

Remittances and Poverty Reduction in Somalia

Erol BULUT, Abdiqadar Abdignani MOHAMED

İktisat Yazınında Bölüşüm Sorunsalı

Aslı Ceren SARAL

Problematic of Distribution in Economics Literature

İmparatorluk Hazinesinin En Uzun On Yılı: 1853-1856 Kırım Savaşı ve Osmanlı Maliyesi

Cem AKIN

The Longest Decade of the Empire's Treasury: 1853-1856 Crimean War and Ottoman State Finances

Tarihsel Perspektiften Feminist İktisat ve Eleştirileri

Hülya DERYA

Feminist Economics and Its Critics from a Historical Perspective

Kalkınma Planları Bağlamında Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Kadınların Yeri

Esin ASLANPAY ÖZDEMİR, Asuman ALTAY

The Status of Women in the Turkey's Development Process within the Context of Development Plans

Evaluation of Endogeneity of Money Supply under Inflation Targeting Implementation in Turkey

Baki DEMİREL

Ekonomik Büyümede Alternatif Bir Araç Negatif Faiz: ARDL Analizi Yaklaşımı

Ayşe Ergin ÜNAL, Okyay UÇAN

An Alternative Instrument Negative Interest for Economic Growth: An ARDL Analysis Approach

Vergi Kaçakçılığı Suçunda Hürriyeti Bağlayıcı Ceza Üzerine Bir Değerlendirme

Recep KAHRAMAN, Emre ATSAN

An Evaluation on Imprisonment of Tax Evasion

Türkiye ve Brics Ülkelerinde Teknoloji ve Beşeri Sermayenin Ekonomideki Etkinliği: Panel Veri Analizi

Ali ŞEN ,Ceren PEHLİVAN

Events in Turkey and the Brics Countries in Technology and Human Capital Economy: Panel Data Analysis

Koşul Bağımlılıklar Çerçevesinde Örgütlerin Cam Tavan Düzeyinin Sınıflandırılması: Eğitim ve Sağlık Sektörü Karşılaştırmalı Örneği

Numan AKSOY

Classification of Organizations' Level of Glass Ceiling Within the Frame of Contingencies: A Comparative Example from Education and Health Sectors

Fiscaoeconomia, 2018 Vol.2(3)

FISCAOECONOMIA

FISCAOECONOMIA
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

Fiscaoeconomia Sosyal Bilimler Dergisi
Cilt/Volume:2 Yıl/Year:2018 Sayı/Issue: 3
e-ISSN: 2564-7504

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editör Kurulu /Editorial Board

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Altuğ KÖKTAŞ (Ahi Evran Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Orhan ŞİMŞEK (Artvin Çoruh Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk BUYRUKOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Altuğ KÖKTAŞ (Ahi Evran Üni.)

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Dr. Öğr. Üyesi Orhan ŞİMŞEK (Artvin Çoruh Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk BUYRUKOĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Araş. Gör. Emre ATSAN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Sekretarya/Secreteriat

Kerem KERKEZ, Nuran ERTÜRK, Çağatay KARA, Tolga ÇELİK, Barış ÇETİNKAYA, Zafer ADALI, Mert ŞAKI, Ekrem TOPARLAK, Ersel ERTÜRK

Yayın Türü / Publication Type

Uluslararası Hakemli Süreli Yayın / International Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda Üç Sayı / Tri-annually

Basım Tarihi / Publication Date

Eylül / September 2018

Yayın Kurulu/Publishing Board

- Prof. Dr. Enzo MINGIONE, Università di Milano-Bicocca (Milano)
Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mübariz HASANOV, Okan Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS, Brooklyn College of the City University (USA)
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Altuğ KÖKTAŞ, Ahi Evran Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi Orhan ŞİMŞEK, Artvin Çoruh Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi Selçuk BUYRUKOĞLU, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Abraham GARCIA, Maastricht University (Netherlands)

Akademik Danışma Kurulu/Academic Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet ÖZALP, Hitit Üniversitesi	Doç. Dr. Taha Bahadır SARAÇ, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Aziz KONUKMAN, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Ali Eren ALPER, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Erinç YELDAN, Bilkent Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Baki DEMİREL, Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram KAYA, Giresun Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Bige KÜÇÜKEFE, Namık Kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Enzo MINGIONE, Università di Milano-Bicocca (Milano)	Dr.Öğr.Üyesi Çağatay ŞAHİN, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU, Karadeniz Teknik Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Dilek ÇETİN, Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Fahriye ÖZTÜRK, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Doğan BAKIRTAŞ, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Naim ARDOR, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Fındık Özlem ALPER, Niğde Ömer Halisdemir Üni.
Prof. Dr. Hüseyin ÖZEL, Hacettepe Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Hünkar GÜLER, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Kerem GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DURMUŞ, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Mete DİBO, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Müslüme NARİN, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Saadet AYDIN, Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ, Atılım Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Şükrü APAYDIN, Nevşehir Hacıbektas Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk SERDAROĞLU, Gazi Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Taha Emre ÇİFTÇİ, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ESER, Abant İzzet Baysal Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Veysel DİNLER, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ziad MAJED, The American University Of Paris	Dr.Öğr.Üyesi Yeliz SARIÖZ GÖKTEN, Niğde Ömer Halisdemir Üni.
Prof. Dr. Bahadır AYDIN, Abant İzzet Baysal Üniversitesi	Dr.Öğr.Üyesi Fevzi ENGİN, Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. R. Koray YILMAZ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Dr. Yavuz YAYLA, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür BOR, Atılım Üniversitesi	Dr. Abraham GARCIA, Maastricht University

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

- Adalet HAZAR (Başkent Üniversitesi)
Ahmet Aysu (Erciyes Üniversitesi)
Ahmet Kamacı (Bartın Üniversitesi)
Ayberk N. Berkman (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Deniz Abukan (Ahi Evran Üniversitesi)
Doğan BAKIRTAŞ (Celal Bayar Üniversitesi)
Emre Aksoy (Kırıkkale Üniversitesi)
Erdem KIRKBEŞOĞLU (Başkent Üniversitesi)
Fatih Hakan Dikmen (Gazi Üniversitesi)
Hülya Derya (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
İlkben Akansel (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Kerem Gökten (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Mehmet Vahit EREN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Merter Akıncı (Ordu Üniversitesi)
Murat Berberoğlu (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Mustafa Aydın (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Okyay Uçan (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Ömer LİMANLI (Düzce Üniversitesi)
Özlem GENÇ (Ankara Üniversitesi)
Orhan Şimşek (Artvin Çoruh Üniversitesi)
Selçuk Buyrukoğlu (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Taha Emre Çiftçi (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Yeliz Sarıöz Gökten (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Okyay Uçan (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

	<i>RePEc</i>
	<i>Eurasian Scientific Journal Index</i>
	<i>Rootindexing</i>
	<i>CEEOL</i>
	<i>Bielefeld Academic Search Engine (BASE)</i>
	<i>i2or</i>
	<i>Scientific World Index</i>
	<i>ResearchBib</i>
	<i>Scientific Indexing Services</i>
	<i>Socionet</i>
	<i>Arastirmax</i>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Remittances and Poverty Reduction in Somalia Erol BULUT, Abdiqadar Abdignani MOHAMED.....	1-37
İktisat Yazınında Bölüşüm Sorunsalı <i>Problematic of Distribution in Economics Literature</i> Aslı Ceren SARAL	38-56
İmparatorluk Hazinesinin En Uzun On Yılı: 1853-1856 Kırım Savaşı ve Osmanlı Maliyesi <i>The Longest Decade of the Empire's Treasury: 1853-1856 Crimean War and Ottoman State Finances</i> Cem AKIN	57-91
Tarihsel Perspektiften Feminist İktisat ve Eleştirileri <i>Feminist Economics and Its Critics from a Historical Perspective</i> Hülya DERYA.....	92-114
Kalkınma Planları Bağlamında Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Kadınların Yeri <i>The Status of Women in the Turkey's Development Process within the Context of Development Plans</i> Esin ASLANPAY ÖZDEMİR, Asuman ALTAY	115-142
Evaluation of Endogeneity of Money Supply under Inflation Targeting Implementation in Turkey Baki DEMİREL	143-150
Ekonomik Büyümede Alternatif Bir Araç Negatif Faiz: ARDL Analizi Yaklaşımı <i>An Alternative Instrument Negative Interest for Economic Growth: An ARDL Analysis Approach</i> Ayşe Ergin ÜNAL, Okyay UÇAN.....	151-167
Vergi Kaçakçılığı Suçunda Hürriyeti Bağlayıcı Ceza Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation on Imprisonment of Tax Evasion</i> Recep KAHRAMAN, Emre ATSAN	168-197
Türkiye ve Brics Ülkelerinde Teknoloji ve Beşeri Sermayenin Ekonomideki Etkinliği: Panel Veri Analizi <i>Events in Turkey and the Brics Countries in Technology and Human Capital Economy: Panel Data Analysis</i> Ali ŞEN ,Ceren PEHLİVAN.....	198-225
Koşul Bağlılıklar Çerçevesinde Örgütlerin Cam Tavan Düzeyinin Sınıflandırılması: Eğitim ve Sağlık Sektörü Karşılaştırmalı Örneği <i>Classification of Organizations' Level of Glass Ceiling Within the Frame of Contingencies: A Comparative Example from Education and Health Sectors</i> Numan AKSOY	226-253

Editörden

Fiscaoeconomia dergisi 2016 yılında kuruldu ve 2017 yılı Ocak ayında ilk sayısı ile e-dergi olarak yayın hayatına başladı. Yılda 3 sayı olarak yayınlanmaya devam ediyoruz. Yılda düzenli olarak yayınlanan sayılara ek olarak her sene en az bir özel dosya sayısı yayınlama arzusundayız. 2018 yılı özel sayısı 21. Yüzyılda Devlet ve Kalkınma başlığı ile yayınlanmıştır. 2019 yılında iki özel sayı yayınlanacaktır.

Dergipark bünyesinde yayınlanan dergimizin 2018 yılının ikinci sayısında (2. Cilt 3. Sayı) 10 makale bulunmaktadır ve söz konusu sayı, 22 indekste taranmaktadır.

Dergimiz Tübitak Ulakbim Endeksine olan TR Dizin'e başvurmuş ve başvurusu değerlendirme aşamasındadır.

Dergimiz Scopus indeksine başvurmuş ve başvurumuz değerlendirme aşamasındadır.

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Remittances and Poverty Reduction in Somalia

Erol BULUT¹, Abdiqadar Abdignani MOHAMED²

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 09.06.2018

Date Accepted: 09.07.2018

JEL Classification:

J24

I32

O55

J60

Keywords:

Remittances,
Poverty Headcount Ratio,
Poverty Gap,
Poverty Severity

ABSTRACT

The flow of remittances to Somalia makes 23% of the whole GDP of Somalia. It means that remittances contribute to the Somali GDP more than Foreign Aid (FA) Official Developmental Assistants (ODA) and also the Foreign Direct Investment (FDI) do. That shows how crucial remittances are for the people of Somalia as an external source of financing. Therefore, remittances play a key role in decreasing the extreme poverty and increasing the social development as well. That is because of the increase of the income of the Somali families receiving remittances. As families receive remittances it makes possible for them to meet their basic needs and requirements in life. Remittances also play a crucial role in employment and creating more jobs for the Somalis back home. Somali Diaspora living abroad also bring new skills, opportunities and profitable business ideas back home and that slowly but surely stimulates the employments and increases the incomes of the families living back home, Somalia.

This study will analyze the correlation between remittances and poverty in Somalia. The data which is going to be used is that of secondary data from surveys made by World Bank which is called Somali High Frequency Survey (SHFS), International Monetary Fund (IMF) and UNICEF. The relations between remittances and poverty headcount ratio is not significantly supported by the case of Somalia. Therefore, remittances in Somalia has no a tangible impact on poverty headcount ratio in Somalia. But when it comes to the poverty gap and the poverty severity in the regions of Somalia, it seems that remittance has an active role in reducing both of them more than it does in the poverty headcount ratio in Somalia. Also there is no a significant relation between remittances and the inequality among Somalis.

¹ Doç. Dr. Öğr. Üyesi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, erolbulut@gmail.com

² Mogadishu University

1. Introduction

Migration refers to as the process in which people move from one location or country to another. A person migrates from his home country or region to another region or country, expecting to benefit economically and decides to move rather than staying. There are more than 215 million migrant people worldwide and the recorded remittance flow was estimated to be US\$440 billion in 2010 as the World Bank data shows. From 1990, starting from the beginning of the 21st century, remittances are increasing continuously, even during the period of the economic crisis of 2009. There is very tangible and crucial impact of remittances on the development of the countries receiving remittances but there is a limited research focusing on this sector, the remittance industry (World Bank, 2011).

There are two views regarding the effect of remittance on the development of the countries receiving it. One view is an optimistic while the other is a pessimistic view. In the optimistic view, migration reduces poverty as people migrate from low-income rural areas to high-income urban areas or from low income to high income countries. The increase in income is a result from the increase in remittances leading to a decrease in poverty. Migrants also learn and acquire new skills and obtain business ideas from abroad, so migrants' remittances become beneficial for the development of developing countries. On the other hand, pessimistic thought argues that it is not the poor people but the richer or skilled and educated people who can migrate to high wage-earning locations or countries. As people migrate to a new country they start working hard to settle and integrate within the new society but disregard or forget their birth country. So that, migration creates brain drain and also remittance inflow makes the economy more dependent, increases inflation and causes an exchange rate appreciation (Devkota, 2015).

The migrant workers in foreign countries send remittances back home. These remittances have a profound impact on the living standards of the people in the countries of origin such as countries in Africa, Asia and Latin America. In recent years, the economic impact of remittances on poverty in under developed and developing countries have attracted the attention of policy makers and researchers around the world.

Remittances are sent by migrant workers in abroad directly adds to the normal family income which the family to meet and fulfil their needs. Remittances are also can be sent by individuals or communities living and working in abroad to the communities back home for education and health services, humanitarian assistants and relief operations. Social Remittances consists of the business ideas and skills acquired and obtained by the migrant workers learning from the communities in host countries. They come back and bring those ideas to their home countries. In that way they create jobs and reduce poverty in the country of origin (Devkota, 2015).

After the collapse of the central government in 1991 all the governmental institutions were destroyed and even looted by the people of Somalia. Civil war severely damaged the life of the civilians. Education, healthy and all the other basic needs disappeared. Lots of people lost their precious lives for no reason. Poverty and hunger become normal among the people of Somalia. Deadly diseases started to spread across the country. People started fleeing from their mother land and dying in the deadly deserts and also in the rough oceans and seas looking for better lives.

The people of Somalia migrated from their country of origin to around the world such as the neighboring countries, North America and Europe seeking better life for themselves and for their families back home as well. Fortunately, Those Somalis who migrated abroad started to work there and send money back home and help other relative members migrate and also work abroad. Therefore, Somali migrant workers working abroad become significant for the Somali economy as they sent money back home, increase the income levels of the families in Somalia and as a result reduce the poverty levels of the people in Somalia. Remittances to Somali family members in the country are a well-established practice.

Remittance flows were estimated at up to \$1 billion in 2004 but could be as high as \$1.6 billion to Somalia and \$700 million to Somaliland, the self-declared independent semi-autonomous region in Northern Somalia. Remittances represent 23% of household income with up to 40% of households receiving some assistance (Lindley, 2007).

This study is going to analyze the impact of remittances on poverty in Somalia. Secondary data from the World Bank is used. The World Bank applied the first wave of the Somali High Frequency Survey in 2016. The survey was managed to 4,117 households distributed among rural and urban areas, and IDP settlements. The geographical coverage has been improved to most regions in Somalia. However, the sample still is not fully representative of the Somali population as it excludes nomadic households and households in insecure areas.

A sample regression is used to analyze the data and what is found is that remittances have a negative impact on poverty headcount ratio, poverty severity, poverty gap and inequality but a positive correlation with the small family business across the selected regions in Somalia. Nevertheless, remittances have a significant negative correlation with the poverty severity more than with poverty gap and poverty headcount ratio.

2. Theories and the Literature Review of Migration, Remittances and Poverty

Due to globalization and economic interdependency, people migrate from poor countries or regions to well-paid regions or countries. So migration become normal and a worldwide phenomenon which is practiced by so many people around the world. In recent decades, people who are migrating and the flow of remittances is increasing in number. Therefore, policy makers, researchers and development act maniacs are paying a greater attention and concern whether or not remittances have a positive impact on poverty alleviation and development or not. This section is going to analyze the existing theories regarding migration, remittances and the empirical findings related to the impacts of remittances on poverty, inequality and investment.

2.1. Reasons Behind International Migration: Theoretical Background

A comprehensive review on theories of international migration was done by Massy et al. (1993). A low equilibrium wage rate and less capital are found in countries which have excess labor force, whereas countries with less labor force have a higher equilibrium wage rate and more capital as the neo-classical macroeconomic theory argues. Therefore, the main reason for international migration is due to the incomes difference between those countries.

The destination countries' wage rates decrease due to immigrants' inflow, while in the country of origin wages increase due to international labor outflow and then a new equilibrium wage rate will be established in both countries of origin and destination after migration takes place. Geographical structure is also another factor which may affect and influence migration. For that reason, wage differential, labor surplus or deficiency, and geographical structures are the major factors for international migration. Highly skilled labor migration is quite different from the migration of low-skilled workers (Devkota, 2015). Costs (travel cost, new job search cost, new language learning and cultural adjustment cost, joining a new labor market cost and other psychological costs) and benefits (high wages and other returns) of international migration based on their skills are also to be calculated by migrants before they do so to migrate as the neo-classical microeconomic theory views the case. Another determinant factor of migration is that of the employment rate in the destination country. International migration can also be stimulated by the human capital characteristics such as education, experience, training, and language skills. Migration also increases when domestic social or economic conditions, such as capital and technical availability, are low in the country of origin. In addition, the scale of migration is determined and controlled by the size of expected returns after migration. Other markets control migration whether to be increased or decreased. Governments can control, intervene or regulate the labor market. That means employers and laborers have a complete awareness and knowledge about the wage rates of different countries (Devkota, 2015).

Taylor (1999) suggested the New Economics of Labor Migration (NELM) theory and suggested a different view on the determinants of migration. It is not only the individual laborer but the household makes migration decisions as the author argued. At the household level migration research can be done better than in individual unit. People migrate for risk diversification so that wage differences are not the only necessary condition of migration. Improving the living conditions within the given context (number of family members, amount of land and others) is the objective of every household. Aggregate returns are maximized and risk minimized as some family members work in the local community while some practice international migration. Government benefits are insignificant or nil in developing countries. Although in developed countries, the unexpected economic issues of the households such as health problem or diseases that affect agricultural products are mitigated by governments

through insurance. Therefore, in times of crisis migrants send remittances to support other family members. The stage of domestic development and international migration are not two issues which are independent each other but instead of that, they are two interdependent things. Migration abroad can also be simply influenced by an increase in the rate of return in the home country. Mobility costs and the worker's age also contribute to migration decisions. If other markets in the home country are imperfect, migration will continue and even start to increase. Insurance markets, capital markets and so on can be used by the government to influence migration. Migration can also be affected by unemployment benefits and income distribution policy (Devkota, 2015).

The main reason for international migration is that of demand-based industrial growth in developed economies as the dual market theory advocates. In order to keep the equilibrium constant, the employer needs to recruit new workers so that the existing wage rate does not increase and the profit levels do not decrease. Immigrants cannot bargain for higher wage rates as they are in lower positions due to institutional and policy barriers. Societies have no such significant role in influencing labor demand and supply. Also there is a little governmental policy role (Devkota, 2015). International migration is the natural result of capitalism as the world systems theory also emphasizes. Capital and goods flow from developed to developing countries and labor flows in the opposite direction. Most migration is likely to flow between former colonies and colonial powers because the economic systems match. International is the result and recognized as is the consequence of globalization and the market economy. So that the government can do little to influence it (Devkota, 2015).

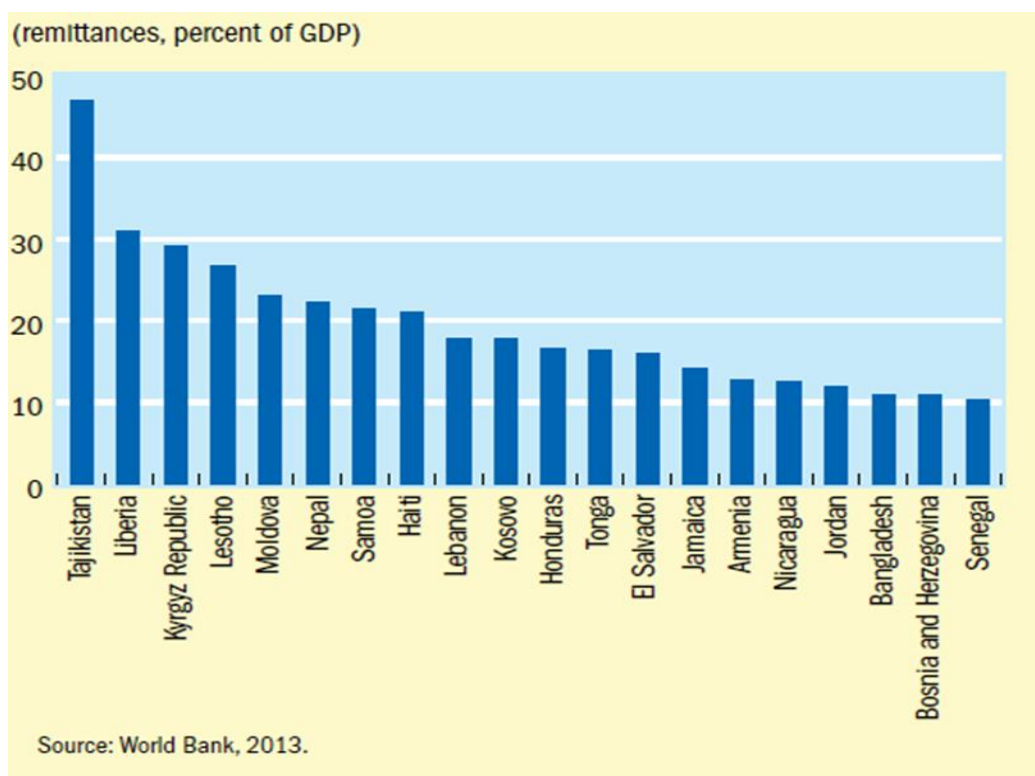
Network theory argues that when someone locates abroad, he/she gathers socioeconomic information about the country he came and then informs other family members or relatives about going abroad. This process minimizes migration costs and job risks in the destination country. This argument is relevant in the Nepalese context. One Nepalese used to work in an Indian restaurant in Japan. Later he became an entrepreneur, opened a restaurant on his own and called his brothers to work. Consequently, the other brothers also opened new restaurants and invited other relatives and so on. This trend also holds true in other countries (Devkota, 2015).

Classical theory argues that migrants have adequate knowledge about the wage rates of the destination countries. This assumption is not applicable to the real world. In the recent years, man-made causes such as political instability, insecurity and environmental issues such as sea level rise, and natural disaster are also among the reasons of migration. Economic ups and downs, expanding means of transportation and internet facility are also major determinants of international migration. Moreover, new generations are interested in going to new places and learning new ideas (knowledge migration) which will be useful economically after returning to their home country contributing the GDP of the host country to be increased (Devkota, 2015).

2.2. Remittances, Investment and Growth

Recent research by Clemens (2011) argued that the World GDP would rise between 50 to 150 percent if the international labor movement barriers were significantly minimized. But now in some developing countries remittance inflow represent from 10 up to near 50 percent of the annual national GDP of those countries as the diagram below shows.

Figure 1: Remittances Ratio in Selected Countries-2013

Remittances has a major and significant role in boosting economic development but through gradual process. As remittances increase family incomes so encourages savings, entrepreneurship, investments, creating more job opportunities and finally remittances can cause an increase in overall consumption on health and education to attain a high living standard. When remittance inflow increases, aggregate investment and growth increases so that Remittance contributes positively to development. On the other hand, Remittances are helpful for macroeconomic crises and natural disasters. At the micro level remittances contribute the family income to be increased, increased savings, consumption of durable goods, human capital development as the children are able to go to school, the health of the children and so on. Remittances will help financial sector development by increasing bank deposits and credits if it is consumed immediately. Those households receiving remittances are more likely to save and increase deposits than other households who are not receiving remittances in Haiti, Dominican Republic and Guatemala. More bank branches have been opened in large-scale remittance receiving municipalities in Mexico, and a relatively higher saving ratio exists (Fajnzyblber and Lopez, 2008). When people migrate from their countries of origin to new countries, they do not simply abandon ties with their countries of origin. Instead they definitely can contribute the development of their home countries. For example, they will continue communicating with their family back home and transmit new ideas related to economic and cultural aspects from the destination countries. Migrants' diaspora can play an important role for development as the development economists argue. For example, there are more than 30 million African international migrations around the world. So that those diaspora can play a significant role in the development of the African region.

Diaspora can promote trade (migrants may prefer foods from their country of origin), direct investment (migrants know more information about market structure in his/her birth place than foreigners) and capital market development (issuing diaspora bonds). In addition to that, technology transfer and the establishment of medium- and large-scale industries is also possible through collective remittance (Plaza and Ratha, 2011). Sometimes governments might face problems with external finance but can manage money through diaspora bonds. For example, India and Israel issued diaspora bonds worth US\$40 billion. Nepal also issued a five-year foreign employment bond in 2010 targeting infrastructure development (Mohapatra et al., 2012). Hanson and Woodruff (2003), and Cox-Edwards and Ureta (2003) found

forward linkage between remittances and human capital formation in Latin America. In conclusion, according to the recent empirical studies and the international organizations migration followed by remittances can play a significant role in the economic progress in the countries of origin. Also migration has a positive effect on the economic gains of the destination countries. Although these all benefits exist, we do not need to forget the limitations of migration, informal remittances and political influence on transnational labor migration and Brain Drain.

2.3. Remittances and Poverty Reduction

Poverty in its most general sense is that of insufficient or lack of necessities such as food, Shelter, clothing and so. Extreme poverty however, is the proportion of population living on less than 1.5 US \$ per day measured at purchasing power parity (PPP) for international comparisons and aggregation (World Bank, 2010). Basic food, shelter, medical care, safety, clothing are generally thought necessary based on shared values of human dignity. However, people around are different in terms of they view towards necessities and basic needs. Because what is a necessity to one person is not uniformly a necessity to others. Needs may be relative to what is possible and are based on social definition and past experience (Sen, 1999). Valentine (1968) argues that "the essence of poverty itself is inequality. The basic meaning of poverty is relative deprivation (Devkota, 2015). Mollie Orshansky, for the first time created what is called the "poverty line" in 1963 at the U.S. Department of Agriculture based on three times her estimate of what a family would have to spend for an adequate but far from lavish diet. The very definition of poverty was political, aimed to benchmark the progress of poverty programs for the War on Poverty as it is shown by Michael Darby (1997). Adjusted for inflation, it was believed that the poverty line for a family of four was \$17,050 income in 2000 according to the US Census. According to most poverty scholars identify many problems with this definition related to several concepts such as concept of family, cash income, treatment of taxes, special work related expenses and of course regional differences in the cost of living (Blank 1997; Quigley, 2003). Due to recent inflations around the world and considering the PPP (Purchasing Power Parity), the World Bank recently recognized \$1.9 as it is the updated World Poverty Line (World Bank, 2015). Therefore, \$1.9 will be the poverty line in this study.

There is a negative relationship between migrants' remittances and poverty as most of the empirical studies have shown. Migration reduces poverty as people migrate from low-income rural areas to high-income city areas or from low-income economies to high-income economies. Adams (2004), one of the pioneers in this field analyzed the expenditure behavior of Guatemalan households in the country level study. The study employed a two-stage selection model to correct selection bias and calculated poverty types in a counter-factual scenario sampling 7,276 households. Remittances decreased poverty both internally and externally but had more effect on the poverty gap and squared poverty gap than the poverty headcount.

In a macro level study, used 71 low- and middle-income countries' time series data and they found that both international migration and remittance reduce poverty level, poverty gap, and the severity of poverty in the developing world. A 10 percent increase in per capita official international remittances will lead to a 3.5 percent decline in the number of people living in poverty, under the poverty line. Using cross-country data of 64 developing countries, Cattaneo (2009) investigated empirically the effect of international migration on poverty in labor-sending countries and saw that a 10 percent increase in the per capita stock of migrants resident in Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) countries augments the income of the poor by 1 percent, and 10 percent increase in expenditure per capita augments the dollar value of the poor by 3 percent on average and *ceteris paribus*, other things to be kept constant. Based on 33 African countries' panel data (1990-2005), Anyanwu and Erhijakpor (2010) postulated that a 10 percent increase in official international remittances as a share of GDP leads to a 2.9 percent decline in the poverty headcount. The point estimates for the poverty gap and squared poverty gap suggest that a 10 percent increase in the share of international remittances will lead to a 2.9 percent and 2.8 percent decline respectively (Adams and Page 2005).

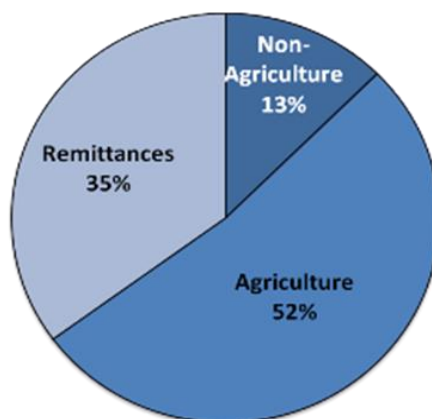
Adams et al. (2006) also asserted that total remittances reduced poverty in Ghana applying the same methodology. The poverty gap decreased by 4.1 percent through internal remittance and also decreased about 34.8 percent through international remittances in Ghana. Distance to railroad stations, the level of rainfall and unexpected rainfall were used as instrumental variables, whereas a pair wise Average Treatment Effect (ATE) model was used

to compare with a counterfactual scenario and that was a recent study by Adams and Cuecuecha (2010). They used Indonesian Family Life Survey panel data (2004 and 2007). These findings also showed that international remittances have a significant effect in poverty reduction in Indonesia. International remittances help to decrease poverty headcount by 26.7 percent, poverty gap by 55.3 percent and squared poverty gap by 69.9 percent. In Vietnam also, the impact of work and non-work migration on per capita income, per capita expenditures, poverty rate and inequality were estimated by Nguyan et al. (2011) using the same methodology as Adams and Cuecuecha did about Indonesia (Devkota, 2015)

On a micro-level, remittances provide and are the fundamental sources of income for those receiving remittances. While there is no visible impact of remittances on income gap between developed and developing economies, still they directly contribute to economic growth and development of local communities providing a much needed economic stability. Rural households who benefit remittances as a livelihood, approximately one third of the total remittances reinvest almost every dollar received to serve basic needs like food, medicines and clothing (Adams, 2006 and UN News Center, 2007). These aspects of basic needs which are important for the life are ingredients of poverty when people struggle to satisfy them first. The multiplier effect, the size of the multiplier depends upon household's marginal decisions to spend, is that at its maximum effect when people send remittances back home, those remittances affect the existing economy as a flow of income from outside of the existing system of incomes and circulation of money. That flow of remittances can cause marginal propensity to increase as incomes increase and investments increase as saving increases. Thus, it would be fully profited from the social returns of these investments. Once basic needs are served, remittances amounts will be spent in education which, on the long-term, will bring positive effects to local economies. Richer households will use remittances for entrepreneurship purposes because they do not need to worry about the basic needs. Therefore, they bring about social benefits in most circumstances and creating jobs for the local communities. The receiving country and its local population's propensity to save or invest and the willingness of the people are the determinants of how far is the impact of remittances on the economy. According to the International Fund for Agricultural Development (IFAD), 10-20 per cent of the amount received as a remittance is saved at home, creating a missed opportunity for local growth (IFAD, 2007). As Benabou (1996) suggests

that providing health service opportunities, education and so on for the poor households. In fact in this context remittances, substituting for the foreign direct investments or foreign aid based redistribution schemes, may be viewed as direct transfer. In that way Community Remittances are more likely to increase human development in poor countries. This hypothesis is convenient to the extent that remittances increase growth and investment and savings rates in economies that have significant inequality, poverty and where transfers do appear to reach the poor 20% or 40% of the population (Kibikyo and Omar, 2009). As it has been seen in different researches made, remittances have a direct impact on the reduction of poverty and also have a significant positive role on health, education and gender equality (EU, 2013). As the chart below explains Remittances account for over a third of the reduction in poverty and are especially important for those in extreme poverty.

Figure 2: Remittances Account for Over a Third of the Reduction in Poverty-2013

Source: World Bank

Note: Based on analysis of Brazil, Cameroon, Chile, China, Costa Rica, Dominican Republic, Egypt, Gambia, Ghana, Guatemala, Honduras, Indonesia, Kenya, Malaysia, Mali, Mauritania, Mexico, Nicaragua, Panama, Philippines, Senegal, Tajikistan, Thailand, Tunisia and Vietnam.

The analysis of poverty impact of remittances must account for counter-factual loss of income that the migrant may experience due to migration, if the migrant has to give up her/his initial job at the home country. Such losses are likely to be small for the poor and unemployed, but large for the middle- and the upper-income classes because the poor has already nothing in the home country. Very poor migrants may not be able to send remittances in the initial years after migration because he migrated by borrowing money or he did not study when he was in his country of origin and so on and so on. So he finds difficulty to send

money for the first time as he struggles to repay the money he borrowed to migrate or he tries to acquire a skill to get money and start studying instead of working or he is doing a low level job which he is receiving that not much money and struggles to satisfy his own basic needs and cannot send money back home as remittances. Also the remittances of the very rich migrants may be smaller than the loss of income due to migration. But for the middle-income groups, they enable recipients to move up to a higher income group. In Sri Lanka, households from the third through the eighth income declines moved up the income ladder due to remittances (Ratha, 2007). Besides the micro effects, remittances were capable of setting off macro impacts.

Remittances are not "direct investments" in local households which are bereft of the already stated problems nor do they suffer directly from booms and slumps like the foreign aid and foreign direct investment do. Accordingly, when conflicts happen in origin countries, remittances make available and a vital lifeline, interestingly not provided by local governments. On the contrary, aid suffers directly from both grand and petty corruption, bureaucratic delays and are sometimes invested in inferior projects. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) suggests these arguments (Adams and Page, 2003).

Davis (2005) noted that in Jamaica with the steady growth of money transfers, the social and economic impact of remittances has moved beyond the sphere of households but rather contributed the far more investments, job creation and employments, increasingly played an important role in the economic performance with potential multiplier effect on GDP, consumption and investment and this led the country to boom economically. Further, the Diaspora provides several other important sources of revenue and economic activities to their home countries but not only the Diaspora contributes economic activities but also contribute the social development and the humanitarian assistants in some countries such as Somalia in which will be discussed in the later chapters. Remittances expand the tourism industry and related economic sectors such as airlines and other forms of transportation through the diaspora visits home regularly. Remittances also enhance purchasing products from home while living abroad thereby stimulating growth in nostalgic industries in home countries and this may promote and encourage exportations which leads the economy to grow

farther. Migrant remittances also cause investment in small businesses in their home countries which can help the employment rate to rise in the home country; and provide financial support to facilitate development and philanthropic initiatives at home (Kibikyo and Omar, 2009).

Whether invested or consumed, remittances have an important macroeconomic impacts of generating positive multiplier effects which increases the both Marginal propensity to Consume (MPC) and also the Marginal Propensity to Save (MPS), while stimulating various sectors of the economy. Adelman and Taylor show that for every dollar that Mexico received from migrants working abroad, the GNP rose by \$ 2.69 to 3.17 depending on where the remittances were received either urban or rural households and that is because of the positive multiplier effect of remittances (Rathe, 2003). Other studies analyzing links between remittances and poverty in Ghana (2005) which suggest that raising remittance by 10 percent decreases the share of those in poverty by 3.5 percent and has a negligible impact on income inequality, as measured by the GINI coefficient (Adams, 2005).

Ratha (2003) made a study of about 74 low and middle-income countries and the study suggests that the impact of remittance flows on the poverty headcount might be smaller on average. The point estimate for the poverty headcount measure using survey mean income and it shows that a 10 percent rise in share of remittances in GDP will cause a 1.6 percent decline in the poverty headcount ratio (people living on less than \$1/day). The point estimate for the poverty gap and severity of poverty (poverty gap squared) shows that on average, a 10 percent rise in share of remittances in GDP will cause a two percent decline in depth and severity of poverty, not the poverty gap. What is being talked about is that of the poverty gap squared. The effects of remittances on poverty were under estimated in somehow in the last study. This happened because when it comes to measure remittances; always the large unknown amount remitted through private, unofficial channels is excluded (Adams and Page, 2003).

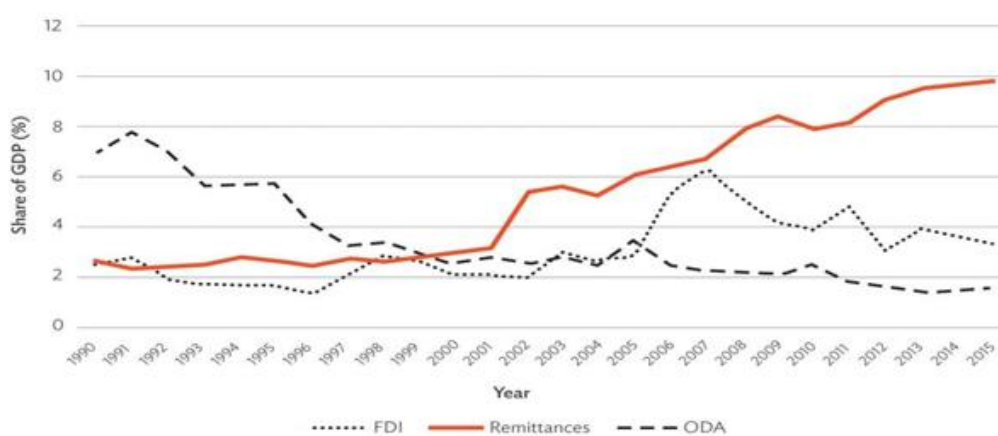
Ratha (2007) argues that remittances directly augment the income of the recipient households as remittances are additional flow of income to the recipient household and indirectly affect poverty and welfare through indirect multiplier effects and also macroeconomic effects as it will be seen in the later chapters. Cross-country regression

analysis also shows that significant poverty reduction effects of remittances: a 10% increase in per capita official remittances may lead to a 3.5% decrease in the share of poor people. Although with mixed effects across countries, remittances reduced poverty in Sub-Saharan Africa (SSA) and Latin America. Household survey data show that remittances decreased the poverty headcount ratio significantly in several low economies by 11 percentage points in Uganda, 6 percentage points in Bangladesh, and 5 in Ghana. In Nepal, since 1997, remittances may explain a quarter-to-half of the 11 percentage point of reduction in the poverty headcount rate. The extent of poverty reduction as its obvious depends on social class of the migrant (Kibikyo and Omar, 2009).

Home governments have introduced a variety of schemes for migrants with several policy objectives in mind regarding remittances; namely, repatriatable foreign exchange accounts to encourage the greater use of official channels instead of informal ones, foreign currency denominated bonds submitted to the Diaspora in order to encourage more use of financial assets in the home country, and self-employment investment schemes to stimulate more direct investment in productive and profitable ideas and assets. In other instances, governments have resorted to mandatory remittance ratios, requiring migrants to remit a given percentage of their foreign earnings, remittances, through the official channels instead of the unofficial ones, and hence to be converted to domestic currency at the official exchange rate in the home country. In order to encourage migrants to hold their savings balances in financial assets in their "home" as opposed to host countries many governments have introduced foreign currency denominated bonds (Maimbo, 2003). Another policy area concerns schemes to encourage migrants themselves to become investors and invest in their home country. Subsequently they will contribute the economy of the home country to grow by creating more jobs for the people of the origin country. There is substantial scope for policy interventions in the part of Asia Pacific islands as governments wishing to increase the flows of remittances to their economies. All the evidences suggest that migrants' remittances would be responsive to financial needs of the home country. Remittances can be a substitute for the Foreign Direct Investment (FDI), Official Development Assistant (FDA) and also borrowing money from the World Bank and the International Monetary Fund (IMF) sort that have been adopted elsewhere in the Asia-Pacific region to promote migrants' remittances (Buencamino and Gorbunov, 2002). It is generally accepted, however, to encourage the use of remittances, the

policies implemented to promote longer-term growth and income security in home economies have been a failure. The belief is that policies can be effective in encouraging migrants to: 1) channel and send remittances through official ways and channels, rather than informal channels increase their levels of remittances by encouraging them to hold their savings in financial assets in the home rather than host countries; 2) become, themselves, investors in productive and profitable ideas and assets in the domestic economies of the home countries (FATF, 2003). International remittances represent the second largest and most important source of external funding for developing countries after foreign direct investment. The World Bank (2014) estimates that international remittances to developing countries reached up to \$436 billion in 2014. Remittances to the East Asia and the Pacific region and the South Asia region account for the largest and second-largest shares in the world as they have the largest world migrants who live upper income countries such as US, Gulf countries and also Western Europe. For South Asia, the economic effects of the remittances are quite robust, effective and successful. International remittances are the largest source of external resource flows of income in the region and have been stably increasing compared to other factors, such as Foreign Direct Investment (FDI) and Official Development Assistance (ODA) as it is shown in (Figure 3) (World Bank, 2014)

Figure 3: Remittances, Foreign Direct Investment (FDI) and Official Development Assistance (ODA) as Share of the GDP-2013

Source: World Bank

Since the beginning of the 21st century, remittance flows have accounted for a large proportion of external resources in South Asia. Data for South Asia shows that in 2013, international remittance flows in Nepal were equivalent up to 25% of gross domestic product (GDP) and 98% of international reserves, while for Pakistan, international remittance flows were equivalent to 284% of international reserves (World Bank, 2014).

In a conclusion, Research works on the effect of migration and remittance in different economic variables is increasing year after year. Most of the findings of the studies made indicate that remittance is a positive and significant contributor to boosting the economy and improving welfare indicators. Some studies also indicate that poor people are getting relatively less remittance than richer people due to expensive migration costs, which can increase inequality. Because only those families who can afford sending a person to abroad can receive remittances. The majority of the research found that remittance is used for normal consumption such as the basic needs; however, some found that remittance is contributing to investment or entrepreneurship.

3. An Over View of Somali Migration and Remittances

In the pre-colonial period, Somalis were ethnically homogenous, mostly nomadic pastoralists. They were politically organized through a lineage and customary institutions and political systems rather state institutions. The whole land where Somalis live and occupy were colonized by Britain and Italy. The British used to colonize in the North of Somalia while Italians in the South. The Southern part Somalia got its independence from Italy as well as the Northern part got the independence from England in 1960. Then the people of the two parts of the country, Southern and Northern parts, joined together forming a one united Somali government. The people elected their new president Adam Abulle and agreed Mogadishu to become the Capital of the nation (Gundel, 2003). Although there was an expansion in the export of the livestock but the budgetary report of the country was heavily reliant on foreign support (Gundel 2003; Karp 1960; Lewis, 1994).

In 1969 Muhammad Siad Barre assumes power in coup after Shermarke, the second president of Somalia, is assassinated. In 1970 Barre declares Somalia is a socialist state and

nationalizes most of the economy. So that people suffered more because the strict rules of the regime government. Private enterprises were nationalized and all business companies were regulated. But the regime succeeded to reduce hunger, build the infrastructure and emphasized the importance of education through compulsory school enrolment projects. Barr's Government started to spend lots of money on the war with Ethiopia in 1977 over the dispute border between the two nations, Somalia and Ethiopia, of Ogaden Region (Gundel, 2003; Mansur 1995; UNDP, 2001). International support helped Somalia reduce economic tensions and assisted Somalis to generate revenues domestically. Despite there were anti-clanist laws and all clan based manifestations were formally banned still the regime himself was a master clanist who used the government resources for the interest of specific groups (Lewis, 1994).

Detentions and persecutions against any dissenting individuals, groups and political movements started to increase in the country. In 1991 Barre was ousted and overthrown from the power by warlords. Power struggle started between clans. Therefore, so many people were killed, wounded and displaced. In 1991–1992, 240,000 to 280,000 people died from starvation and diseases across the country; only in that short period of time, in southern and central Somalia alone, more than 40,000 people were killed in fighting as the region entered a long period of inter-clan warfare, banditry and famine (UNDP, 2001). Civil war severely damaged the life of the civilians. Education, health and all the other basic needs disappeared. The UN tried to deliver aid to the needy people. Unfortunately, Somali clan based warlords denied the aid to be delivered to the needy people. After that, the United Nations tried hard to stabilize Somalia through multiple Somali reconciliation processes but any of those attempts did not work. Therefore, people started to lose hope and seek better place for better life feeling from their home country to rest of the world which they thought they could get some life better than the one in Somalia.

3.1. Migration in Somalia

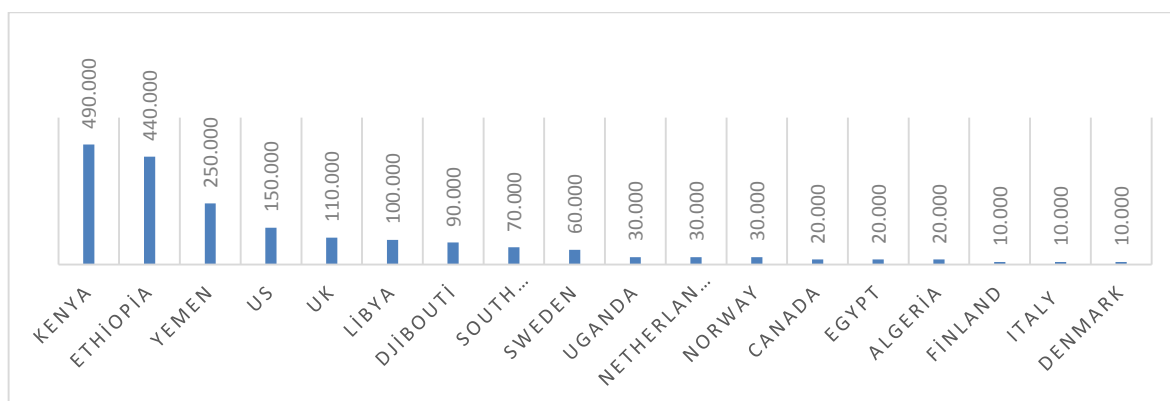
Somalis lived in the horn of Africa and largely they were nomadic pastoralists or agro-pastoralists. They used to move and migrate regularly even beyond their 1960s borders with Djibouti, Ethiopia and Kenya looking for water and grass for their livestock. Also Somalis

used to migrate not only looking for water and pasture for their livestock but also for trade and work within or beyond the border. Some longer migration paths were created by the colonial occupations of Italy (to the South) and Great Britain (to the North). For example, in the north region of Somalia, young men from the pastoralist families were recruited to the British Merchant Navy to work in the engine rooms of cargo steamers (Hussein, 1993).

From the year of 1973, many Somalis migrated to the booming economies as construction laborers, drivers, house cleaners and maids, guards and some worked in occupations which require skills. Examples of those occupations which require skills include carpentry, cooking, electricity, and heavy truck and machinery driving (Sheikh Ali, 1997). Particularly after the prolonged drought, which most Somalis named it as (Dabadheer) in the mid of 1970s, the Somali people were keen to seek better life and better economic opportunities (Gaani, 2005). In the mid of 1980 most business men in the Somali cities had relatives in the Gulf countries, mainly in Saudi Arabia (Simons, 1995). Most of those Somalis in Saudi were young men and single whose hope was to come back to their home country after a short period of time because the Saudi regime didn't allow for any foreigner a permanent stay in Saudi (Mohammed, 2000). In 1970s, urban wages were more or less stagnated, but between 1970 and 1978 inflation doubled. However, in the 1980, Somalis working in the Gulf countries were earning at least five to six times the average Somali wage. Also, they remit perhaps around one third of those wages to Somalia (Jamal, 1988). By the end of 1980s remittances and the overseas Somali population was already playing a significant role in the economy of the country. As Jamal (1988) argues that remittances and trading activities, rather than waged employment, met the basic needs of most urban families. The outbreak of the civil war in 1988 and the collapse of the central government in 1991 dramatically affected the patterns of emigration. As the regime rule of dictator Barre was sinking into economic and political crises, the foreign aid started dwindling and a shrinking formal economy to milk. People started to flee from the country because of collapse of the government. Up until now, people of Somalia are migrating from the country because of insecurity, poverty, poor health and diseases, droughts and famine, unemployment and many more. Somali international migrants are estimated one to two million right now (World Bank, 2016). Somali international Migration is increasing time after time. Neighboring countries

such as Ethiopia and Kenya, Europe and the United States of America are the destinations of most Somali international migrants.

Figure 4: Somali Diaspora Population Living Abroad-2009

Source: *Pew Research Center*

The above chart shows some of the countries in Africa, Europe and the North America which host the most and the largest number of Somali international diaspora around the world.

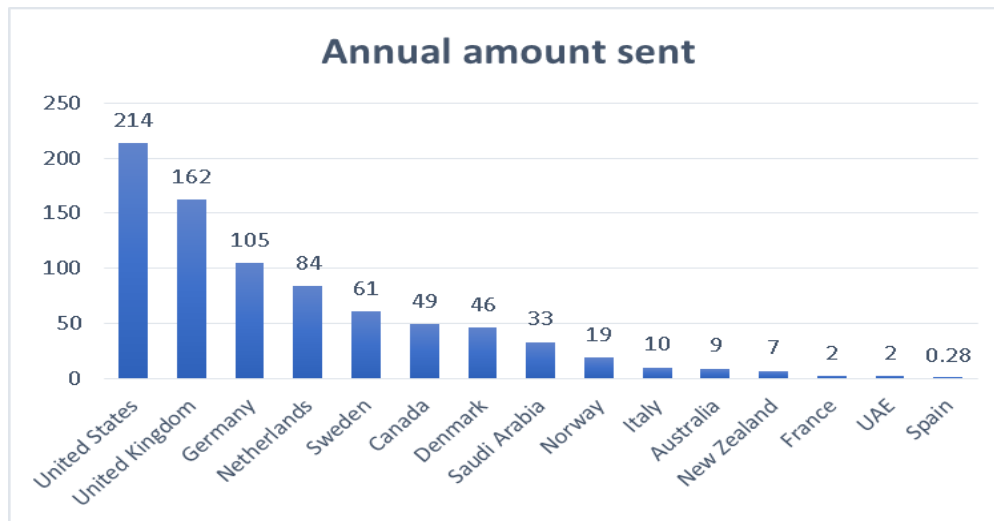
Today the Somali Diaspora population around the world is estimated more than to one million Somalis. That number makes 14% of the whole Somali population live abroad (UNDP, 2009). UK has the largest Somali Diaspora in Europe. The Netherlands, Norway, Sweden and Italy come next. North America, Canada and United States of America, have large Somali Diaspora population, even larger than the Somali Diaspora population found in UK and Sweden. Minneapolis, Toronto and Ohio have big Somali Communities.

3.2. Remittance Flows in Somalia

It is believed that the west is the most significant source of remittances since the labor market tightened in the Gulf and the refugee crisis occurred in the 1990s. Somalian refugees in neighboring countries to send much smaller amounts than those Somali Diaspora in elsewhere around the world or we can say they are more likely to receive (from elsewhere in the diaspora) than send remittances, (Horst, 2003).

Somali Diaspora living and working abroad has a significant and vital role in the Somali economy regardless of their differences in gender, demographic and qualifications. They also contribute to the livelihoods of the Somali people back home. They also contribute to the recovery of the economy which has been destroyed and collapsed. In 2004, the remittances sent by the Somali Diaspora around the world was estimated about one billion dollars each year (UNDP, 2004). That makes the country the fourth most remittance dependent country in the world. That amount includes remittances sent to families and other relatives, for humanitarian assistances and for investing small and medium enterprises. Like the Somali Diaspora population, it is not easy to estate the exact volume of remittances sent by Somali international migrant workers to Somalia. Sometimes, it is commercially sensitive to get information from the Somali remittance companies and it is not easy to disaggregate transfers of funds to the country from the transfers of funds within the Diaspora. Even, it is not easy to distinguish between funds transferred for livelihood purposes, funds transferred for investments in land properties and the one for other business purposes. Recent research report show that the flow of remittances to Somalia reaches more than one billion US dollars each year and to Somaliland up to more than 700 million US dollars (Lindley, 2007). Another way of trying to estimate remittances to Somalia is to make surveys in household incomes, but still, here is another problem of people tending to under report their incomes. A household survey made in 2002 indicated that incomes of only US\$360 million (Lindley, 2007). Somali Diaspora in American which has been estimated over 150,000 people are the highest contributors; they send an average of \$3,800 per person annually, according to a 2013 study published by Oxfam. The money is a lifeline for thousands of families, who rely on remittances to get basic needs such as food and shelter, pay for education and health services, and sustain their small scaled businesses. Sending remittances is also a testament to something else which is the fantastic expression of faith, generosity, and solidarity which is common among Somalis.

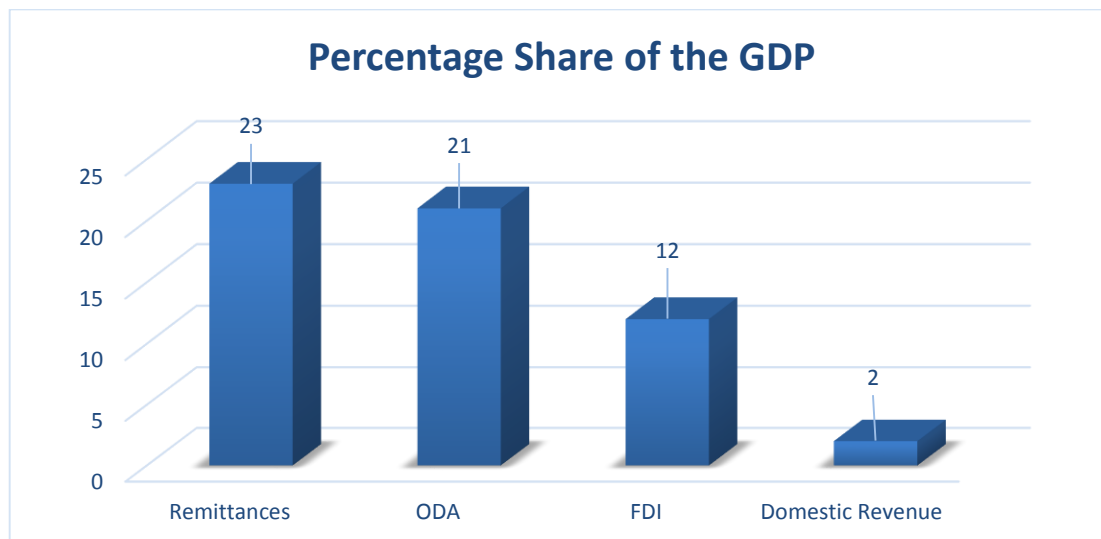
Figure 5: Annual Amount Sent in Millions-2013

Source: Pew Research Center

23 % of the Somali household incomes come from the Somali Diaspora living and working abroad (UNDP/World Bank, 2003) but are unequally distributed across the country. People live in rural areas do not get that much remittances as the people live in cities who have much more relatives live in abroad. Up to 25% of the households in Hargeisa claim that remittance is their sole source of income as a survey made in Hargeisa shows. These are used for expenses on basic needs like food, housing, health services and education (Lindley, 2007). Remittances flow to Somalia totaled US\$ 1.4 to 2 billion in 2016. With a Remittances to GDP ratio of 23%. Somalia is a highly remittance dependent country as shown in Figure 1. Official Development Assistance (ODA) for Somalia is another key flow for Somalia, estimated at US\$ 1.3 billion in 2016 (21% of GDP). According to the 2017 Somalia Economic Update (SEU), remittances and aid are fueling Somalia's consumption-driven growth.

Figure 6: Financial Flows as % of GDP-2016

Source: World Bank

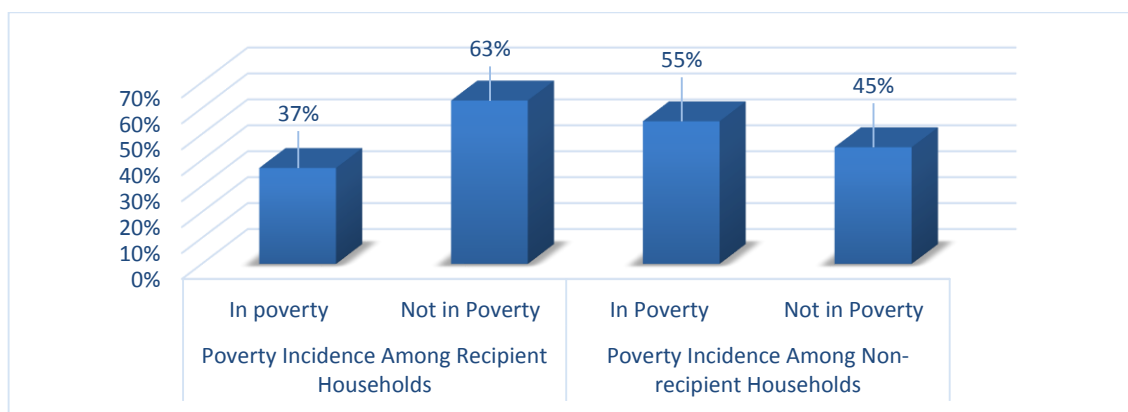
Men are not the only ones who send money back home but there are some evidences showing that women contribute too as the case of Somali women Diaspora in Norway who are increasingly important contributors. It is not just a benefit for those who left behind back home but also remittances are good and have that significant social. Although remittances are a lifeline, at the same time they are the glue that bonds together between the families who separated physically by distance. Remittances result strengthening this transnational community that exists in multiple localities. Therefore, in case of inability or failure to remit weakens the ties between families and societies as Laura Hammond argues. That also can sow the seeds of conflict and estrangement of the sender (Hammond, 2007).

4. Remittances and Poverty Reduction in Somalia

51 percent of the Somali population live in a situation of poverty, as defined by having a total daily per capita consumption expenditure lower than the international poverty line of US\$1.90 at 2011 PPP, which equals to 34,341 Somali Shillings per day per person in 2016. In addition to that, 31 percent of Somalis have a total daily per capita consumption expenditure of less than US\$1.25, expressed at 2011 PPP, leaving them in a condition of extreme poverty (World Bank, 2016). If we look at the survey of Somali High Frequency Survey (SHFS) by the World Bank, households who do receive remittances, we can notice that poverty incidence

of household recipients is 18% lower than the poverty incidence of non-recipient households as it's illustrated in the following diagram.

Figure 7: Poverty Incidence Among Recipient And Non-Recipient Households-2016

Source: World Bank

Many recipient households rely on an only one single sender and could not know how to afford basic consumption and services without this source of income, remittances. Therefore, while remittances increase the welfare and the standards of living of households fortunate enough to receive remittances, the lack of other means for generating income puts them in danger position of falling into poverty in case of losing their remittances as a source of income.

4.1. Research Design

To explain the impacts of remittances on poverty in Somalia, we offered different simple regression models since influencing factor of remittances is a single independent variable to test our hypotheses derived from the literature. These hypotheses include several causative relationships between our independent variable and various dependent variables. In this study, a secondary data is collected from World Bank Database. In order to explain the impacts of remittances on the poverty of Somalia, we evaluated the impacts of remittances on poverty head count ratio, poverty gap, poverty severity, inequality and family small businesses. The data of about remittances, poverty head count rate, poverty gap, poverty severity, inequality and family small businesses is taken from the World Bank survey called Somali High Frequency Survey (SHFS) in 2016 which covered most of the regions in

Somalia. The regions are as classified as flows: North East Urban (NEU), North East Rural (NER), North West Urban (NWU), North West Rural (NWR), Mogadishu and its Surroundings and the IDP (Internally Displaced Person) Settlements all across the country. But when talking about Remittances and the GDP nominal, the data taken from the IMF and ranges from 2004 to 2017. Simple regression is a statistical technique used to assess the magnitude and direction of the relationship between a criterion variable and a predictor variable. Ordinary Least Squares (OLS) regression analysis will be used to estimate the models. OLS regression was selected for two reasons. First, it is a widely accepted statistical procedure for exploring and predicting the relationships among different variables. Second, the results of regression are easy to interpret. Regression runs with variables against each criterion variable and the results are reported in the findings in a subsequent title. The OLS regression models used variables as given in the following;

$$Y_{1..n} = a + bX + e$$

Where; X = Remittances,

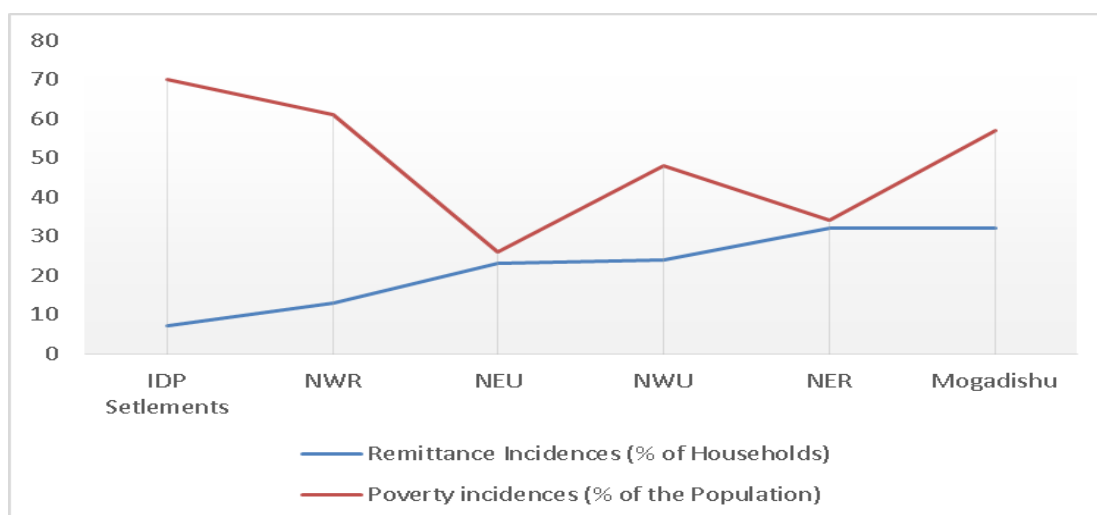
$Y_{1..n}$ = GDP growth, Poverty Head Count Rate, Poverty Gap, Poverty Severity, Inequality, Small Family Businesses and the Gross School Enrolment. e = Error term.

4.2. Remittances and the Poverty Headcount Ratio

Poverty is defined as having a total consumption expenditure which is lower than the international defined poverty line of US\$1.90 at 2011 PPP (World Bank, 2011). Poverty headcount ratio measures the proportion of the population that is poor. It is popular because it is easy to understand and measure. But it does not indicate how poor the poor are (World Bank Group, 2018). Poverty varies considerably across the Somali population, ranging from 26 to 70 percent. Regional differences in poverty ranging between the North East (27 percent) and the North West (50 percent) are much larger than urban/rural difference (45/52 percent). In urban areas, poverty varieties from 26 (North East) to 57 percent (Mogadishu). In rural areas, poverty ranges from 34 percent (North East) to 61 percent (North West). Poverty incidence is at its highest in IDP settlements where seven out of ten people are poor (70 percent), while more than 1.1 million Somalis, roughly 9 percent of the population, considered internally displaced. At 51 percent, the poverty rate is in line with the regional

average of low-income countries across Sub-Saharan Africa (World Bank, 2016). As the study of the SHFS by the World Bank shows, every fifth Somali household receives remittances but the likelihood of receipt differs from 7 to 32 percent across regions, leaving vulnerable populations, especially IDP settlements, relatively excluded. Mogadishu and the rural North East regions have the highest incidence of households receiving remittances (both 32 percent), followed by urban households in the North West (24 percent) and North East regions (23 percent), and rural North West region (13 percent). Households in IDP settlements are least likely to receive remittances at 7 percent, more than 50 below average.

Figure 8: Poverty and Remittance Incidences in the Selected Areas-2016

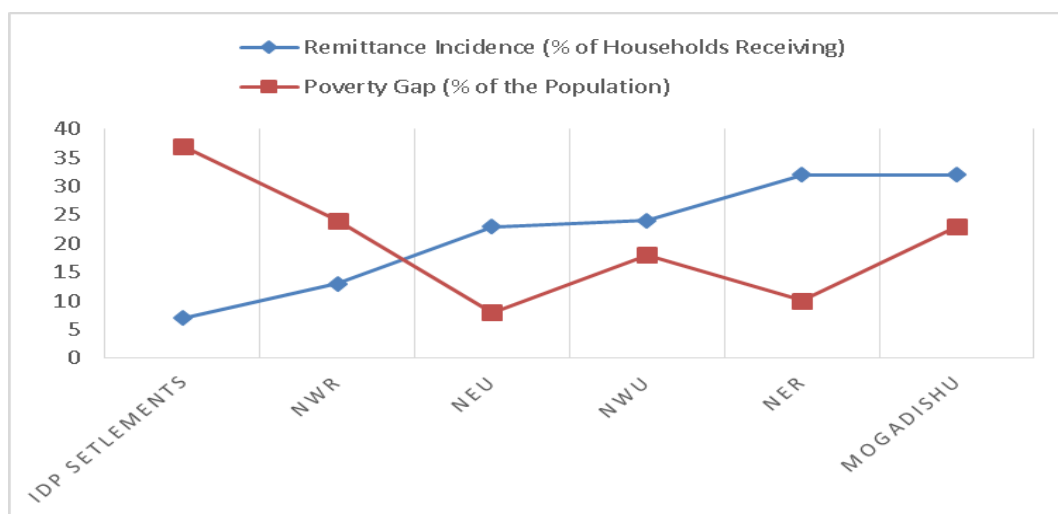
Source: World Bank

R Square= 0.374708885, Adjusted R Square= 0.218386106, *P-value*= 0.196484112, $b = -1.015530179$. After the data has been analyzed using the method of Ordinary Least Squares, we found that there is a negative relationship between remittances and poverty incidences among the households in the different regions and areas in Somalia as (b) which is the coefficient of the equation found is less than zero ($b = -1.015530179$). But the variance is not significant as *P-value* is greater than 0.05. So the idea stated in the literature review which is remittances have no significant impact on poverty is supported by the case in Somalia.

4.3. Remittances and the Poverty Gap in Somalia

Poverty gap calculates the total amount of money by which each individual falls below the poverty line. It matters here whether income and the poverty line are measured on a per capita basis or whether they have been put into adult equivalent terms or adjusted for scale economies (Milanovic, 2002). It measures the extent to which individuals fall below the poverty line (the poverty gaps) as a proportion of the poverty line. The sum of these poverty gaps gives the minimum cost of eliminating poverty, if transfers were perfectly targeted. The measure does not reflect changes in inequality among the poor (World Bank Group, 2018). In a similar way, the Somali poverty gap index at 22 percent is in keeping with the Sub-Saharan low-income average of 20 percent, where once again there are huge differences underlying the regional averages as shown in the figure below.

Figure 9: Remittance and Poverty Gap Incidences Among the Regions-2016

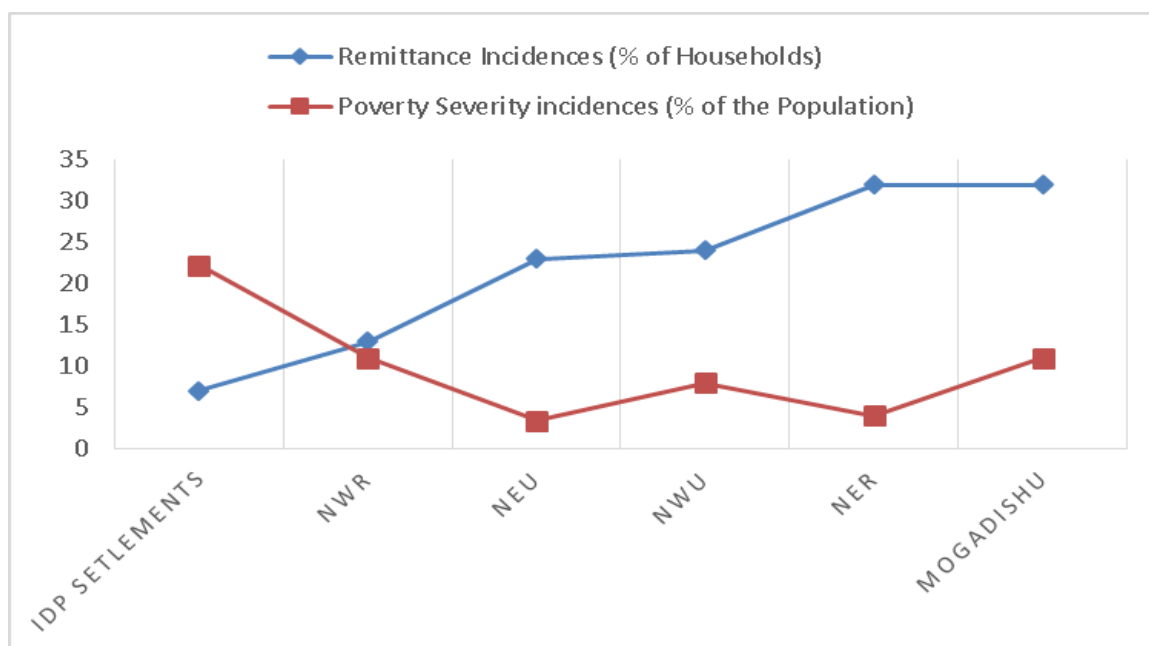
Source: The World Bank Group

R Square = 0.457492493, Adjusted R Square = 0.321865617, *P-value* = 0.11875, $b = -0.70933115$. The coefficient of the found equation is less than zero meaning that there is a negative correlation between remittances and poverty gap in Somalia and still we can predict the poverty levels of the other regions as we get the level of remittances they receive. But once again the relations is not significant as *P-value* is greater than 0.05 meaning that the idea and the conclusions of several studies stated in the literature review which are telling that remittances have a tangible impact on poverty gap is not supported in this case of Somalia.

4.4. Remittances and Poverty Severity in Somalia

Squaring the poverty gap (severity of poverty) provides an indication of inequality among the population living below the poverty line, in other words severity of poverty is a measure of the severity of deprivation of those people living in absolute poverty. The squared poverty gap ("poverty severity") averages the squares of the poverty gaps relative to the poverty line (World Bank Group, 2018). In the case of Somalia poverty severity varies between regions like just poverty headcount ratio and the poverty gap as shown in the following figure.

Figure 10: Remittances and Poverty Severity in Somalia-2016

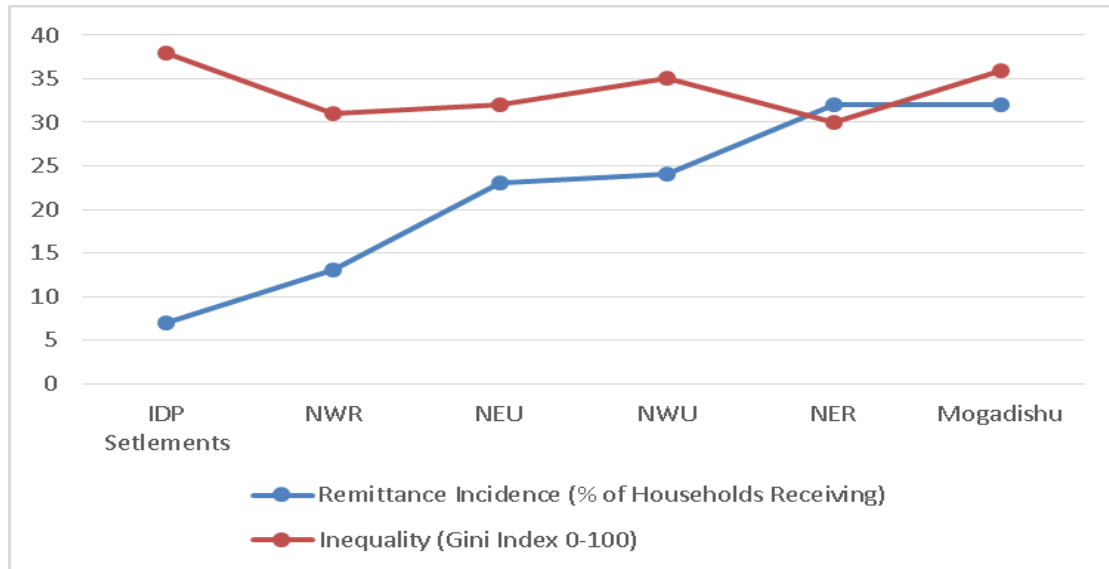
Sources: World Bank

R Square= 0.544585989, Adjusted R Square= 0.41652814, *P-value*= 0.09, *b*= -0.49. In this case remittances have a tangible impact on poverty severity. Although the significance is still weak, but according to the impacts of remittances on poverty headcount ratio and the on the poverty gap, remittances have a slight significance on the poverty severity. All the results of the multiple researches made mentioned in the literature review which were suggesting that remittances have a tangible impact on poverty severity is supported by the data about Somalia.

4.5. Remittances and Inequality Among Somalis

Inequality—the state of not being equal, particularly in status, rights, and opportunities—is a concept very much at the heart of social justice theories. However, it is prone to confusion in public debate as it tends to mean different things to different people. Some distinctions are common though. Various authors distinguish “economic inequality”, mostly meaning “income inequality”, “monetary inequality” or, more broadly, inequality in “living conditions”. In Somalia poverty and inequality are positively interrelated. A clear trend emerges when comparing inequality across regions and livelihoods: poorer areas are also more unequal. Poverty is least widespread in the North East, where inequality is also lowest with a Gini index of 32 percent. As it is clear in the Somali High Frequency Survey (SHF) which was conducted at the end of the year of 2016 in Somalia, households in Q5 (the top 20 percent in terms of consumption expenditure) consume around 5 times more than households in Q1 (the bottom 20 percent). In stark contrast, IDP settlements are poorest and at the same time most unequal, where the Gini index is 38 percent and Q5 households have more than 7 times higher consumption than Q1 households. This relationship between poverty and inequality notably hinges on the consumption levels of the poorest: in regions where poverty is widespread, inequality is high because the poorest consume so little that they are much worse off than wealthier households. However, while some certain Somali regions are demonstrably more unequal than others, these variations are within a rather small range, especially when compared to the variation in inequality in the sample of low-income Sub-Saharan African countries. As such, even the high inequality found in IDP settlements is still below the average of this comparison group. Inequality in urban areas is higher than in rural areas, driven by wealthy urban individuals. While rural areas are overall poorer than urban areas (poverty headcount rural: 52 percent, urban: 45 percent), their consumption levels are more homogeneous and hence inequality is lower (Gini rural: 33 percent, urban: 36 percent).

Figure 11: Remittances and Inequality Among Somalis-2016

Source: World Bank

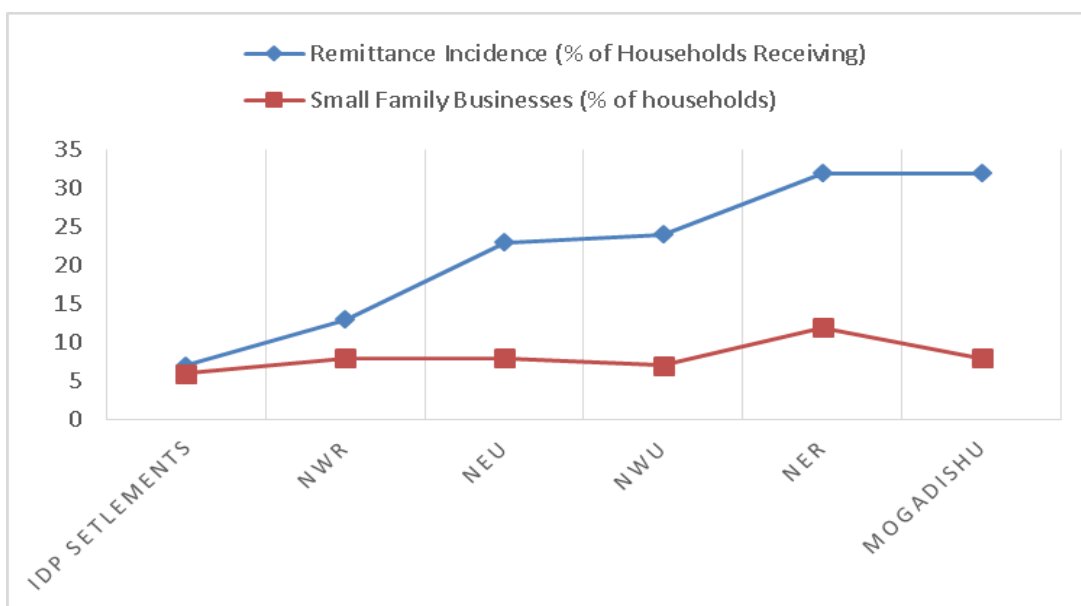
R Square= 0.112869803, *P-value*= 0.515018406, *b*= -0.104404568. Remittances in Somalia have no any significant impact on economic inequality in Somalia. Although we can argue that remittances have the negative relation with the inequality among people in Somalia as the found equation shows in which the coefficient is less than zero but still an increase in the amount of remittances received by the people in Somalia have a necessary impact on the inequalities among the people in Somalia.

4.6. Remittances and Small Family Businesses in Somalia

Remittances directly add to the incomes of the family and that helps the family their propensity to save to be increased. After that they will be able to save for investment (Rather, 2015). Many households in Somalia save a portion of their incomes they receive as remittances from the relatives living abroad to start their own family small business and that might reduce the poverty in Somalia. The Wave of the Somali High Frequency Survey, conducted by the World and the Somali authorities, shows that there are differences among the regions in terms of the percentage of households having their own small business. As illustrated in the upcoming figure North East Rural have has the highest percentage of households having their small family businesses. Whereas North East Urban, North West Rural and Mogadishu have the same percentage of households with their own small family

business. North West Urban and the IDP settlements have the least percentages of about 7 and 7 percent respectively (World Bank, 2016).

Figure 12: Remittances and Small Family Businesses in Somalia-2016

Source: World Bank

R Square= 0.436623, Adjusted R Square= 0.295778, *P-value*= 0.153093, *b*= 0.133442. Remittances have the positive correlations with the small family business but this correlation is not significantly supported in the case of Somalia as the data in Somalia shows.

5. Conclusion

International migration and remittances are important part of globalization in the twenty-first century. The scale and the level migration and remittance flow towards developing countries are attracting the attention of many researchers but there is limited research on this area. Global migrations help development but there are policy matters about cross-border migration. As a result, migrant worker remittance and development linkage analysis is now an important issue.

In Somalia after the central government collapsed, civil war severely damaged the life of the civilians. Education, healthy and all the other basic needs disappeared. Lots of people lost their precious lives for no reason. Poverty, hunger and famine become normal among the

people of Somalia. Deadly diseases started to spread across the country. People started to flee from their home country to the rest of the world to get a living which is better than the one in their home country and to help at least their relatives back home get the basic needs remitting to them.

Remittances to Somalia is the blood of the economy of the country representing more than 23 percent of the overall GDP of the nation. Remittances are forming the largest external source of financing for the Somalis greater than even both the Foreign Aid, Official Development Assistants (ODA) and the Foreign Direct Investments (FDI). Also remittances can be a fixer for the problems of trade balances of the country if remittances are well managed. Remittances can also promote economic growth and development in Somalia. As families get enough amounts of remittances they will be able to save some of the remittances for investments, starting new businesses or expending existed ones, making capital accumulations, generating farther profits and creating new jobs for the people of Somalia.

This research is aimed to analyze remittances in Somalia and their impacts on the poverty in Somalia. Up to 51 percent of the population in Somalia live in poverty. The poverty is widely spread across the regions in Somalia. North Eastern region has the smallest poverty incidence according to other regions. People in IDP settlements have the highest poverty incidence across Somalia.

In order to analyze the matter, we used the secondary data from the World Bank. Ordinary Least Square (OLS) has been used for the analyses. The results found are that remittances has a negative impact on poverty headcount, poverty gap, poverty severity and also inequality in the regions of Somalia.

The relations between remittances and poverty headcount ratio in Somalia is not significantly supported by the case of Somalia. Therefore, remittances in Somalia has no a tangible impact on poverty headcount ratio in Somalia. But when it comes to the poverty gap and the poverty severity in the regions of Somalia, it seems that remittance has an active role in reducing both of them more than it does in the poverty headcount ratio in Somalia. Also there is no a significant relation between remittances and the inequality among Somalis.

When it comes to the small family businesses remittances, remittances represent as an additional outsource income to the families of Somalia which helps them meet their basic needs and requirements in life and also their propensity to save to be increased. But in the case of Somalia remittances are consumed more than it is saved. The result we found in this research article is that remittances in Somalia have the positive correlations with the savings in Somalia but that correlation is not significant as it was required. Therefore, the idea saying that remittances contribute to the increase of small family businesses is not supported by the case of Somalia.

In order remittances flow to Somalia to be affective and useful the Somalia authorities need to establish formal ways and channels of remittances in order to mitigate any wrong doings and leakages to the terrorist groups through the formation of informal ways and channels of sending remittances. To do so remittances should be exempted from taxes. Because the more taxes is put on remittances the more informal ways of remitting money are formed.

References

- Acosta, P., Fajnzylber, P., & Lopez, H. (2007), "The Impact of Remittances on Poverty and Human Capital: Evidence from Latin American Household Surveys" (World Bank Policy Research Working Paper No. 4247). Washington, D.C.: The World Bank.
- Adams, J. (1991), "The Effects of International Remittances on Poverty, Inequality and Development in Rural Egypt" (Research Report 86). Washington, D.C.: International Food Policy Research.
- Adams, J. (1998), Remittances, "Investment, and Rural Asset Accumulation in Pakistan", *Economic Development and Cultural Change*, 47, 155-173.
- Adams, J. (2004), "Remittances and Poverty in Guatemala", (World Bank Policy Research Working Paper No. 3418). Washington, D.C.: The World Bank.

-
- Adams, J., & Page, J. (2005), "Do International Migration and Remittances Reduce Poverty in Developing Countries?" *World Development*, 33(10), 1645-1669.
- Adams, J. (2006), "Remittances and Poverty in Ghana", (World Bank Policy Research Working Paper No. 3838), Washington, D.C.: The World Bank.
- Adams, J. (2011), "Evaluating the Economic Impact of International Remittances on Developing Countries Using Household Surveys: A Literature Review", *Journal of Development Studies*, 47(6), 809-829.
- Adams, J., Cuecuecha, A., & Page, J. (2008), "The Impact of Remittances on Poverty and Inequality in Ghana", (World Bank Policy Research Working Paper No. 4732). Washington, D.C.: The World Bank.
- ADB (2010), "Key Indicators for Asia and the Pacific 2010", Manila: Asian Development Bank.
- Addison, T., Mursheid, S. M. and Le Billon, P. (2000), "Finance in Conflict and Reconstruction", Finance and Development Research Programme Working Paper No. 120. Manchester: IDPM.
- Adhikari, A. (2010, December 30), "2010 Turns into 'The Year of Banda'", *The Kathmandu Post*, Retrieved January 10, 2014.
- Ahmed, I. I. (2000), "Remittances and Their Economic Impact in Post-war Somaliland", *Disasters*, 24(4): 380-389.
- Al-Sharmani, M. (2004), "Refugee Livelihoods - Livelihoods and Diasporic Identity Constructions of Somali Refugees in Cairo", New Issues in Refugee Research Working Paper No. 104. Geneva: UNHCR Evaluation and Policy Analysis Unit.
- Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2004), "Workers' Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts", *World Development*, 32, 1407-1417.

-
- Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2006), "Remittance Receipt and Business Ownership in the Dominican Republic", *The World Economy*, 29(7), 939-956.
- Anyanwu, J., & Erhijakpor, A. (2010), "Do International Remittances Affect Poverty in Africa?", *African Development Review*, 22(1), 51–91.
- Awdal News Network (2003), "Remittance Companies Stiffly Cautioned against Status Change", *Awdal News*. 21 June. Available at <http://www.awdalnews.com>.
- Bang Nielson, K. (2004), "Next Stop Britain: The Influence of Transnational Networks on the Secondary Movement of Danish Somalis", Working Paper No. 22, Brighton: Sussex Centre for Migration Research.
- Besteman, C. and Cassanelli, L. V. (eds) (1996), *The Struggle for Land in Southern Somalia*, London: HAAN Publishing.
- Bradbury, M. (2002a), *Somalia: The Aftermath of September 11th and the War on Terrorism*, Unpublished report for Oxfam.
- Castaldo, A., & Reilly, B. (2007), "Do Migrant Remittances Affect the Consumption Patterns of Albanian Households?", *South-Eastern Europe Journal of Economics*, 1, 25-54.
- Cattaneo, C. (2009), "International Migration and Poverty: Cross- Country Analysis", Retrieved December 7, 2011, from <http://www.dagliano.unimi.it/media/CattaneoCristina.pdf>.
- Chequepoint Money Transfer (2004), "Memorandum Submitted by Chequepoint Money Transfer to the Migration and Development International Development Select Committee", Available at <http://www.publications.parliament.uk>.
- Devkota, J. (2015), "Impact of Migrants' Remittances on Poverty and Inequality in Nepal", *Forum of International Development Studies*, 44, 36-53.

-
- Duale, A-K. F. (1998), "Reconstructing Life in the Diaspora: British Immigration Law and Policies and Somali Patterns of Adaptation", *In Variations on the Theme of Somaliness*, Turku: Åbo Akademi University.
- Duffield, M. (2001), *Global Governance and the New Wars: The Merging of Development and Security*, London: Zed Books.
- Duhul, S. F. (2002), "Somalia: Remittance Firms Continue Services despite Constraints", *Arab News*, Available at <http://www.realpuntlander.com>.
- European Commission (EC) (2002), "European Commission Strategy for the Implementation of Special Aid to Somalia 2002-2007", Brussels: EC.
- Economist (2003), "Britain's Somalis - Muddled Minority", *The Economist*, 27.
- EIU (2002), "Country Report: Ethiopia, Eritrea, Somalia and Djibouti", London: The Economist Intelligence Unit.
- EIU (2004), "Somalia Country Profile 2004", London: The Economic Intelligence Unit.
- El Qorchi, M., Wilson, J. F. et al. (2002), "Informal Funds Transfer Systems: An Analysis of the Hawala System", Washington DC: International Monetary Fund and World Bank.
- Eldin Eltayeb, S. (2004), "Central Bank Registers All Somali Remittance Agents", *Khlaaj Times* (Dubai), 25 June.
- FATF (Financial Action Task Force) (2001), "Special Recommendations on Terrorist Financing. Paris", FATF Secretariat.
- Golden, T. (2002), "A Nation Challenged: Money; 5 Months After Sanctions Against Somali Company, Scant Proof of Qaeda Tie", *New York Times* (New York), 13 April.
- Gundel, J. (2003), "The Migration-Development Nexus: Somalia Case Study", In Van Hear, N. and Nyberg Sørensen, N. (eds), *The Migration-Development Nexus*, Geneva: IOM.

- Hansen, P. (2004), "Migrant Remittances as a Development Tool: The Case of Somaliland", Migration Policy Research Working Paper Series No 3. Copenhagen: University of Copenhagen, Department of Policy Research and Communications.
- Home Office (2003), "Control of Immigration Statistics", 2002. London, HMSO.
- Horst, C. (2003), "Transnational Nomads - How Somalis cope with refugee life in the Dadaab camps of Kenya", PhD diss., University of Amsterdam.
- Horst, C. (2004), "Connected Lives: Somalis in Minneapolis dealing with Family Responsibilities and the Migration Dreams of Relatives", Paper presented at the 9th Somali Studies International Conference, 3–5 September, University of Aalborg, Denmark.
- Hussein, Shamis. (1993), "Somalis in London", In Merriman, N. (ed.), *The Peopling of London*, London: Museum of London.
- Ratha, D. (2005), "Workers' Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance", In Maimbo, S. & Ratha D. (Eds.), *Remittances: Development Impact and Future Prospects*, (pp. 19-52), Washington, D.C.: The World Bank.
- Sapkota, C. (2013), "Remittance in Nepal: Boon or Bane?", *The Journal of Development Studies*, 49(10), 1316-1331.

İktisat Yazınında Bölüşüm Sorunsalı

*Aslı Ceren SARAL*¹

Problematic of Distribution in Economics Literature

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 05.09.2018

Date Accepted: 20.09.2018

JEL Classification:

B40

B41

B49

Keywords:

Income Distribution,

Economic Inequalities,

Orthodox Economics.

ABSTRACT

The problematic of economic distribution in economics literature from the classical political economy throughout today is discussed in the paper. Mainly the orthodox economics literature is reviewed. Once being the fundamental issue in classical political economics, distribution has been neglected in orthodox economics for a long period. The rising economic inequalities in neoliberal era seem to increased the interest in issue, but the inquiries are mainly on the underlying reasons of rising inequalities and address some specific aspects of the issue, thus does not provide comprehensive theoretical framework.

¹ Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü Araştırma Görevlisi, aslicerensaral@gmail.com

Özet

Yazıda klasik politik iktisattan günümüze iktisat yazınında iktisadi bölüşüm sorunsalı tartışılmaktadır. Temel olarak ortodoks iktisat yazını ele alınmaktadır. Bir zamanlar klasik politik iktisadın temel meselesi olan bölüşüm, Ortodoks iktisatta uzun bir süre göz ardı edilmiştir. Neoliberal dönemde artan eşitsizlikler meseleye yönelik ilgiyi arttırmış görünmektedir; ancak araştırmalar temelde artan iktisadi eşitsizliklerin altında yatan nedenlerle ilgilidir ve meseleyi belli bazı açılardan ele almakta bu nedenle kapsamlı bir teorik temel sunmamaktadırlar.

Giriş

Marglin (1984), Büyüme, Bölüşüm ve Fiyatlar kitabının giriş bölümüne, Batı dünyasının göz ardı edilen temel bir paradoksunun bir Marslı gözünden nasıl görünebileceğini anlatarak başlar. Hem siyasal hem de inanç sistemlerinde yüksek oranda eşitlikçi olmamıza rağmen, yani bir yurttaş ve Tanrı'nın kulu olarak her yurttaş ve kul ile eşit iken, iktisadi alandaki yüksek eşitsizlik nasıl açıklanabilir? Dahası en zorlu ve hoş olmayan işleri yapanların genel olarak en az geliri elde ediyor olmasını bir Marslıya nasıl anlatabiliriz?

Peki, gerçekten bu Marslı ve sorusuyla karşılaşsak ne cevap veririz? İçine doğduğumuz dünyayı kanıksamak bir yana, örneğin Lock'a (1690) yaslanarak Tanrı'nın başlangıçta hepimize verdiği doğal kaynaklar üzerinde kendisine ait emeği uygulayarak mülkiyeti haline getirenlerin daha çalışkan olduğunu ve diğerlerinden daha fazla zenginliği hak ettiklerini iddia edebiliriz. Bölüşüm sorunsalı yani yeryüzünün ürünlerinin ve üretim çıktılarının kimler arasında nasıl paylaşıldığı mülkiyet sahipliği ile doğrudan ilişkili olduğu için de zamanında daha çok emek harcayıp mülkiyet sahibi olan ya da miras ile bunu elde edenlerin (ki miras ile geçen mülkiyeti açıklamakta biraz daha zorlanabiliriz) bugün diğerlerinden daha az çalıştığı halde daha fazla refah içinde yaşamalarını da meşrulaştırabiliriz.

Ya da marjinalist devrimin açtığı yoldan ilerleyerek tüm bu bölüşüm meselesinin pek de sorunsal olmadığını, her bir üretim faktörünün elde ettiği getirinin marjinal verimliliği ile doğrudan orantılı olduğunu, bunun teknik bir mesele olduğunu ve böylece aslında üretim araçlarına sahip olup olmamanın dahi önemli olmadığı bir dünyada yaşadığımızı; dahası iktisat

biliminin bölüşüm gibi *normatif* meselelerle ilişkili bir konuya meyil etmemesinin doğal olduğunu iddia edebiliriz.

Peki, yine de bu kadar görünür ve bu kadar yeryüzünde yaşayan herkesi ilgilendiren bir sorunsalı açıklamış sayar mıyız kendimizi? Ya da üzerine düşünürsek, bu sorunsalın temel bir iktisadi mesele olmadığına bırakın bir Marslıyı kendimizi ikna edebilir miyiz? İktisatçılar da, dönemsel olarak artan ve azalan bir ilgi ile bu sorunsala kayıtsız kalmamışlardır. Yine de Politik İktisadın temel sorunsalı üzerine tartışmalarda iktisadi refahın nedenleri ile beraber başrolde yer alan bölüşüm sorunsalı zamanla bu yarıştaki yerini kaybetmiş ve ana akım iktisatta temel bir sorunsal olarak yer almamıştır.

Bu çalışma bölüşüm sorunsalının iktisat yazınındaki gelişimini ele almaktadır. Bölüşüm sorunsalının farklı dönemlerde farklı paradigmlar altında ne şekilde ele alındığı ve nasıl göz ardı edildiği genel hatlarıyla ortaya konmaktadır.

İktisat Yazınında Bölüşüm Sorunsalı

İktisat biliminin temel uğraşısı olma lütfunu refah ya da iktisadi büyümeye kaptıran bölüşüm sorunsalı, klasik politik iktisatçılardan bu yana iktisat yazınında farklı paradigmlar altında artan ve azalan bir ilgiye mazhar olmuştur. Tarihsel olarak fizyokratlar ve klasik politik iktisatçılar döneminde yüksek bir ilgi vardır, bölüşüm sorunsalı refahın kaynakları ile birlikte verilen önem ve yaklaşımlar değişmekle beraber politik iktisadın temel sorunsallarından olmuştur.

Daha sonrasında marjinalist devrim ile birlikte önemli bir paradigma değişmesi gerçekleşmiş, bölüşüm sorunsalı politik iktisatçıların atfettiği sınıfsal niteliğini tamamen kaybetmiştir. Fonksiyonel bölüşüm, üretim faktörlerinin marjinal verimliliklerine dayanan fiyat oluşumunun bir alt kümesi olarak genel denge içerisinde kendiliğinden çözümlenen bir sorunsal olarak görülmüştür. Bu şekilde bir paradigma değişmesi ile bölüşüm teorilerine yönelik ilginin özellikle Wicksell-Clark-Wicksteed döneminde ve 1930'ların başlarında Hicks ve Douglas döneminde yükseldiği söylenebilir (Atkinson, 1975: 2).

Büyük depresyon ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden bir paradigma değişmesi ile iktisat yazınına ve politikalarına hakim olmaya başlayan Keynesyen görüş altında bölüşüm sorunsalına yönelik ilgi azalmıştır. Burada hem Keynes ve Keynesyen iktisadın temel sorunsalının farklı olması hem de aslında özellikle Batı dünyasında artan refahla beraber bölüşümde görülen iyileşme etkili olmuştur denebilir. Pek çok ülkede 1930'lar ile 1950'ler arasında gelir eşitsizliğinde görülen önemli ölçüdeki azalma sonucunda bölüşüm çıktıları, refah artışlarıyla karşılaştırıldığında ikincil öneme sahip hale gelmiş olabilir. (Atkinson, 2000: 2)

1970'lerden başlayarak iktisadi eşitsizliklerin daha önce görülmemiş boyutlara ulaşması ve bu eşitsizliklerin iktisadi büyüme ve ekonominin genel işleyişi üzerindeki etkileri nedeniyle bölüşüm pek çok uluslararası kuruluşun ve hatta ana akım iktisatçının ilgilendiği bir konu haline gelmiştir. Yine de özellikle yoksulluk ya da eşitsizlik üzerinden bakılmış, Ricardo'nun belirttiği gibi bölüşümü hangi yasaların belirlediği sorusu ile ilgilenen yazılara özellikle ana akım iktisat yazınında az rastlanmıştır.

İktisat yazınında bölüşüm sorunsalının ele alınışı üzerine tartışmalarda üç farklı yaklaşımı yani sınıfsal, fonksiyonel ve kişisel gelir bölüşümü arasındaki ayrımları vurgulamakta fayda vardır. Aslında temelde, özellikle klasik politik iktisat köklerine bakıldığında rant, ücret ve karların; toprak sahibi, işçi ve kapitalist sınıflar arasındaki dağılımı yansıttığını, yani fonksiyonel bölüşüm ile sınıfsal bölüşüm arasında bir farkın olmadığı düşünülebilir. Ancak özellikle bugün yaygın olarak kullanılan fonksiyonel gelir türleri sınıfsal temellerinden önemli ölçüde kopmuş görünmektedir. Örneğin üst düzey yönetici ücretlerinin istatistiki verilerde ücret kategorisinde yer almaması gerektiği sıklıkla tartışılan bir mevzudur. Aslında bu durum bize sınıfsal bölüşümün doğru bir fonksiyonel bölüşüm yaklaşımının temeli olduğunu göstermektedir.

Aşağıda yer alan bölüşüm teorilerinin büyük kısmı temelde sınıfsal temellerini kaybetmiş olsun olmasın, fonksiyonel bölüşüm üzerine kuruludur. Glyn (2011: 104) bunu iyi bir şekilde özetlemektedir: Özellikle klasik politik iktisat sonrasında, ücret-kar-rant ayrımı, kar ve rantı birleştiren bir ücret-mülkiyet geliri ayrımı halini almaktadır. Bu şekilde ele alındığında toplam gelir içerisinde işçi payı, toplam işçi gelirlinin (W) toplam gelire (Y) oranıdır. Burada hem gelir hem de toplam ücretin işçi sayısına bölümüyle $[(W/L)/(Y/L)]$, gelir içerisindeki

işçinin payı w/p olarak yani işçi başına ücret bölü işgücü verimliliği olarak elde edilir ve aslında işçi payının verimliliğe nazaran ücretteki artışa bağlı olduğu görülmektedir.

Bir başka önemli nokta ise aslında bölüşümün konusunun ne olduğudur. Genel olarak gelir, bölüşümün temel konusu olsa da; iktisadi bölüşüm servet, tüketim harcaması gibi başka konuları da araştırabilir. Yine klasik politik iktisat kökenlerine bakıldığında, mülkiyet ile bölüşüm arasındaki ilişki sınıfsal temelde açık olduğu için, servet ya da gelir üzerinden bölüşümün incelenmesi daha az önemli görünebilir. Ancak bölüşümün ele alınacağı dönem bağlamında, akım bir değişken olan gelir yıllık olarak incelenirken, servet stok bir değişkendir. Uzun dönemli olarak bakıldığında ise bu iki kategori arasında sıkı biçimde paralel bir gelişim olduğu görülmektedir. Giovannoni (2014b: 43), bu ilişkiyi, özellikle 1980 sonrasında nüfus içerisinde en fazla mülkiyet payına sahip ilk yüzde birlik dilimin payındaki artış ile Gini katsayısındaki artışın gösterdiği paralellik ile ortaya koymaktadır.

Aşağıdaki sınıflandırma bölüşüm sorunsalının görece önem kazandığı dönemler temel alınarak ve ana akım iktisat yazını kapsamında oluşturulmuştur. Bu sınıflandırma içerisindeki, özellikle iktisat yazını ile ilgili eksiklikler kısmen yukarıda bahsedilen boşluklar bağlamında değerlendirilebilir.

Klasik İktisatçılar

"...Sizin düşündüğünüz Politik İktisat refahın doğası ve nedenlerine yönelik bir sorgulama; bence endüstri üretiminin, onun oluşumuyla uyumlu var olan sınıflar arasındaki bölüşümünü belirleyen yasaları araştırmaya yönelik bir sorgulama olarak adlandırılmalı. Miktarla ilişkin bir yasa ortaya konamaz ancak oldukça doğru bir tane paylarla ilgili olarak ortaya konabilir. İlk sorgulamanın içi boş ve gerçek dışı olduğu ve sonrakinin bilimin gerçek amacı olduğu fikri beni her geçen gün daha fazla tatmin ediyor." (Ricardo, ([1819-1821], 1962): 278-279)

Bölüşüm ya da gelir dağılımı teorileri üzerine yazılan pek çok yazı Ricardo'nun ([1817] 2013) Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri kitabının girişinden; politik iktisadın temel sorununu, toplumun sınıfları arasında rant, kar ve ücret olarak yeryüzünün ürünlerinden dağıtılan payları hangi yasaların belirlediğinin saptanması olarak tanımladığı bölümden alıntı

ile başlar. Bölüşümün ya da dağılımın temel iktisadi problem olarak tanımlandığı en açık ifadelerden biri olduğu için bu bölüm bölüşüm ya da gelir dağılımı üzerine yazılan her yazı için iyi bir girizgâh sağlamaktadır. Yukarıda yer alan alıntı ise Ricardo'nun 9 Ekim 1820'de Malthus'a cevaben yazdığı mektuptandır. Bu alıntıya da daha az sıklıkla da olsa yazılarda yer verilmektedir². Burada Ricardo'nun zihnindeki politik iktisadın temel sorunsalı diğer bir güçlü temel sorunsal önerisine de atıfla farklı bir şekilde netleşmektedir. İktisadın diğer ve Ricardo sonrasında daha fazla kabul gören sorunsalı, *refahın doğası ve nedenleri* Ricardo tarafından neredeyse boş bir sorgulama olarak yargılanmaktadır. Bu yargı iktisat biliminin temel olarak aldığı sorunsalın bölüşüm olduğu başka bir dünyada nasıl bir yazın gelişeceği sorusunu akla getirmektedir.

Yukarıdaki her iki alıntının ortaya koyduğu gibi, klasik iktisatçılar, endüstriyel kapitalizmin sınıf yapısı içerisinde bölüşüm sorunsalını üretim faktörlerini bu faktörlere sahip olan sınıflarla ilişkilendirerek ele alırlar. Bu sınıfsal temelli bölüşüm analizleri sanayi üretimi ve iktisadi büyüme gibi meseleler için temel öneme sahiptir. Burada farklı sınıflar ve elde ettikleri faktör gelirleri ile ilgili; faktörlere yapılan vurgu ve üretim ilişkileri ile nedensellik bağlamında ilişkilendirme ile ilgili klasik iktisatçılar arasında farklılıklar mevcuttur. Örneğin, toprak sahiplerinin elde ettiği rant gelirlerinin artan üretimle beraber kendiliğinden artmasının ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi, bölüşümle ilgili olarak Ricardo'nun temel meselesi olmuştur.

Diğer taraftan klasik iktisatçılar arasında genel olarak bölüşüm ilişkileri üretim ilişkilerinden öncedir ve üretim ilişkilerini belirler. Oysaki örneğin Mill'e göre üretim ve bölüşümü belirleyen yasalar birbirinden farklıdır. Üretimi belirleyen yasalar verili teknik koşullara bağlıdır ve fiziksel gerçekliğe dayanır; bölüşümü belirleyen yasalar ise kurumsal yapılara ve toplumun yasaları ile örflerine bağlıdır³ (Blaug, 1985: 180). Klasik iktisatçılar arasında üzerinde mutabakatın olduğu en temel konulardan biri ücret üzerinedir.

² Örneğin Keynes, Genel Teorisinde; Ricardocu gelenek ve Ricardo arasındaki farkı anlatmak üzere, Ricardo bölüşümden bağımsız olarak refahla ilgilenmezken, ardıllarının klasik teoriyi refahın nedenleri için kullanmasına referans olarak bu alıntıya başvurmaktadır (Keynes, [1936] 2013: 4).

³ Ancak bu Mill'in üretim faktörlerinin teknik koşullar ve üretimden bağımsız olarak fiyatlandırıldığını göstermez daha ziyade üç sınıf arasındaki bölüşümün mülkiyet bölüşümünden etkilendiği ve bunun da tarihsel düzlemde değerlendirilmesi gerektiğini işaret eder (Blaug, 1985: 180)

Fizyokratlardan Smith ve Ricardo'ya kadar uzun dönemli reel ücret düzeyinin nüfus artışının sermaye birikimi ve tarımsal üretim artışından hızlı olması nedeniyle, geçimlik düzeyde gerçekleşeceği kabul edilir (Rothschild, 2005: 78).

Marx'ın teorisinde ücret belirlenim sürecinde klasik politik iktisada hâkim olan demografik ve biyolojik faktörlerin yerini kar güdüsü, teknik işgücü, tasarruf süreci, rekabet gibi içsel iktisadi faktörler alır (Rothschild, 2005: 78). Marx klasik iktisatçıların sahip olduğu genel görüşün aksine kapitalist sistemde geçimlik ücretler düzeyinde dahi işsizliğin süreceğini savunmuştur ve bu işsizlik bölüşümün temel belirleyicilerindendir (Sandmo, 2015: 15). Ücretleri geçimlik düzeyde tutan da aslında sınıfsal mücadelede işçiler aleyhine var olan bu süreklilik arz eden işsizlik, yani rezerv işgücü ordusudur. Klasik yaklaşımda reel ücret sosyal olarak belirlenen, ancak yavaş bir biçimde değişen geçimlik düzeyleri yansıtır olarak görülürdü. Buradaki anahtar nokta reel ücretteki eğilimin işçi verimliliğindeki eğilime yakın biçimde bağlanmamış olmasıdır. Böylece Ricardo'nun (geçimlik malların temel tedarikçisi) tarımda azalan verimlilik karamsar görüşü, mülkiyet gelir paylarında ve bazı karlarda düşüş anlamına gelmekteydi. Bu (olursa) reel ücretlerin ortalama verimlilikten daha yavaş düşmesinden kaynaklanıyordu. Marx'a göre bunun tersine, makinenin işçi yerine ikame edilmesiyle kapitalizm sistematik olarak işçi verimliliğini arttırırken; rezerv işgücü ordusu tarafından reel ücretlerdeki herhangi bir uzun dönemli artış verimlilik büyümesinin altında tutulacaktır. Böylece işgücü payı düşecektir (Glyn, 2011: 104-105).

Marx'a genel olarak klasik iktisatçıları arasında yer verilmesi, özünde farklı sonuçlara ulaşsa da onun temelde klasik iktisatçıların, özellikle Adam Smith ve Ricardo'nun açtığı yoldan ilerlemesi ile ilgilidir. Ancak Marx'ın temelde bölüşüm meselesine bakış açısı farklıdır. Bu farkı en iyi şekilde ortaya koyan kendisine ait olan artık değer kavramıdır. Kısaca emek tarafından yaratılan değer ile bu harcanan emeğin karşılığında ödenen değer arasındaki fark olarak tanımlanabilecek artık değer kavramı, yalnızca bölüşümü değil aynı zamanda sömürüyü de ortaya koymaktadır. Marx endüstriyel kapitalizmin potansiyel gelişimi ve çıktısı arasındaki çelişkiye vurgu yapar, bu bağlamda artan eşitsizlikler kapitalist birikimin sonucudur (Franzini ve Pianta, 2011: 4). Bu yazının giriş bölümünde yer alan Marglin tarafından sorulan eşitsizlik ve adaletle ilişkili toplumun temel çelişkilerini ortaya koyan sorulara verilebilecek en iyi yanıt da artık değer kavramı ile şekillenebilir.

Marx'ın teorisinde bölüşüm ilişkileri üretim ilişkilerinden önce belirlenir ve temelde geçimlik ücretler ile sınıf mücadeleleri çerçevesinde şekillenir. Yeniden üretim süreci de bu bölüşüm ilişkisine bağlıdır. Zira Marx'a göre kişilerin kendi emek güçlerini kullanarak bunun karşısında elde ettikleri gelir tüketime giderken, sermaye araçlarına sahip olanların elde ettiği gelir kısmen tüketime gitse de, temelde yeniden üretim sürecine, yeni üretim araçları edinimine gitmektedir ve dolayısıyla sermaye birikiminin boyutu artık değerın mutlak boyutuna dayanmaktadır (Levine, 1988: 65). Bu nedenle bölüşüm ilişkileri sermaye birikiminin boyutunu belirlemektedir.

1870'lerde iktisat yazınında kökenleri klasik iktisatçılara kadar dayandırılan marjinal verimlilik teorisinin ilk yazıları ortaya çıkmaya başlamıştır. 1880'ler ve 1890'larda Marksizm'in yükselişi ve değer teorisinin daha fazla kabul görmesine karşı bu yeni yazının savunucuları her ne kadar karşı argüman geliştirmeye çalışsa da özellikle bölüşüm temelinden öncülleri saydıkları klasik iktisatçılarla temelde mantıksal farklılıkları önemli bir çelişki yaratmıştır (Blaug, 1985: 308).

Neo-Klasikler

Nüveleri daha önceki iktisatçıların yazılarında bulunan marjinal verimlilik teorisi, 1870'lerde ilk olarak sahneye çıkmış ve iktisat teorisinde klasik iktisatçıların görüşlerinden temel bir dönüşümü yaşamıştır. Neo-klasik paradigma kayması ilk olarak marjinalist yazarlar Jevons (1871), Walras (1874), ve Menger (1871)'in yazıları ile başlamıştır (Braff, 1988: 75)

1980'lerde marjinal verimlilik ve marjinal fayda teorilerini birleştirerek, neoklasik iktisatçılar kendi bölüşüm teorilerini ortaya koymuşlardır (Blaug, 1985: 308). Ardılları olduklarını iddia ettikleri klasik iktisatçıların bölüşüm teorisinin temeli olan sınıf analizini terk etmişler ve fonksiyonel bölüşüm sorunsalını, üretim faktörlerinin marjinal verimliliklerine uygun olarak getiri elde ettikleri, fiyat oluşumunun bir alt kümesi olarak tanımlamışlardır.

Neoklasik bölüşüm teorisinin ana akım iktisatta büyük kabul görmüş olan son versiyonu ise aslında bir sonraki yüzyılda, yirminci yüzyılda Hicks tarafından ortaya konmuştur (Blaug, 1985: 465). Marjinal verimliliğin toplam üretim fonksiyonu içinde gösterilmesi ilk olarak Hicks'in ([1932], 1963) Ücret Teorileri başlıklı kitabında yer almıştır.

Hicks'in fonksiyonel gelir dağılımının nasıl gerçekleştiğine dair teorisi yukarıda bahsi geçen kitabının marjinal verimlilik ve işgücü başlıklı ilk bölümünde, ücret belirlenimi üzerine yazdıkları ile ortaya çıkmaktadır:

"Ücretlerin belirlenimi teorisi, serbest bir piyasada, basit bir şekilde genel değer teorisinin özel bir durumudur. Ücretler işgücünün fiyatıdır ve böylece kontrollerin olmadığı durumda tüm diğer fiyatlar gibi arz ve talep tarafından belirlenirler. Özel bir ücret teorisine ihtiyaç duyulmasının nedeni hem işgücü arzı ve ona yönelik talep hem de talep ve arzın işgücü piyasasında etkileşime girme şeklinin kendine has özellikleri olması ve bunun, sıradan meta değeri teorisini başka değerlendirmeler yapılmadan işgücüne uygulanmasını imkânsız hale getirmesidir (Hicks, [1932], 1963: 1)."

Yukarıda yer alan alıntı, neoklasik iktisatta ücret oluşumu ve dolayısıyla ücret gelirlerinin payının oluşumuyla ilgili iyi bir özet sunmaktadır. Bu bağlamda Rothschild'a (2005: 78) göre neoklasik ücret teorisi aslında başlangıçta ne ücret ne de işgücü piyasası teorisidir. Aslında neoklasik fiyat teorisinin işgücü piyasaları ile ilgili bazı açuları içerecek şekilde değiştirilmesinden başka bir şey değildir; oysaki Klasik dönemdeki ücret teorilerinin bazıları ücret oluşumunun temel bazı noktalarını analizlerinin merkezine konumlandırmaktadırlar.

Metaların değerlendirilmesi konusunda da klasik ve neoklasik iktisatçılar arasında farklılık mevcuttur. Klasik iktisatçılar bölüşümü üretim ve metaların değerlendirilmesinin öncesinde konumlandırırken, özellikle Avusturya Okulunun temsilcisi marjinalistler üretim faktörlerinin elde ettiği gelirleri belirleyen temel göstergenin malların piyasa fiyatı olduğunu öne sürerek bölüşümü sadece bir sonuç haline getirmişlerdir (Blaug, 1985: 298)

Marshall'ın klasiklerle neoklasikleri bağdaştırma çabasının ne kadar başarılı olduğu, politik iktisatta bölüşüm sorunsalının, sınıflarla ilişkilendirilmiş fonksiyonel bir bölüşüm olarak ele alınışından tamamen uzaklaşılması bağlamında değerlendirilebilir. Klasik iktisadın bölüşümle ilgili sınıfsal ilişkilere verdiği rol, marjinalist devrimle neoklasik teoride tamamen ortadan kalkmıştır. Marjinalist devrimin tüm faktörlere uygulanan marjinal verimlilik teorisi, sermaye ve işgücünü üretime dahil olan birer faktör olarak eşit konuma getirmiştir ve

dolayısıyla işgücü sermayeyi aynı sermayenin iş gücünü işe koştuğu gibi işe koşabilir. (Braff, 1988: 80) Yani teorik olarak üretim araçlarını ellerinde bulunduran sınıfla işçi sınıfı arasındaki zorunluluğa dayalı ilişki de ortadan kalkmış görünmektedir.

Bu durum genel olarak iktisat biliminin politik kısmından "sterilize" edilerek "pozitif" bir nitelik kazandırılma çabası ya da daha doğru ifade ile iddiası bağlamında da değerlendirilmelidir. Ancak meselinin önemi özellikle Keynesyen dönem sonrası fonksiyonel gelir eşitsizliklerinin artışına eşlik eden artan iktisadi eşitsizlikler ile daha iyi anlaşılmıştır. Kişisel gelir eşitsizliğinin kaynağının en az faktör gelirlerinin kendi içerisinde bozulan dağılımı kadar (özellikle artan ücret eşitsizlikleri bağlamında) faktör gelirleri arası artan eşitsizlik olduğu da artık yaygın olarak kabul edilmektedir. Burada özellikle ücret gelirleri bağlamında ücretin nasıl tanımlanması gerektiği sorusu aslında faktör gelirlerinin sınıfsal temellerinden koparılmaması gerekliliğini yansıtmaktadır.⁴

Ana akım iktisadın neoklasik egemenliğini marjinalist temellerini tamamen ortadan kaldırmadan sarsan bilindiği gibi M. Keynes ve onun ardıllarının hem iktisat yazınında hem de iktisat politikalarında baskın hale gelmeleridir. Devam eden bölümde bu dönüşümün ana akım iktisat yazınında bölüşüm sorunsalının yerini nasıl etkilediği tartışılmaktadır.

Keynes ve Keynesyen Dönem

İlk olarak New Deal döneminde uygulamalarını gördüğümüz Keynesçilik, ikinci dünya savaşı sonrasında 1970'lerin ortalarına kadar iktisat politikalarında hakim paradigma olmuştur. Bu dönem bilindiği üzere hem işçiler ve sermaye sahipleri arasındaki görece barışın sağlandığı bir dönem olarak görülmektedir hem de istikrarlı bir büyümenin yaşandığı, kapitalizmin altın çağı olarak anılır. Bunlara ek olarak Keynes'in kendisine ait açık bir bölüşüm teorisinin olmaması ve bölüşüm ile ilgili olarak hocası olan Marshall'ı takiben faktörlerin serbest piyasada marjinal verimlilikleri ile orantılı pay aldığı görüşünü savunuyor görünmesi, gerek Keynesyen yazında gerekse Keynesyen politikalarda bölüşüm sorununun temel bir sorunsal olarak görünür olmamasına yol açmıştır.

⁴ Ordoliberalizmin temsilcisi Eucken ise sosyal adaleti ve ücret eşitsizliğini iktisadi düzen (anayasal iktisat) çerçevesinde düzenlemeye çalışmıştır (Derya, H. 2016: 509).

Keynes'in İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi kitabında gelir bölüşümü ana temalardan biri değildir. Bölüşüm terimi kitap içerisinde otuz iki kez geçmektedir, ancak hiçbir bölüm ya da başlık bu terimi içermemektedir (Giovannoni, 2014a: 7). Bununla beraber kitabın sonunda yer alan genel teorinin yönelebileceği toplum felsefesi üzerine son notlar başlıklı 24. bölümde Keynes içinde yaşadığımız toplumun ön plana çıkan iki problemi olarak tam istihdamın sağlanmaması ile beraber servet ve gelir dağılımındaki eşitsizlikleri saymakta ve burada (istihdamın kitabın genelinde yer alan ve yeterince açıklanan bir sorunsal olması nedeniyle) özellikle eşitsiz gelir dağılımıyla ilgili önemli gördüğü bazı noktalardan bahsetmektedir (Keynes, [1936] 2013: 372).

İlk olarak on dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren özellikle büyük Britanya'da doğrudan vergiler yoluyla büyük gelir eşitsizliklerinin giderilmesinden toplumun memnun olduğu ancak daha ileri adımlarla ilgili endişelerin var olduğu gözlemini paylaşmaktadır. Bunların en önemlisi sermaye artışının yüksek gelire sahip olan zenginlerin güçlü tasarruf eğilimlerine dayandığına duyulan inançtır (Keynes, [1936] 2013: 372). Burada Keynes'in itirazı sermaye artışının güçlü bir tasarruf eğilimine yani düşük bir tüketim eğilimine dayandığı görüşünerdir. Bu itirazı da tam istihdamın sağlanmadığı durumda (kitabın önceki bölümlerinde gösterdiği gibi) düşük tüketim eğiliminin yukarıda yer alan inancın tersine sermaye artışını ve büyümeyi olumsuz etkileyeceğini söyleyerek yapar (Keynes, [1936] 2013: 373).

Bahsi geçen bölümün devamında Keynes servet ve gelir eşitsizliklerinin sosyal ve psikolojik gerekçelerine vurgu yapar ve kapitalist sistem içerisinde belli kurallar altında insanların para kazanma ve servet edinme isteklerinin tatmin edilmesinin önemini iki açıdan savunur. Bu hem bazı eylemler için iyi bir güdüdür hem de belli kurallar içerisinde tatmin edilmeyen para ve servet edinme isteği, insanları şiddet yoluyla bu isteklerini elde etmeye yönlendirebilir. Ancak ona göre tüm bu gerekçeler kapitalist sistem içerisinde oyunun bu kadar yüksek bahislerle oynanmasını gerektirmez, daha azı tüm bu eğilimleri karşılayacaktır. Bu bağlamda eşitsizliklere bakış açısı kendi ağzından şu şekilde özetlenebilir: "Kendi açımdan, önemli ölçüdeki gelir ve servet eşitsizliklerinin sosyal ve psikolojik gerekçeleri olduğuna inanıyorum ancak bugün var olan kadar büyük farklılıklar kadar değil." (Keynes, [1936] 2013: 374). Bu açıklamalar bir nevi ehlileştirilmiş bir kapitalist rekabet ve sistemin savunusu gibi görünmektedir.

Keynes'in görüşleri, Keynesyen paradigmanın hakim olduğu dönem boyunca hem politika oluşturma, uygulama ve sonuçlarında hem de iktisat yazınında etkili olmuştur. İlk olarak Keynesyen politikalar açısından, toplam talep ekonominin itici gücü olarak görülmesi nedeniyle tüketime yapılan vurgu artmış bu da ücretlerin maliyet unsuru olarak görülmesinden ziyade bir talep unsuru olarak da algılanmasına yol açmıştır. İki dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan yüksek hızda teknolojik gelişme ve savaşın yıkıntularından yeniden inşa sürecine girilmesi bu dönemde hızlı iktisadi büyümenin yakalanmasında rol oynamıştır.

Bu teknolojik gelişmeler sayesinde malların üretim maliyetleri düşmüş ve bununla beraber refah devleti uygulamaları ile ücret paylarının görece yüksekliği işçi sınıfının alım gücünü yükseltmiştir. Bu sınıfın tüketim eğiliminin yüksek olması ile efektif talep artmış ve kitlesel üretime karşılık kitlesel tüketim hızlı büyümenin motoru olmuştur. Bu bağlamda artan refah ile birlikte bölüşümdeki iyileşme hem sermaye hem de işçi sınıfının lehineydi. 1960'ların sonlarına değin süren bu yüksek büyüme ve refah ortamında işçi sınıfı ile sermaye sınıfı arasında görece bir barış tahsis edilmiş görünmekteydi; yani "yükselen deniz bütün gemileri kaldırmaktaydı" (Shutt, 2004: 34). Böylece pasta büyüdüğü sürece nasıl paylaşıldığına dair hırslar da azalmış, gelir dağılımında hem sermaye hem de işçi sınıfını memnun eden bir görece iyileşme gerçekleşmiş görünmektedir. Tüm bu gelişmeler bölüşümün iktisadi bir problem olarak görülmesi ve bölüşüm üzerine tartışmaları azaltmada etkili olmuştur denebilir.

1970'lerdeki krizi aşmakta başarısız olan Keynesyen politikalar gözden düşerken yerini özellikle düşen kar oranlarını tekrar yükseltmeyi hedefleyen neoliberal politikalara bırakmıştır. Tam olarak etkinliği 1980'lerde hissedilmeye başlanan neoliberal paradigmaya kayış ile beraber iktisadi eşitsizlikler hızla artmıştır. Bu eşitsizliklerin örneğin ABD için daha önce görülmemiş boyutlara ulaştığına dair bulgular vardır (bkz. Lindert ve Williamson, 2016). Bu eşitsizlikler ve yol açtıkları iktisadi sorunlar ana akım iktisat yazınında iktisadi bölüşüme yönelik ilgiyi arttırmıştır.

Neoliberal Dönem Sonrası İktisadi Bölüşüm Yazını

Artan iktisadi eşitsizlikler bölüşüm analizlerine yönelik ilgiyi özellikle 2000 sonrasında arttırmıştır. Ancak analizler bölüşümü belirleyen yasalar üzerine olmaktan ziyade istenmeyen

düzydeki iktisadi eşitsizliklerin altında yatan nedenler üzerine olmuştur. Böylece fonksiyonel gelir dağılımı analizlerinin yerini de kişisel gelir dağılımı analizleri almıştır. Artan ilginin temel nedenlerinden biri de eşitsizliklerin yarattığı olumsuz etkiler olmuştur. Pek çok çalışma da bu olumsuz etkileri nedeniyle iktisadi bölüşüm ya da eşitsizlik sorunlarıyla ilgilenmektedir, yani aslında çalışmaların pek çoğunda da araştırma konusu olmak yerine bir değişken olarak yer almaktadır.

Fonksiyonel gelir dağılımı analizlerinden kişisel gelir dağılımı analizlerine kayan ilginin altında yatan farklı iki nedenden daha bahsedilebilir. İlk olarak uzun bir dönem boyunca fonksiyonel gelir dağılımına yönelik elde edilen bulgular çerçevesinde dağılımın önemsiz düzeyde değişiklik gösterdiği yani sabit olduğu varsayılmıştır. Örneğin Cobb- Douglas üretim fonksiyonu örtülü olarak işgücünün sabit getirisi olduğunu varsayar. Diğer bir muhtemel neden üretim faktörlerinin getirileriyle ilişkili olarak sosyal sınıf yapılarındaki değişime dayalı ideolojik dönüşümdür. İşçiler ile kapitalistler/toprak sahipleri arasındaki ücretler ve karlar/rant gelirlerine dayalı ayırımın kişilerin farklı türden getiriler elde etmeleri ile daha bulanık hale geldiği söylenebilir (Glyn, 2011, p. 102). Burada fonksiyonel gelir dağılımı analizlerinin sınıf temelli olarak yürütülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu sayede bulanıklık giderilebilir.

İstatistiki araştırmalardaki gelişmeler ve istatistiki verilerin kullanımının yaygınlaşması ise gelir dağılım analizlerini destekleyen önemli bir gelişme olmuştur. 1930'lar, 1940'lar ve 1950'lerde fonksiyonel gelir dağılımının ölçümü ve analiz edilmesi önemli bir konu ve ABD ile İngiltere'de ulusal hesapların kurulmasının temel nedeni olmuştur (Giovannoni, 2014b: 3) – her ne kadar bugün resmi veriler bölüşüm analizlerine yönelik yeterli olanakları sağlamasa da. Ayrıca bölüşüm analizlerini desteklememeye yönelik ekonometri araçlarında gelişmelerde gerçekleşmiştir, en bilinen ve diğer araçların üzerine inşa edildikleri GINI katsayısı ve Lorenz eğrisidir.

Bu artan ilgi ana akım iktisat dergilerinde de görülmektedir. Atkinson (1997: 298) *Economic Journal*'da yer alan makaleleri 1940-1990 yılları arasında için analiz ederek her yıl yayınlanan ortalama 38 makalenin yalnızca yaklaşık % 4'nün gelir dağılımı üzerine olduğunu bulgulamıştır. 2000 sonrasında günümüze *American Economic Review* üzerine yapılan bir analiz ise görece artan ilgiyi yansıtmaktadır. Yıllık ortalama 110-120 makale olarak 2000

yılından günümüze kadar yayınlanan makalelerin içerisinde iktisadi eşitsizlik üzerine 110 makale vardır. Bunlar arasında başlığında bölüşüm terimi kullanılan (iktisadi bölüşüme yönelik olarak) sadece on iki makale, eşitsizlik terimi kullanılan (iktisadi eşitsizliğe yönelik olarak) altmış iki makale ve yeniden dağılım terimi kullanılan on iki makale vardır. Bu oranlar Atkinson'ın önceki dönemlerle ilişkili elde ettiği sonuçlara nazaran artan bir ilgiyi işaret etmektedir ve fonksiyonel gelir dağılımından kişisel gelir dağılımı analizlerine kayış açıkça görülmektedir.

Bahsi geçen dergide yer alan makalelerin konuları ise son dönem iktisadi bölüşüm ile ilişkili tartışmalar hakkında bilgi vermektedir. Tüketim eşitsizliği öne çıkan konulardan biridir ve artan finansallaşmanın yarattığı gelir ve tüketim arasındaki farklar kapsamında düşünüldüğünde ilginin nedeni anlaşılmaktadır. Ailenin bölüşüm üzerindeki etkileri bir başka çalışma alanını oluşturmaktadır. Bu bağlamda kişinin sosyal statüsünün ailesinin ötesine taşıyabilme yetisini işaret eden nesiller arası hareketlilik veya sınıflar arası evlenme üzerine çalışmalar mevcuttur.

Diğer bir üzerine çok tartışılan konu ücret eşitsizlikleridir. Teknik değişim ve küreselleşmenin yanı sıra alınan eğitim ya da hatta zekâ düzeyi gibi kişisel yeteneklerdeki farklılıklar temel bağımsız değişkenleri oluşturmaktadır. Cinsiyet ya da etnik köken ise en bilinen sosyo-ekonomik değişkenlerdir ve ücret farklılaşmalarının ötesinde iktisadi eşitsizlik analizlerinde ele alınan konulardır. Teknolojik gelişmeler ve küreselleşme (daha çok ticaret serbestisi ve daha az olarak artan sermaye akımları bağlamında) eşitsizliklerle ilişkili olarak işaret edilen temel nedenlerdir. Bunların yarattığı olumsuz etkiler küresel düzeyde çözümlenmek için çok karmaşık olarak görüldüğünden, politika çıkarımları da oldukça verimsiz olmaktadır.

Artan eşitsizliklere karşı politika çözümleri arayışları özellikle iktisadi eşitsizliklerin büyüme üzerindeki olumsuz etkileri görünür oldukça diğerlerinin yanı sıra IMF ve OECD gibi uluslararası kuruluşların ilgisini arttırmıştır. OECD gelir eşitsizliklerine yönelik pek çok araştırma yayınlamış (kapsamlı araştırmaları için bkz. OECD (2011) ve OECD (2015)) ve ülkeler arasında gelir eşitsizliği ve yoksulluğu izlemek üzere özel bir veri tabanı kurmuştur.

IMF'nin de gelir eşitsizliklerine adanmış bir sayfası bulunmaktadır. IMF'nin eşitsizliklere yönelik ilgisi temelde iktisadi büyüme üzerindeki rolleri ve hükümet politikalarına dayanmaktadır. Fonun özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kemer sıkma politikalarındaki rolü ve politikaların sonuçları göz önüne alındığında yazılarında daha önceki politika önerilerine yönelik bir aklama ve kısmen itiraf görülmektedir. IMF'in teorik konulara yaklaşımı ile ilgili olarak Dabla-Norris et. al. (2015) ve politika çıkarımları ile ilgili olarak IMF (2014)'e bakılabilir. Ayrıca IMF ile OECD'nin özellikle küreselleşme ile ilişkili olarak düşen işçi payları ile ilgili çalışmaları da mevcuttur (Glyn, 2011: 102).

Kısmi olarak artan ilginin görünür kanıtlarından biri Thomas Piketty'nin ünlü *Capital in the Twenty-First Century* adlı kitabının elde ettiği satış başarısıdır. Kitap 2014 yılında İngilizce olarak ilk basıldığında New York Times'ın kurgusal olmayan en çok satan kitaplar listesinde ilk sıraya yükselmiş ve iki milyondan fazla satmıştır.⁵ Kendi deyişiyle (Piketty, 2015: 48) kitap bölüşüm ve servetin tarihçesi üzerinedir ve birkaç düzine akademisyen tarafından geliştirilen ulusal gelir ve servet veri tabanını kullanmaktadır. Her ne kadar kitabın ana argümanı olan servet eşitsizliklerinin arkasında yatan temel nedenin sermayenin getiri oranının büyüme oranından büyük olması olduğu savı tartışmalı olsa da, Piketty ve diğer akademisyenler tarafından yaratılan ve geliştirilen veritabanı⁶ bölüşüm analizleri için çok önemli bir kaynak sağlamaktadır.

İktisadi eşitsizliklerin ulaştığı boyutlar düşünüldüğünde, ana akım iktisadın bölüşüm meselesine ilgisinin halen hem miktar hem de araştırmaların derinliği açısından yetersiz olduğu açıktır. Diğer taraftan yukarıda bahsedildiği gibi bu yazının ana çerçevesi Ortodoks iktisat yazını olduğundan yer verilmeyen heterodoks iktisat yazınında bölüşüm sorunsalı iktisadın temel sorunsalı olarak yer almakta ve bu bağlamda hem teorik hem de ampirik pek çok nitelikli bölüşüm analizi barındırmaktadır.

⁵ <https://www.nytimes.com/books/best-sellers/2014/05/18/hardcover-nonfiction/>

⁶ World inequality database, <https://wid.world/>

Sonuç

Sonuç olarak bölüşüm sorunsalı ister gelir dağılımı ister gelir eşitsizliği olarak ele alınsın halen ana akım iktisatta özellikle teorik düzeyde önemli düzeyde yer verilen bir konu olarak görünmemektedir. Bu alanın iktisat yazınında özellikle ana akım yazında görece az yer bulması Sandmo'nun (2015: 5) belirttiği gibi eşitlik ve adalet *gibi normatif konularla* ilişkili görülmesinden kaynaklanmış olabilir. Yani bölüşümün politik iktisadın temel sorunsalı olarak görülmesi (en azından bazı klasik iktisatçılar tarafından) ve sonrasında kaybettiği önem aslında iktisadın *normatif* olarak görülen konularla bağını koparıp *pozitif* konularla ilgilenmesinden kaynaklanmış olabilir. Peki, örneğin sadece paranın değerinin korunmasını hedefleyen merkez bankalarının politikalarını destekleyen parasalcı bir yaklaşıma dayalı bir iktisadi analiz *pozitif* bir nitelik taşımakta mıdır? Daha temelden bir soru ile iktisat neden kıt kaynaklarla sonsuz insan ihtiyaçlarının tatmin edilmesine odaklanmalıdır? Neden daha eşit dağıtılmış kaynaklar ile yaşadığımız dünyanın kaynaklarının daha az sömürülmesine odaklanmasın? İktisat bilimi sosyal bir bilim olarak normatif ve pozitif iktisat olarak ikiye ayrılabilir mi?

Bölüşüm sorunsalının ele alınışıyla ilgili olarak, yukarıda bahsi geçtiği şekilde *normatif* yönüne gelince, burada distopik bir gelecek ile ilgili yazıların, kitapların ya da filmlerin genel kurgusuna bakılabilir. Distopyalar bilindiği üzere, bugün toplumsal olarak yaygın biçimde sahip olduğumuz değer yargılarına ters düşen ve korkulan bir gelecek, genellikle, var olan vatandaşlık haklarının kaybedildiği ve özellikle kanunlar önünde eşitsizliğin arttığı, baskıcı bir yönetim öngörür. Burada kuşkusuz katlanılmaz düzeylere gelmiş (ki bu eşitsizliğin katlanılmazlığı bugün içerisinde yaşadığımız dünyanın tüm coğrafyaları için düşünüldüğünde anlamını yitirmektedir) iktisadi eşitsizlikler de vurgulanmaktadır. Artan iktisadi eşitsizlikler distopyaların karanlık gelecek kurgularında iktisadi eşitsizliklere yapılan vurguyu ya da odaklanmayı arttırmış görünmektedir. Örnek olarak yaşamları çalışarak satın aldıkları saatlere bağlı olan insanlarla, çalışmadan belki yüzlerce yıl yaşayabilecek zamana sahip zengin insanların ayrı bölgelerde yaşadığı ya da uluslararası şirketlerin tüm dünyayı yönettiği ve dünya nüfusunun büyük bölümünün gerçek anlamıyla sefalet içinde köle olarak yaşadığını öngören son dönem distopyaları verilebilir. Bu distopyalar bugün görece refah içerisinde yaşayan insanların var olduğu coğrafyalarda yazılmıştır.

Oysaki dünyanın başka coğrafyalarında dayanılmaz boyutlara varan eşitsizlikler ya da yaşam şartları kötü bir gelecek senaryosu değil açık bir gerçektir. Bu yazının başında sorulan soru ve içerdiği çelişkinin ileride daha yakıcı hale gelmesi; iktisadi eşitsizliklerin artması ve insanların görece eşit olduğu varsayılan siyasal haklarının bu eşitsizliklere giderek daha fazla uyum sağlaması olasılığı, bazı coğrafyalarda yaşananların tüm dünyaya yayılması olasılığıdır aslında. Yukarıda bahsi geçen gelir dağılımındaki küresel bozulma ve küresel krizler kötü bir gelecek algısının yaygınlaşmasının anlaşılır olduğunu göstermektedir. Daha eşitlikçi ve daha demokratik bir gelecek için, refahın daha eşit dağıtıldığı bir dünya (hem ülkeler içerisinde hem de ülkeler arasında) gerekliliği açık görünmektedir.

Kaynakça

- Atkinson, A. B. (1987), "Bringing Income Distribution in from the Cold", *Economic Journal*. Cilt: 107 Sayı: 441 (Mar., 1997), s. 297-321
- Atkinson, A. B. ve F. Bourguignon (2015), "Introduction: Income Distribution Today" içinden. *Handbook of Income Distribution*, ed. Anthony B. Atkinson ve François Bourguignon, Amsterdam: North-Holland.
- Atkinson, A. B. ve F. Bourguignon (2000), "Introduction: Income Distribution and Economics", içinden. *Handbook of Income Distribution*, 1. Cilt, Ed. A. B. Atkinson ve F. Bourguignon, Elsevier.
- Atkinson, A.B. (1975), *The Economics of Inequality*, Oxford: Clarendon Press
- Blaug, M. (1985), *Economic Theory in Retrospect*, 4. Baskı, Cambridge: Cambridge University Press
- Braff, A. J. (1988), "Distribution: Neo-Classical", içinden. *Theories of Income Distribution*, ed. A. Asimakopulos, Kluwer Academic Publishers, s. 75-104
- Dabla-Norris, E., K. Kochhar, F. Ricka, N. Suphaphiphat, ve E. Tsounta. (2015), "Causes and Consequences of Income Inequality: A Global Perspective", IMF Staff Discussion Note: 15/13.

-
- Derya, H. (2016), "Freiburg Okulu çerçevesinde Eucken ve Hayek" Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 2, s.493-512.
- Franzini, M., ve Pianta, M. (2011), "Explaining Inequality in Today's Capitalism". WP-EMS Working Paper No. 2011/08.
- Giovannoni, O. (2014a), "What Do We Know About the Labor Share and the Profit Share? Part I: Theories", Levy Economics Institute, Working Paper No: 803.
- Giovannoni, O. (2014b). "What Do We Know About the Labor Share and the Profit Share? Part III: Measures and Structural Factors", Levy Economics Institute, Working Paper No: 805.
- Glyn, A. (2011), "Functional Distribution and Inequality", içinden ed. W. Salverda et. al., The Oxford Handbook of Economic Inequality, (s. 101-126), New York: Oxford University Press
- Hicks, J. R. ([1932], 1963), *The Theory of Wages*, New York: St Martin's Press
- IMF (2014), "Fiscal Policy and Income Inequality", IMF Staff Policy Paper. Ocak 22, 2014.
- Keynes, J. M. ([1936], 2013), *The General Theory of Employment, Interest and Money; The Collected Writings of John Maynard Keynes, Volume VII*, Cambridge: Cambridge University Press
- Lavoie, M. and E. Stockhammer (ed) (2013), *Wage-led Growth: An Equitable Strategy for Economic Recovery*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Levine, D. P (1988), Marx's Theory of Income Distribution, içinden. *Theories of Income Distribution*, ed. A. Asimakopulos, Kluwer Academic Publishers, s. 49-74
- Lindert, P. H. and J. G. Williamson (2016), *Unequal Gains: American Growth and Inequality since 1700*, Princeton University Press.
- Marglin, S. A. (1984), *Growth, Distribution and Prices*, Cambridge: Harvard University Press

OECD (2011), *Divided We Stand: Why Inequality Keeps Rising*, Paris: OECD Publishing.

OECD (2015), *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, Paris: OECD Publishing.

Piketty T. (2015), "About 'Capital in the Twenty-First Century'", *The American Economic Review*, Cilt: 105, Sayı: 5, s. 48-53

Ricardo, D. ([1817] 2013), *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, çev. Barış Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Ricardo, D. ([1819-1821], 1962), *The Work and Correspondence of David Ricardo* 8. Cilt, Letters 1819-1821, Ed. Sraffa, P. ve Dobb, M.H., Cambridge: Cambridge University Press

Rothschild, K.W. (2005), *Employment Wages and Income Distribution Critical Essays in Economics*, New York: Routledge, – Taylor & Francis e- Library

Sandmo, Agnar (2015), "The Principal Problem in Political Economy: Income Distribution in the History of Economic Thought" içinden. *Handbook of Income Distribution*, ed. Anthony B. Atkinson ve François Bourguignon, Amsterdam: North-Holland, s. 4-65

Shutt, H. (2004), *Kapitalizmle Derdim Var!*, çev. N. Sungur ve A. Çakmak, 1. Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi

İmparatorluk Hazinesinin En Uzun On Yılı: 1853-1856 Kırım Savaşı ve Osmanlı Maliyesi

Cem AKIN¹

The Longest Decade of the Empire's Treasury: 1853-1856 Crimean War and Ottoman State Finances

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 30.08.2018

Date Accepted: 22.09.2018

JEL Classification:

E50

F30

G20

H50

H60

Keywords:

Crimean War,
Ottoman State Finances,
Foreign Debt,
Domestic Borrowing,
Crisis of State Finances.

ABSTRACT

This study aims to investigate the economic factors behind the crisis of the state finances, caused by the effects of the Crimean War of 1853-56. In the 19th century, modernization of the economic structure was realized through administrative and fiscal restructuring within the framework of Tanzimat period reforms. The Crimean war that took place in such a context brought great financial burdens to the empire's treasury and the pressure caused by increased expenditure necessitated new methods to financing the state budget deficit. In this context, in addition to methods that were previously used as government financing instruments like short-term loans from Galata Bankers and paper money creation, external debt was borrowed from European financial markets for the first time and domestic borrowing securities were issued. The Ottoman government has postponed the crisis of state finances for a while through new financing methods. But the economic consequences of these financing instruments have led to more severe fiscal problems for the state in the following years.

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, SBF, Maliye Bölümü, jemakn@gmail.com

Özet

Çalışmada, 1853-56 Kırım Savaşının etkisi ile oluşan devlet maliyesinin bunalımının ardındaki iktisadi faktörler incelenmiştir. 19. yüzyılda Tanzimat dönemi reformları çerçevesinde idari ve mali yeniden yapılanma ile iktisadi yapıda modernleşme gerçekleştirilmiştir. Böyle bir süreçte ortaya çıkan Kırım Savaşı imparatorluk hazinesine çok büyük mali yükler getirmiş ve artan masrafların baskısıyla devlet bütçe açıkları için yeni finansman yöntemleri gerekmiştir. Bu çerçevede daha önce de devlet finansman araçları olarak kullanılan kağıt para basımı ile Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslara ek olarak, ilk defa Avrupa finansal piyasalarından dış borç alınmış ve iç borçlanma tahvilleri ihraç edilmiştir. Osmanlı Hükümeti, yeni finansman yöntemleri sayesinde devlet maliyesinin bunalımını bir süre erteleyebilmiştir. Ama bu finansman araçlarının iktisadi sonuçları daha sonraki yıllarda devlet için daha ağır mali sorunlara yol açmıştır.

Giriş

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, önceki dönemlerden çok farklı bir süreci oluşturmaktadır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisi, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleriyle karşı karşıya gelmiş ve kapitalist dünya ekonomisine açılmaya başlamıştır. Bir yandan iktisadi fazlaya ortak olan taşradaki güçlü kesimler, öte yandan da sanayileşme hareketi ile Avrupa'nın artan iktisadi gücü karşısında, Osmanlı bürokrasisi de Batılılaşma hareketlerini uygulamaya koyarak merkezi devletin gücünü artırmaya çalışmıştır. Bu süreçte iç ve dış kaynaklı gelişmeler, iktisadi yapıyı değiştirmiş ve idari-mali kurumları hızla dönüştürmüş, ortaya daha öncekinden çok farklı yapı ve kurumlar çıkmıştır. Fakat devleti güçlendirme ve imparatorluğun bütünlüğünü koruma çabaları kendi çelişkilerini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı bürokrasisi, taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak ve hazineyi güçlendirmek için başlattığı reform girişimlerin pek çoğunda, Batılı büyük devletlerin finansal desteğine başvurmuştur. Bunlar da finansal destekleri karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa açılması doğrultusunda baskı yapmışlardır.

19. yüzyıl boyunca bir yandan idari-mali reform süreci, öte yandan da ekonominin dışa açılışıyla iktisadi yapı büyük değişimler geçirmiştir. Burada yeni iktisadi yapı ve kurumların

oluşumunu Osmanlı bürokrasisi, Batılı büyük devletler ve Avrupa finans sermayesi arasındaki güç dengeleri belirlemiştir. Osmanlı ekonomisinin dışa açılma ve kapitalist dünya sistemine eklenme sürecinde, Avrupa finans sermayesinin ülke içindeki gücü daha da artmıştır. Batılılaşmaya ilham kaynağı olması açısından 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı² bir milat olsa da, ekonomik bir bütünleşme süreci olmamıştır. 19. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'nın ekonomik etkisi giderek artmışsa da, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci ancak 1850'den sonra başlamıştır.

Tanzimat döneminde savaşlar, ekonomik yapıyı ve devlet maliyesini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle de 19. yüzyılda Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'ni mali açıdan derinden sarsmıştır. Bir türlü düzene konulamayan imparatorluk hazinesi, 1853'de başlayan Osmanlı-Rus savaşı yani Kırım Savaşı ile büsbütün kötüleşmiştir. Savaş masrafları için olağanüstü gelirlere ihtiyaç duyulmuş, yeni gelir kaynakları için mevcut mali kaynaklar yeterli olmamış ve dış borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı bir ittifak yapmış ve devletin savaş gücünün artırılması için de dış kredi desteklenmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ve Batı Avrupa ile yeni ekonomik ilişkilerin oluşmasını sağlayan önemli etkenlerden biri 1854'te uluslararası bir niteliğe bürünen Kırım Savaşıdır. İşte burada Kırım Savaşının, imparatorluk hazinesine etkisi ele alınacaktır. Önce Tanzimat sürecindeki ekonomik yapıdaki değişim, sonra da savaş kısıcındaki devlet maliyesinin durumu incelenecektir. Böylece para sistemi, borçlanma süreci, iç ve dış borçların gelişimi ve bütçe dengesi ortaya koyulacaktır. Bu bağlamda devlet maliyesinin bunalımı için kullanılan finansman araçlarının ve yöntemlerinin iktisadi sonuçlarına bakılacaktır.

19. Yüzyıl Osmanlı Ekonomik Yapısında Değişim: İktisadi ve Mali Reformlar

Osmanlı Devletinin merkezi olarak güçlenmesi için, 19. yüzyıldan itibaren taşradaki kesimlerin güçlerini sınırlaması ve iktisadi temellerini ortadan kaldırması gerekmiştir. Tanzimat döneminde reformların önemli bölümü mali merkezileşmeye ve merkeze ulaşan gelirlerin artırılmasına yöneliktir. Burada devlet, mali sorunlarına kısa sürede çözüm bulmaya

² "Tanzimat devrinin tarihi ne dramatik, ne grotesk ne de mutantan bir tarihtir, kelimenin tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözümlenmezliğin içten içe, ağır ağır kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır." (Ortaylı, 2002: 31).

çalışmıştır (Pamuk: 2014: 89). Tanzimat'la birlikte devlet maliyesi güçlendirilmeye çalışılmış ve yeni vergi düzenlemeleri yapılmıştır.³ Bu bağlamdaki vergi düzenlemeleri üç temele dayanmaktadır: Vergi yükünü köylülerin sırtından, taşradaki zenginlere kaydırmak; vakıflara ve özel mülklere tanınmış muafiyetleri kaldırmak ve vergileri, mültezimler yerine maaşlı tahsildarlar aracılığıyla toplamak. Ancak bu girişimlerin hiçbiri başarıya ulaşamamıştır (Küsmenoğlu, 2010: 29). Tanzimat Fermanı, merkezi devletin en önemli gelir kaynağı olan aşar ve ağnam vergisinin toplanmasında iltizamı kaldırmış,⁴ vergileri devletin memurlarının toplamasını getirmiştir. Ancak, taşradaki çoğu yerde vergilerde büyük gerilemeler ortaya çıkmıştır. Böylece devletin taşrada kendi başına vergi toplayabilecek idari gücünün olmadığı görülmüş ve yerel unsurların gücü karşısında devletin atadığı tahsildarlar çaresiz kalmıştır. Bu durumda merkezi devlet iltizam sistemine geri dönmek ve vergi gelirlerini güçlü yerel kesimlerle paylaşmak zorunda kalmıştır. Buna karşın Osmanlı bürokrasi, 19. yüzyıl boyunca devletin gelirlerini artırma çabalarını sürdürmüş ve vergi gelirlerini artırmış, fakat daha da derinleşen devlet maliyesinin bunalımına bir çözüm getirememiştir (Pamuk: 2014: 91).

Tanzimat dönemine kadar dış ticaret kapitülasyonlarda⁵ belirtilen ilkeler ışığında düzenlenmiştir. 1838'den itibaren de yabancı ülkeler ile ticaret sözleşmeleri imzalanmıştır. 1838 sonrasında yürürlüğe giren ticaret sözleşmeleriyle yed-i vahid⁶ kaldırılmış, dış ticaret

³ Burada maliyeden kasıt, devletin merkez maliyesidir. Tanzimat döneminde devlet maliyesi, doğrudan merkezi devlete intikal eden ve merkezi hazineye toplanan gelirler ile bunların giderleridir. Bu açıdan, devletin merkez maliyesi, imparatorluğun merkezi hazinesi olmuş ve artık her iki kavram özdeşleşmiştir (Cezar, 1986: 29-30).

⁴ İltizam sistemi, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır başvurduğu bir mali yöntemdir. Devletin belirli gelirleri müzayede yoluyla üçüncü şahıslara ihale edilmiş ve bu kişiler verdikleri peşin ödeme karşılığında bu geliri belirli bir süre için işletmeye hak kazanmışlardır. Bu sistemin başlıca önemi, devleti vergi toplama külfetinden kurtarması ve aynı zamanda ileriye dönük gelir tahsiline imkân vermesidir. Buna karşılık devlet, gerçekte toplanabilecek gelirin ancak bir kısmını bu şekilde tahsil edebilmiş ve mültezim ise girişiminin karşılığı olarak önemli bir kar marjını kendi hesabına akıtabilmiştir (Eldem, 2002: 758).

⁵ Batı kapitalizmi gelişmesinin her aşamasında Osmanlı ülkesinden tavizler kopararak zenginleşmeyi bilmiştir. Avrupa'nın coğrafi keşiflerle yayılmasını sağlayan ticari kapitalizm aşamasında, Osmanlı Devleti'nin dünya sistemine eklenmesi kapitülasyonlar ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, başlangıçta transit ticaretten vergi geliri kazanmak ve küçük büyük devletlerin birini diğerine karşı kullanmak amacıyla kapitülasyonlar vermiştir. Ancak imparatorluk giderek gerilerken tavizler bu niteliğini koruyamamıştır. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine eklenme sürecinde güçlenen Avrupa devletleri, kapitülasyonları imparatorluktan koparılmış tek taraflı tavizlere dönüştürmüşlerdir. Bunlar: Kendi tüccarı için Osmanlı Devletine ihraç ettiği ve satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması, kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı Devletinin yasaların dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanda Avrupa'ya tek taraflı verilmiş tavizlerdir (Kazgan, 1999: 25-26).

⁶ Tanzimat öncesi ticareti kısıtlayıcı yöntem, ürünün alım ve satımı üzerine devlet tekelinin konması yani yed-i vahid usulüdür. Yed-i vahide tabi ürünün toplanması o yörenin ihtisab nazırına devredilir, bu kişi ise alım satım yetkisini, elinde mühürlü tezkeresi olan Müslüman ve reaya tüccara verirdi. Tüccar malın üretildiği yere giderek

kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmuştur (Toprak, 1985: 668-671). 1838 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Balta limanı Ticaret Anlaşması imzalanmıştır. Bu serbest ticaret anlaşmasını, aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzer koşulları içeren diğerler ticaret anlaşmaları izlemiştir. Böylece Osmanlı hammaddeleri dış ticarete konu olarak ekonominin dışa açılması kolaylaştırılmıştır. Buna karşılık devlet, mali bunalım dönemlerinde dış ticarete ek vergi koyarak başvurduğu önemli gelir kaynağını kaybetmiştir. Çünkü ticaret anlaşmasının getirdiği düzenlemeler, devletin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindir. Böylece de daha sonraki Kırım Savaşı sırasında, dış ticarete ek vergi koyulamamıştır (Pamuk, 1994: 17-18). Devlet, gümrük politikasını büyük ölçüde mali kaygılarla yönlendirmiş ve serbest ticaret anlayışına rağmen gümrük gelirlerini optimumda tutmaya çalışmıştır. Nitekim sürekli artan dış ticaret hacmi önemli bir gelir kapısı açmıştır (Toprak, 1985: 668-671). Bu serbest ticaret anlaşmaları, Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki Sanayi Devrimiyle birlikte dünya ölçeğinde değişen siyasal dengeleri ve eşitsiz ilişkileri yansıtmaktadır. Bundan sonra devletin bağımsız dış ticaret izleme imkanı ortadan kalkmıştır (Pamuk, 1994: 22).

Tanzimat dönemini farklılaştıran ve mali sorunu daha da ağırlaştıran faktör, artmaya başlayan dış ticaret açığıdır. Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimiyle birlikte mal ve para akımlarının yönü tersine dönmeye başlamıştır. 19. yüzyıla kadar kendi içerisinde dengeli olan dış ticaret bu gelişmelerden olumsuz etkilenmiştir. Ancak ithalat ihracattan daha hızlı genişlediği için dış ticarete büyük açıklar görülmüştür. Dış ticaret açıkları 1850'lere kadar daha çok altın ve gümüş ihracıyla, 1854'ten sonra ise Avrupa finansal piyasalarından yapılan borçlanmalarla karşılanmıştır. Böylece Osmanlı ekonominin kapitalist dünya ekonomisine olan ticari bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir (Öner, 2005: 245). Yani, bir yandan kapitalizm öncesi geleneksel iktisadi düzen yıkılmaya, diğer yandan Batıyla olan dış ticaret dengesi hammadde ihraç eden buna karşılık mamul mallar ithal eden ekonomik yapıya doğru değişmeye başlamıştır. Artan dış ticaret açığı ile ülkedeki sağlam sikkeler belli bir süre sonunda dışarıya gitmiş, iç piyasada ise dış piyasanın itibar etmediği paralara kalmıştır. Kıymetli maden rezervlerinden ve dış ticaret açığını kapatacak ihracat artışlarından sağlam sikkelerin

üreticiden malını satın alır, yöre merkezine getirir, rüsumunu öder ve sonra İstanbul'a sevke eder, ya da ihracı yasaklanmamışsa yabancı tüccara satardı (Toprak, 1995a: 24-25).

sağlanamadığı bir ortamda, ülke kaynakları dış ticaret açıkları nedeniyle erimiş ve açıkların finansmanı için borçlanma kaçınılmaz hale gelmiştir (Al ve Akar, 2014: 29-31).

19. yüzyılın başlangıcından beri Osmanlı hükümeti yoğun bir biçimde mali sorunlarla karşılaşmıştır. Bu durumda, iç piyasalarda Galata Bankerlerinden borç bulmaya çalışmış⁷ ve tedavüldeki sikkelerin maden içeriklerini düşürerek yani tağşişe başvurarak ek gelir sağlamıştır.⁸ Bu işlemler sonucunda fiyatlar hızla artarken paranın değeri de gerilemiştir. Ancak tağşiş, maliyeti yüksek bir ek gelir sağlama aracı olmuş ve hızlı enflasyona yol açmıştır.⁹ Böylece paranın değerindeki dalgalanmalar ekonomiyi olumsuz etkilemiş ve yetersiz olan vergi gelirleri daha da düşmüştür. Öte yandan, kur dalgalanmaları dış ticareti de olumsuz etkilemiştir (Pamuk, 2007: 228-229). Bu doğrultuda devlet giderleri de hızla artmış ve bütçe açıkları yüksek boyutlara ulaşmıştır. Bu durumda tağşişle sağlanan ek gelir ve Galata Bankerlerinin sağlanan kısa vadeli avanslar arasındaki farkı kapatmaya yetmemiştir. Osmanlı Bürokrasisi için 19. yüzyıl Batılılaşma reformları ile kapitalist dünya ekonomisine uyum sağlama dönemidir. Reformlar, ekonomik yapıdaki değişimle birlikte fazlanın denetimini merkezileştirme ve Batı'yla eşit iktisadi ilişkiler sağlayacak mekanizma oluşturma çabasıdır.¹⁰ Ancak esas sorun yeterli gelir olmaksızın idari-mali reformların yapılmasıdır. Bütün bu mali sorunlara çözüm dış borçlanmak süreci olmuştur (Kıray, 1993: 15-16).

1850'lere kadar dış ticaretin genişlemesi yoluyla kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme, buradan sonra yabancı sermaye ile yeni bir boyut kazanmıştır. Osmanlı devletine

⁷ Galata Bankerlerinin, finansal sisteminin bir parçası haline gelmesi Osmanlı Devleti'nin mali bunalımları nedeniyledir. Böylece de zamanla iç borçlanma aracı haline gelmeye başlamışlardır. Buna karşın en parlak devirleri 19. yüzyıldır. Tanzimat Fermanı ile canları ve malları güvence altına alındıktan sonra faaliyet alanlarını genişletmiştir. Çünkü 1838 yılından sonra ticaret antlaşmaları ile birlikte kredili alım-satım işlerini Galata Bankerleri yürütmüştür. 1854'de ilk dış borçtan 1881'de Düyun-ı Umumiye İdaresinin kuruluşuna kadar geçen sürede altın devrini yaşamışlardır (Kazgan, Ateş ve Koraltürk, 1999: 284-287).

⁸ Tağşiş, madeni paraya uygulanarak paranın içindeki kıymetli madenin ayarının düşürülmesidir. Devlet zorda kaldığı zaman bu çözüme başvurmuş ve böylece de fiyat enflasyonuna sebebiyet vermiştir (Eldem, 2002: 758).

⁹ 1780'lerden sonra savaşların sıklaşması ve orduların masraflarının artması nedeniyle, mali bunalım süreklilik kazanmıştır. Devlet bütçe açıklarını kapatabilmek için tedavüldeki sikkelerin tağşişi yoluyla ek gelir sağlamıştır. Bu nedenle 1780-1850 yılları arasında Osmanlı ekonomisi hızlı enflasyon yaşamıştır (Pamuk, 2007: 228-229).

¹⁰ Dış açılma süreci merkezi bürokrasi açısından, ekonomide denetimin yitirilmesi tehlikesini de getirmiştir. Ancak bu durum merkezi bürokrasinin ekonominin dış açılış sürecini engellemesi anlamına gelmemiştir. Devlet maliyesinin bunalımları, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa ülkeleri ve bu ülkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmıştır. Böylece imparatorluk hazinesine bu ülkeler destek sağlamışlar, buna karşılık ticari ayrıcalıklar ve yatırım projesi için izin koparmışlardır. Burada aralanan kapıdan kısa süre içinde ülkelerin sermayedarları da girmiş, ekonominin dış açılış süreci bağımlı bir şekilde ilerlemiştir (Pamuk, 2014: 96-97).

yabancı sermaye yatırımları iki şekilde olmuştur. Birincisi, 1854 yılından itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak dış borçlanmasıdır. İkincisi ise, Osmanlı ülkesinde Avrupa finans sermayesi tarafından kurulan işletmeler ile bankalara yapılan yatırımlar ve bunlara verilen borçlardır (Pamuk, 1994: 61-63). Bu süreçte serbest ticaretle Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için, Avrupa ile dış ticaretin geliştirilmesi ve yabancı yatırımlarının çekilmesi büyük önem taşımıştır. Dış ticaret ve yabancı sermaye için gerekli altyapının oluşturulmasını isteyen Batılı büyük devletler, istikrarlı bir para düzeni için hükümete baskı yapmışlardır. Ayrıca Avrupa sermaye piyasalarından borçlanmak için, finansal reform gereğinin altı çizilmiş ve bu çerçevede çift metalli para düzeni önerilmiştir (Pamuk, 1999: 223).

Batı Avrupa artık Osmanlı Devleti'ne sadece mal satmakla yetinmemiş, ayrıca sermaye yatırımı yollarını aramıştır. Bu dönemde en karlı yatırım hükümete borç vermektir. 19. yüzyılın ortalarında çoğu sermayedarların yatırım alanı aradığı Avrupa'da bir sermaye fazlası mevcuttur. Büyük bankaların çıkardığı ve tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme, bu hükümetlerin yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisi vermeleri en mükemmel çözüm yolu olmuştur. Mali sorunlarıyla köşeye sıkışmış ve Galata sarraflarının tefeciliği ile faiz oranlarına alışmış Osmanlı ülkesi, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici bir pazar haline gelmiştir (Yerasimos, 1975: 670). 1850'lerden sonra Osmanlı ülkesine girmeye başlayan yabancı sermaye, dış borçlar ile dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaşmıştır. Ekonomik açıdan ise, ilk dış borçlanmanın gerçekleştirildiği Kırım Savaşına kadarki dönem, dünya kapitalizmine açılış sürecinin dış ticaret aşamasıdır. Bu süreçte Osmanlı dış ticaret hacmi görülmemiş boyutlarda artmıştır. Bu genişleme sonucunda bir yandan zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetleri gerilemiş, diğer yandan da dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmıştır. Ekonominin dünya kapitalizmine açılış sürecine 1850'lerde çok önemli bir boyut eklenmiştir: dış borçlanma ve yabancı yatırımlar. Osmanlı hükümeti, ağır koşullarda borçlanmış ve bu fonları cari giderlere yönlendirmiştir. Dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlar da 1850'lerde başlamış, ancak sınırlı kalmışlardır. Bu süreçte Tanzimat reformları ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışı birlikte yürümüş, devlet maliyesinin Avrupa finansal denetimine girişinin temelleri atılmıştır (Pamuk, 1994: 152-155).

19. yüzyılda Osmanlı bürokrasi güçlenerek iktidarını merkezileştirmiş, taşradaki kesimlerin iktisadi güçleri ortadan kaldırmış, buna karşılık olarak Gayrimüslim azınlıkların ekonomik güçleri de yükselmiştir. Ama bütün bunlar kapitalist dünya ekonomisinin etkisiyle şekillenmiştir. Böylece ülkenin egemen kesimleri; hazineyi ellinde tutan merkezi bürokrasi, tefeci sarraflar ve büyük tüccarlardan meydana gelmiştir (Yerasimos, 1975: 627). 1838 yılından itibaren Avrupa devletleriyle yapılan serbest ticaret antlaşmalarından sonra; Avrupa'ya yapılan dış ticaret hacminde önemli artışlar olmuş ve yabancı sermayenin ülkeye girişi hızlanmıştır. Tanzimat dönemi boyunca devlet ve yabancı sermaye tarafından ekonomi geliştirilmeye, sermaye birikimini engelleyen geleneksel yapı değiştirilmeye ve Batının iktisadi kurumları ülkeye aktarılmaya çalışılmıştır. Tanzimat sonrasının finans kurumlarındaki en önemli değişiklik, sarraflardan bankalara geçiştir. Bu çerçevede Galata Bankerleri, yabancı sermaye ve devlet imkanlarıyla Osmanlı ülkesinde çeşitli bankalar kurulmuştur. Sermaye birikim sürecinin ve ticari değişim hacminin genişleyebilmesi için geleneksel kurumların çoğu kaldırılmıştır (Şener, 1999: 555). Ticaret hacminin artışı için finansman yönünü ön plana çıkarmış ve böylece dış ticaret açığını kapatma çarelerinin başında bankacılık gelmiştir. Bu ticari genişleme, bankaların kurulmasının ve Avrupalı yatırımcıların Osmanlı ülkesine yerleşmesinin en önemli sebebi olmuştur (Kazgan, 1997: 219-222).

Devletin daha fazla gelire duyduğu ihtiyaç, yeni gelir kaynakları aramaya ve eski gelirleri artırmaya yönelik idari-mali reformları gündeme getirmiştir. Tanzimat sürecindeki ekonomik yapıdaki değişim; reform girişimleriyle devlet maliyesi ve finansal sistem için gerekli değişiklikleri sağlayamamıştır. Çünkü 19. yüzyılda, ekonomik düzeni devletin askeri ve mali öncelikleri yönlendirmiştir. Devlet gelirlerinin artırılması, güçlü ordunun kurulması ve saray ile kentlerin iâşesinin sağlanması önemli olmuştur (Pamuk: 2014: 92). Savaşların sıklığına, vergi gelirlerinin yetersizliğine ve ekonomik yapının geri kalmışlığına rağmen, 19. yüzyılın ortası kadar devlet gelir sağlama amacıyla dış borçlanma yoluna gitmemiştir. Fakat imparatorluk hazinesi çok fakirleşmiş, para sistemi bozulmuş, bütçe dengesi sağlanamamış ve devlet maliyesinin durumu kötüleşmiştir. Böylece sürekli artan mali güçlükler karşısında daha önce uygulanan finansman yöntemleri yetersiz kalmış ve bu süreçte devlet ilk defa uzun vadeli finansman arayışlarına yönelmiştir (Blaisdell, 2008: 37-38).

Kırım Savaşı Kıskaçında Osmanlı Maliyesi: Devletin Finansman Arayışları

Osmanlı Devleti'ni, Batılı büyük devletlerin ekonomik üstünlüğünden daha fazla korkutan Rusya'nın ilerleyişi, artık Avrupalı devletlerini de tedirgin etmiştir. Rusya'nın korkusuna kapılan Osmanlı bürokrasisi Fransa ve İngiltere'den yardım talep etmiştir. Zaten bu iki ülke de Avrupa dengesinin yeni baştan kurulmasını istemektedir. Bu siyasal destekler ile imparatorluğun ömrü yüzyıl daha uzamıştır. Bu noktada, iktisadi bağımlılıklarına rağmen, 19. yüzyıldaki sömürgeci dalga içinde siyasal yapılarını koruyan ülkeler: Türkiye, İran ve Çin'dir. Hepsi de Rusya ile Batı Avrupa arasında sıkışan ortak bir konumdadır. Bunun sonucu, bu devletlerin merkezi yönetimlerinin yerinde kalmasını sağlayan bir denge olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin Dünya kapitalist sistemindeki yeri açıklığa kavuşmuş, bunun bütün siyasal sonuçlarına maruz kalmış ve en önemli sonucu emperyalist saldırganlığın ilk örneklerinden biri olarak Kırım Savaşı olmuştur (Yerasimos, 2000: 527-528).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini şekillendiren en önemli olay Kırım Savaşıdır. Savaş, iktisadi sonuçlarıyla devlet için bir kırılma sürecidir. İngiltere ve Fransa ile birlikte savaşı galip bitiren Osmanlı Devleti, savaşın yarattığı masraflar nedeniyle aslında mali açıdan yenilmiştir. Rusya'dan savaş tazminatı alınamamış, savaşı finanse etmek için kullanılan dış krediler ve artan iç borçlar sonrasında ciddi mali zorluklar çekilmiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanıyla¹¹ birlikte reformlara devam edilse de, devlet finansman arayışlarında bundan sonra dış kaynağa yönelmiştir. Ayrıca bu süreçte iç finansman kaynağı olarak Galata Bankerleri, sermaye yeterliliğinden uzaklaşmış ve borçlanma yüzünden kırılğan bir yapıya sürüklenmiştir. Bu dönemde bir taraftan savaşın finansmanı için Avrupa finansal piyasaları ile temasa geçilmiş,

¹¹ Kırım Savaşının bitimiyle ilan edilen Islahat Fermanında, Tanzimat Fermanı ile hedeflenen reformlara devam edileceği vurgulanmıştır. Bu bağlamda fermana, vergilerin toplanması sırasında kötü uygulamaların ortadan kaldırılması, vergilerin tahsilinde iltizam usulü yerine devlet eliyle doğrudan tahsil usulüne geçilmesi, Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit vergi ödemesi, modern bir devlet bütçesinin hazırlanmasına yönelik çalışmalar yapılması, yerli halkın ödediği vergileri ödemek koşulu ile yabancıların emlak satın almasına izin verilmesi, paranın değerinin muhafaza edilmesi ve devlet maliyesinin itibarının artırılması için başta banka kurmak üzere diğer tedbirlerin alınması, ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının işletilmesi, malların kolayca taşınabilmesi ve pazarlama için yollar ve kanallar inşa edilmesi ile Avrupa'nın sermaye ve teknik bilgisinden yararlanılması gibi hususlar sıralanmıştır. Finansal konular açısından Tanzimat Fermanı daha çok devlet maliyesi reformları yönü ağır basan bir metindir. Islahat Fermanında ise mali reformlara yine güçlü bir vurgu yapılırken bunların yanında para ve banka konusuna da işaret edilmiştir (Al ve Akar, 2013: 17-18).

diğer taraftan savaş nedeniyle yabancıların ülkeye gelmesi Avrupa ile olan finansal ilişkileri yaygınlaştırmıştır (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 97-98).

Tanzimat döneminde idari-mali yapının örgütlenmesi ile iktisadi modernleşmede önemli başarılar sağlanmış ve de finansal reformlara girişilmiştir. Fakat bu dönüşümün neden olduğu masraflar devlet maliyesine ek yükler getirmiştir. Ancak bu süreçte mali denge Kırım Savaşı ile 1854 yılından itibaren bozulmuştur (Autheman, 2002: 15-17). Savaşın masrafları ve Batı tarzı tüketim alışkanlıklarının Tanzimat'la birlikte girmesiyle devamlı olarak artan ithalat gereği, Galata Bankerlerinin ödeme olanaklarını aşmış ve tek çıkış yolu da dış kredi olmuştur. Fakat Avrupa finans kuruluşları ve yabancı yatırımcılar, Osmanlı hükümeti tahvillerine başlangıçta fazla rağbet göstermemiştir. Bu sebeple, hükümet dış kredi talebiyle Avrupa finans sermayesinin karşısına çıktığında, müttefik Fransız ve İngiliz hükümetlerinin politik aracılığına ihtiyaç duymuştur. Ancak dış borçlar ile birlikte, siyasal egemenlik hakkında taviz verici taahhütler altına da girilmiştir (Kazgan, 1995a: 126-127). Fransa ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen finansal destek konjonktürel nedenlere bağlı olmuştur. Devlet, savaşı sürdürebilmek için yeterli mali kaynağı tek başına bulamamış, bu koşullarda dış kredilere destek verilmesi diplomasi açısından önem kazanmıştır (Al ve Akar, 2013: 9).¹²

Kırım Savaşı, Rusya'nın yenilgisi ve müttefik güçlerin yenmesiyle sonuçlanmıştır. Bunu, Osmanlı Devleti'nde ikinci reform dalgası izlemiştir. Devlet, serbest ticaretin önündeki bütün engelleri ortadan kaldırmayı ve Avrupa finans sermayesini koşulsuz kabul etmeyi taahhüt etmiştir (Kazgan, 1999: 29-31). Savaşın bitmesi ve Islahat Fermanıyla başlayan süreç mali açıdan zorlu olmuştur. Bu dönemde hükümetin önündeki önemli sorunlardan biri finansal reformlardır: Merkez bankasının kurulması, iç borçların bir düzene sokulması, para reformunun hayata geçirilmesi ve kağıt paraların tedavülden alınması. (Al ve Akar, 2013: 40-49). Savaşı sonrasındaki Islahat Fermanı, Batı tarzı reform hareketlerine yolları yeniden açmıştır. Ferman ile yeni ekonomik girişimler tanımlanmıştır: Banka ile finans kurumlarının ve devletin ekonomik zenginliği ile mali kaynaklarını artıracak fonların kurulması. Osmanlı hükümeti;

¹² Kutsal Mekanlar sebebiyle çıkan Kırım Savaşının esas nedeni İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki politik dengelerdir. Rusya'nın güçlenmesini önlemek isteyen İngiltere ve Fransa için Osmanlı Devletinin bir süre daha yaşaması Avrupa'daki güç dengelerinin korunabilmesi için gereklidir. Rusya'nın hızının kesilmesi amacıyla İngiltere, Fransa ve Osmanlı Devleti müttefik kuvvetleri oluşturmuştur. Bu koşullarda savaşın kazanabilmesi için dış krediye destek vermek uluslararası politika açısından gerekli bir seçenektir (Al ve Akar, 2003: 9).

ülkenin işlenmemiş kaynaklarını değerlendirerek devletin mali durumunu düzeltmek ve iç pazar imkanlarının yetersizliği karşısında yabancı sermayeye başvurmak istemiştir. Çünkü savaşla birlikte Osmanlı bürokrasisindeki eski önyargılar kırılmış ve yabancı sermayenin ülkeye yönelik yatırım tereddütleri de giderilmiştir. Böylece ekonomik zihniyetler Avrupa'nın iki ucunda eşzamanlı olarak değişmiştir. Bu bağlamda ittifak sayesinde Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti ile yeni iktisadi ağlar geliştirmiştir. Savaş sonrasında devlet maliyesi çok kötü bir durumdadır, ama İngiltere ve Fransa'nın desteği ile Osmanlı hükümetinin reform niyetleri, iktisadi ilişkilerde yabancı sermayenin de katkıda bulunduğu yeni bir sürece kapı açmıştır (Şeni ve Le Tarnec, 2000: 35-36).¹³

Kırım Savaşı esnasında, daha öncekilerden farklı olarak savaşın finansmanı için iki büyük dış kredi sağlanmıştır. Bu sürece yeni finansman yöntemleri ile başlangıçtan sonra dış kredilere daha hevesli olunmuştur. Elde edilen mali kaynaklar, Galata Bankerlerinden alınan borçlardan ve vergi gelirlerinden daha az zahmetli hale gelmiştir. Böylece, kronikleşen devlet maliyesinin bunalımın çözümü ileriye dönük dış kredi araçları üzerine kurulmuştur. Bu finansman araçları, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesinde yeni finansal ilişkilerin harcını sağlamıştır (Eldem, 2006: 102-103). Dış kredilerin borç veren riskini, İngiltere ve Fransa hükümetleri ile aracı banka ve bankerler üstlenmiştir. Bu sebeple, Osmanlı borçlanma tahvilleri Avrupa finans sermayesi için günlük bir mesele haline gelmiş, borsalarında tasarruf sahipleri için bir yeni finans aracı olmuştur. Fakat dış borcun geliri silah ve mühimmat alımı için, yine aynı ülkelere gitmiştir. Aslında dış borçlar, devlete silah ve askeri mühimmat satan firmaların Galata'daki temsilcilerinin bulmuş oldukları alacaklarını tahsil etme biçimi olup, bir bakıma iç borçların dış borçlara çevrilmesidir (Kazgan, 1995a: 129). Bu dönemde Avrupa finans sermayesi yereldeki bankerlerin yerini almaya da başlamıştır. Aslında Galata Bankerlerin parasal kaynakları da, Avrupa'nın finansal piyasalarına dayanmaktadır. Bunlar en fazla % 6 faiz karşılığı aldıkları kredilerle banker olarak ortaya çıkmış, kullandıkları paranın getirisini en az % 20'ye çıkarıp aradaki farkla devletin maliyesine ortak olmuşlardır. Bu süreçte güçlü hale gelen Avrupa finans sermayesi savaş da değerlendirerek,

¹³ Kırım Savaşı, Avrupa finans sermayesine Osmanlı ülkesini yakından tanıma fırsatını vermiştir. Savaşla birlikte sadece askeri değil, bu ülkelerin görevlilerinin tüketim ve tasarruf işlemlerini değerlendirmek üzere birçok tüccar, banker ve bankaların temsilcileri İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar, bir taraftan para spekülasyonu, diğer taraftan Galata piyasasındaki borç işlemleri ve faiz hadlerindeki dalgalanmalardan, Osmanlı ülkesinin her türlü finans işlemleri yönünden de çok karlı bir piyasa olabileceğine inanmışlardır (Kazgan, 1997: 38-39).

Osmanlı ülkesinde gelişen finansal rantlara el koymayı hedeflemiştir (Kazgan, 1997: 41-43). Kısacası Kırım Savaşında, mali faturası ağır bir askeri zafer elde edilmiştir. Bunun yanında, dış borçlanma süreci başka bir iktisadi sorun olarak ağır bir şekilde hissedilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sıkıntılar, aynı zamanda Batının yönetim tarzıyla da yakından ilgilidir. Çünkü bu dönemde devlet iki ferman ilan etmiştir: 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı. Bunların yanında iki de askeri olay olmuştur: Tanzimat için Mısır Savaşı ve Islahat Fermanı için Kırım Savaşı. Ve tüm bu süreç iki ekonomik aşamada gelişmiştir: 1838 serbest ticaret anlaşması ve 1840 kaime ile parasal alanda, 1854 dış kredisi ve 1856 Osmanlı Bankası ile de finansal alanda (Aydın, 2007: 5-9).

Para Sistemin Düzenlenmesi: Kaime, Tashih-i Ayar ve Dersaadet Bankası

Tanzimat dönemine girerken Osmanlı para sistemi son derece karışıktır. Tanzimat'la birlikte para sistemine bir düzen vermek için bazı girişimler yapılmıştır: 1840 yılında kaime çıkarılmış ve 1844 yılında ise Tashih-i Ayar ile sikkeler düzenlenmiştir. Osmanlı hükümeti bu düzenlemelerden sonra mali bir tedbir olarak uyguladığı tağşişe de son vermiştir (Akyıldız, 2003: 33-34). 19. yüzyılda devlet, bütçeyi denetim altına almak ve mali sorunlarla mücadele etmek için çeşitli finansman yöntemlerine gitmiştir. Bu çerçevede gelir sağlamak amacıyla kullanılan ilk yöntem, kaime olarak adlandırılan ve önceleri faiz geliri de sağlayan kağıt para basmak olmuştur İlk kâğıt paralar yani kaimeler 1840 yılında tedavüle çıkarılmıştır. Aslında bu kaimeler hem kağıt para hem devlet tahvilidir. Çünkü aynı zamanda faiz getirmektedirler (Pamuk: 1999: 227). İlk kaimeler 500 kuruş değerindedir ve sekiz yıl vadeli bu kağıtlar, yılda % 12 faiz geliri sağlamaktadır. Sonraları, daha küçük değerli kaimeler de piyasaya sürülmüştür. 1840 yılında iki aşamada piyasaya sürülen kaimelerin toplam değeri 40.000.000 kuruşa ulaşmıştır. Çok fazla basılınca, kaimeler kısa süre içinde değerlerini yitirmişler, madeni paralar karşısında üzerlerinde yazılı değerlerin çok altında işlem görmüşlerdir. Kaimeler çeşitli olumsuzluklara karşın ve miktarları sınırlı kaldığı için, 1852 yılına kadar başarılı olmuşlardır. (Pamuk, 2014: 114-115). Devlet tarafından 1844 yılından sonra altın ve gümüş sikkeler, Tashih-i Ayar düzenlemesi ile kabul edilen standartlara göre basılmış ve parasal istikrara doğru adım atılmıştır.¹⁴ Ancak sikkelerin istikrarının sağlanması, mali sıkıntıları ve ek gelir yaratma

¹⁴ Osmanlı Devletinde 1844 Tashih-i Ayar düzenlemesi üniter para düzenine doğru atılmış adımdır. Bu para reformu ile lira, mecdiye ve kuruş temel para birimleri olmuştur. 20 kuruşluk gümüş mecdiyeler bu tarihte

gereksinimini sona erdirmemiştir. Çünkü Kırım Savaşında büyük miktarda kaime basılmış ve kaimelerin nominal değeri düşmüştür (Pamuk, 2008; 112).

Tanzimat ile birlikte problemlerin başında dış ticaret açıklarının önüne geçilmesi, para piyasasının bir düzene oturtulması ve kambiyo istikrarının belli bir düzeyde sabitlenmesi gelmektedir. Bu çerçevede hükümet, para tağşişinden vazgeçmiş, ülkede tedavül gören yabancı paralar ile eski Osmanlı paralarını yasaklamış, kambiyo rayicini altının gerçek kıymetiyle tutmak için 1 sterlin 110 kuruş olarak belirlenmiş ve kambiyo rayicinin bunu tutarı geçmeye başladığı anda poliçe çekmek üzere sarrafları görevlendirmiştir (Al, 2000a: 5-7).¹⁵ Kambiyo istikrarı uygulaması hükümetin sürekli başını ağrıtan bir konu olmuştur. Ancak kambiyo istikrarı sorununa yol açan etkenlerden birisi de kaime fiyatlarındaki dalgalanmalardır. Bu dalgalanmalar tüccar arasında kaimeye olan güveni sarsmış ve tedavülü yasaklanan mağşuş paralara¹⁶ olan talebi arttırmıştır (Al, 2000b: 19). Buna karşılık piyasada mağşuş paraların çokluğu fiyat artışlarını peşinden getirmiş, piyasa sağlıksız paraların da tedavül gördüğü ikili bir yapıya bürünmüştür. Ayrıca dış ticarete kullanılmayan bu paraların piyasada nominal değerleri ile tedavül etmesi kambiyo istikrarında devlete ek maliyet de yüklemiştir. Bir diğer sorun ise devletin vergi tahsilatlarında bu paraları kabul etmesi, buna karşın borç ödemelerinde bu paraları kullanamamasıdır (Al ve Akar, 2014: 81-87). Diğer taraftan Osmanlı paralarının yabancı paralar karşısında değer kaybetmeye başlaması sorunun ağırlığını daha da artırmıştır. Bu şartlar dış ticaret işlemleri ile uğraşan yerli tüccarları olumsuz yönde etkilerken, kambiyo işlemlerini gerçekleştiren sarraflar için önemli bir kazanç haline gelmiştir (Al, 2000a: 5).¹⁷

tedavüle sokulmuştur. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, ondalık esasına göre 1 lira 100 kuruş ve 1 gümüş mecdiye 20 kuruş olarak kesilmiştir. Bu koşullarda devlet önemli bir girişimde bulunmuş Tashih-i Ayar ile madeni para sistemi yeniden düzenlemiştir. Bu tarihten sonra devlet tağşiş girişimlerini durdurmuş ve Osmanlı lirasının dış kur değeri 110 kuruş = 1 sterlin düzeyinde kalmıştır (Toprak, 1995b: 11-12).

¹⁵ Osmanlı Devleti 1844 para reformunun sonuç verebilmesi için, poliçelerle yapılan dış ödemelerde paranın sterline karşı kurunu sabit tutmak istiyordu. Bunun için Galata'da faaliyet gösteren J. Alleon ve T. Baltazzi ile bir anlaşma yapmıştır. Bu iki banker, tüccara Fransa ve Londra üzerine 1 sterlin 110 kuruş üzerinden poliçe ile 2.000.000 kuruşluk ödeme yapmayı kabul etmiştir. 1849'da yine bu bankerler tarafından Osmanlı hükümetinin izniyle Dersaadet Bankası kurulmuştur. Gerçekte bu bankanın belli bir sermayesi olmamış ve kurucuların ticari itibarı dolayısıyla çektiği poliçeler kabul görmüştür (Tekeli ve İlkin, 1997: 63).

¹⁶ Mağşuş sikkeler yani tağşiş edilmiş paralar, gittikçe piyasadaki çekilmeye başlayan tam ayarlı paralar ve kâğıt paralar aynı sistem içinde tedavül etmekte ve son derecede değişken kurlar oluşmaktadır (Eldem, 2002: 758).

¹⁷ İthalat yapıyor görünümü vererek, düşük değerli kaimeleri saptanan resmi kurdan dış ülkelere transfer ettiren sarraflar, aradaki farkı devlete ödetip yabancı para alıyor, bunu serbest piyasada resmi değerinin dört beş katına bozdurup elde ettikleri kaimeleri tekrar hayali ithalata yatırarak büyük kazanç sağlıyordu (Toprak, 1995a: 45).

Osmanlı ekonomisinin Kırım Savaşı öncesinde daha çok dış ticaret ve kambiyo işlemleri ağırlıklı bir yapısı vardır. Bu dönemin genel karakteristiği, Tanzimat reformlarının finansmanı amacıyla çıkarılan kaimeler üzerine yapılan oyunlardır. Kaime üzerine oyunların kökeninde, bu süreçte uygulamaya koyulamayan madeni para reformu yatmaktadır.¹⁸ Kırım Savaşına giden süreçte ve savaş sırasında hükümet bir finansman aracı olarak tekrar kaime basımına girişmiştir. 1854'te toplam olarak 175.000.000 kuruş faizli ve faizsiz kaime tedavülde bulunmaktadır. Savaş ile hükümetin para ihtiyacının artmasına bağlı olarak faizsiz ordu kaimesi de tedavüle sürülmüştür. Bu girişimlerle bütün kaimelerin değeri %30 civarında azalmıştır. Hükümet kaimenin değer kaybını önlemeye çalışmış, ancak madeni paralarla eşdeğerde olmasını sağlayamamıştır (Kazgan, Öztürk ve Koraltürk, 2000: 31).

Parasal sisteminin düzenlenmesi çerçevesinde Osmanlı ülkesinde kurulan ilk banka ise, 1849 yılında iki Galata bankerleri tarafından 200.000 sterlinlik sermaye ve devlet desteğiyle kurulan Dersaadet Bankasıdır. Bu bankanın devlete kısa vadeli borç sağlayabileceği, para ve döviz piyasalarına istikrar getireceğini umulmuştur. Ancak kaimelerin hızla artan hacmi nedeniyle, banka Osmanlı parasını istikrara kavuşturamamış ve kısa zamanda da büyük zarara uğramıştır. Devlet bu zararları karşılayamayınca, 1852'de kapanmak zorunda kalmıştır.¹⁹ Devletin mali ihtiyaçları ve parasal sistemin gereksinimlerini karşılamak üzere kurulan ikinci banka, 1856 yılında Kırım Savaşı sırasında bir İngiliz sermaye grubu tarafından kurulan Osmanlı Bankasıdır. Banka önce 500.000 sterlinlik bir sermaye ile Londra'da kurulmuş, ancak faaliyet merkezi olarak İstanbul seçilmiştir (Pamuk, 1999: 229-230).²⁰

¹⁸ Para piyasasında kaimelerin yanı sıra, devletin para reformu kapsamında çıkardığı sağlam altın ve gümüş paralar, önceki dönemlerde darp edilen tedavülden alınmayan mağşuş sikkeler ile yabancı devletlere ait çeşitli madeni paralar tedavül görmektedir. Kaimenin konvertibilitesinin olmaması ve artan emisyonlar nedeniyle giderek bollaşması, madeni paralar karşısında sürekli değer kaybına neden olmaktadır (Pamuk, 2008; 111).

¹⁹ Maliye Nezareti bankadan 130.000.000 kuruşluk kısa vadeli bir iç borçlanma yapmıştır. Kendi sermayesi olmayan banka, bu borcu dış ülkelere çektikleri poliçelerin ile karşılamıştır. Hükümet borcunu ödemekle gecikince, Banka sıkıntılı duruma düşmüş ve buna rağmen 1852 yılına kadar işlemlerine devam etmiştir. Banka, Kırım Savaşı öncesinde iflas etmiş, imparatorluk hazinesini zarara sokmuştur. Her ne kadar hazine tarafından, önemli miktarlarda paralar ödenmişse de, Dersaadet Bankası da Osmanlı parasının sterline karşı değerini önemli ölçüde stabilize etmiştir. Bu ise, kaimenin piyasada üstünde spekülasyonlar yapılmasına rağmen, değerinin çok fazla düşüşünü engellemiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 64).

²⁰ Bir İngiliz sermayesi girişimiyle kurulan Osmanlı Bankası, Tanzimat dönemindeki iktisadi modernleşme hareketinin bir ürünüdür. (Autheman, 2002: 15), Londralı bankerler grubu ile Glyn, Mills and Company Bankasının birlikte hazırladığı İngiliz tasarısının başlangıçtaki amaçları mütevazidir: İngiliz hukukuna göre kurulmuş, Londra'dan yönetilecek ve imtiyaz istemeyen ticari bir banka oluşturulması öngörülmüştür. İngiliz hukukuna bağlı olarak Osmanlı Bankası, İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yürürlükteki kapitülasyonlardan

Kırım Savaşının olağanüstü masraflarını karşılayabilmek için başvuru yollarından birisi ve en önceliklisi iç borçlanma olmuştur. Osmanlı hükümeti, 1854 yılı Mart ayındaki olağanüstü giderleri karşılayabilmek için 10 ve 20 kuruşluk faizsiz kaimeler çıkarmıştır. Ordu kaimesi adı verilen bu kağıt paralar sadece ordunun bulunduğu yerlerde geçerlidir. Hükümet, savaş boyunca Nisan 1854 ve Haziran 1855 tarihleri arasında dört parti toplam 85.625.000 kuruşluk ordu kaimesi çıkarmıştır. Savaşın iç imkanlarla finansmanı için başvuru tek çare ordu kaimesi değildir. Normal kaime emisyonu da hükümetin sık sık başvurduğu finansman araçlarından biridir. Savaşın başladığı dönem itibarıyla piyasada 132.000.000 kuruşluk faizli ve 45.500.000 kuruşluk da faizsiz kaime mevcut iken, 1856 yılında piyasada 172.000.000 kuruşluk faizli ve 176.354.000 kuruşluk da faizsiz kaime vardır. Dolayısıyla savaşı finanse etmek için piyasaya sürülen kaimenin değeri 170.854.000 kuruşa ulaşmıştır. Devlet, pratik bir çözüm olmasına rağmen kaime ihracını sonuna kadar kullanmamıştır. Çünkü sık sık emisyonla başvurularak piyasadaki kaimelerin çoğaltılması, değerini daha da düşürmekte ve devlet maliyesinin bunalımını daha da ağırlaştırmaktadır (Akyıldız, 2007: 12-15).

Kısacası, parasal alandaki ilk teşebbüsler 1840'dan itibaren kaime adlı ilk kağıt para denemesi, bunu 1844'te takip eden çift metalli ondalık para sistemine geçiş ve 1849'de Dersaadet Bankası ile kambiyo düzenleme kurumunun oluşturulmasıdır. Kaime, esham sistemi²¹ ile tağşişin bir araya gelmesiyle oluşturulan devletin geleneksel mali uygulamasının devamıdır. 1844 para reformu, para sistemini bir istikrara kavuşturmayı amaçlasa da, daha önceki mağuş sikkelerin tedavülde kaldırılamaması ve sürekli artan kağıt paranın yarattığı istikrarsızlık karşısında etkisiz kalmıştır. Dersaadet Bankası ise, parasal istikrarsızlık karşısında büyük oynamalar sergileyen kambiyo kontrol altına almaya çalışan bir önlemin ötesinde, devletin kredi talepleri karşısında yetersiz sermayesinden dolayı iflase sürüklenmiştir (Eldem, 2006: 100-101). Yani devlet 19. yüzyılda sürekli mali kaynak arayışı içinde olmuştur. Ayrıca

yararlanacaktır. Osmanlı hükümeti, İngiltere'ye onayı bildirince Banka 1856 yılında kurulmuştur. İstanbul merkezinde açılan Banka, bir mevduat, tedavül, iskonto ve ticaret sandığı olarak ve ticari alışverişlerde teminat sağlayıp kolaylaştıracak her türlü işlemi yapacaktır (Autheman, 2002: 19-23),

²¹ Osmanlı Devleti giderlerinin artması sonucu, 16. yüzyılın sonlarındaki mali bunalıma çözüm olarak iltizamdan yararlanmıştı. 17. yüzyıl boyunca da giderlerin artması ve gelirlerindeki azalma nedeniyle sıkışan devlet, tağşişe, iltizama ve vergi artırıcı yöntemlere başvurmuştur. 1695'te iltizam rejimi kapsamındaki mukataaların malikanelere dönüştürülmesini takiben, bu eğilim 17. yüzyıl sonunda daha da belirginleşmiş ve kurulan sistem en az bir yüzyıl daha devam etmiştir. Bu sırada en büyük yenilik de, malikaneleri daha çok yatırımcıya açabilmek ve sistemi daha rekabetçi bir hale getirmek için, malikanelerin eshama ayrılması olmuştur. Ancak esham taşradaki güçlü ayanların eline geçmiş ve onları iktisadi olarak daha da güçlendirmiştir (Eldem, 1999: 16).

mali merkezileşme ve bütçe dengesi için reformlar gerçekleştirmiştir. Giderlerin merkezileştirilmesi gelirlerin merkezileştirilmesinden daha kolay olmuş ve sürekli olarak bütçe açıklarıyla karşılaşmıştır. Bu durumda devletin öncelikli finansman yöntemi; tedavüldeki sikkelerin tağşişi ve Galata Bankerlerinden kısa vadeli avanslar almaktır. 1840'larda tağşiş ve Galata Bankerleri yeterli gelmemiş, banknot ve devlet tahvili arasında bir kağıt para olan kaime çıkarılmıştır. Ancak 1850'lerde devletin iç borcu büyük miktarlara ulaşmış, ayrıca para arzında şişkinlik ve hızlı fiyat artışı, açık veren bir dış ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı görülmüştür. Devletin mali kaynak ihtiyacı şiddetli olmakla birlikte dış borçlanmaya bu süreçte başvurulmamıştır (Kıray, 1993: 26-27). Özetle, tağşişlerden vazgeçilmesi ve çift metalli para düzeni mali sorunları sona erdirmemiştir. Çünkü gelir yetersizliği nedeniyle devlet bütçe açıkları denetim altına alınamamıştır. Bu çerçevede devlet maliyesinin bunalımı için, kısa ve uzun vadeli yeni finansman yöntemler gerekmiştir.

Borçlanma Sürecinin Gelişimi: Kaimeler, Dış Kredi ve İç Borçlanma Tahvilleri

Kırım Savaşı, askeri masraflar nedeniyle giderleri karşılama sorununu beraberinde getirmiştir. Bu süreçte zaten imparatorluk hazinesi de zor durumdadır: finansman sorunları çözülememiş ve Galata Bankerlerinin kısa vadeli avanslarına muhtaç kalınmıştır. Savaşla birlikte Osmanlı ekonomisi artık dış borca açılmış ve buna iç borçlanma tahvillerinin dış pazarlarda satışı da eklenmiştir. Böylece Avrupa finans sermayesi borç ağına çekerek yüksek risklere rağmen Osmanlı hükümetine borç vermiştir (Kazgan, 1999: 29-31). Aslında ilk dış kaynaklı borçlar Galata Bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Avrupa'dan sağlanmıştır. Fakat dış baskılara karşın, hükümet dış borçlanma süreci için tereddüt göstermiştir. Ancak savaş masraflarının yarattığı bütçe açıkları, Avrupa finansal piyasalarından borçlanma sürecini başlatmış ve Osmanlı hükümetinin uzun vadeli borçlanma tahvilleri 1854 ve 1855 yıllarında Avrupa borsalarında satışa çıkarılmıştır (Pamuk, 1994: 64). Savaş ile birlikte dış borca ilaveten, 1854 yılında iç borçlanma tahvilleri de çıkarılmış ve bu tahviller Galata Borsasında işlem görerek menkul kıymet borsasının gelişmesinde önemli etken olmuştur.²²

²² 19. yüzyılda Galata Borsası şu olaylarla başlayacaktır: kısa vadeli senetler ile ortaya çıkan faizli devlet iç borçlanma tahvilleri, Kırım Savaşı için tahsis edilen 1854 dış kredisi ve gene savaşın giderlerine tahsis edilen 1855 dış kredisi üzerinde borsa oyununun denenmesi (Kazgan, 1995b: 55-56). Kırım Savaşı ile birlikte Osmanlı kentlerin ekonomik yapısı değişmiş, yeni tüketim alışkanlıkları edinilmiş ve bunların başında da borsa gelmiştir.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa finansal piyasalarından dış borç girişimlerinde bulunmuş olsa da yarım kalan 1852 yılı dış kredisi²³ hariç, Kırım Savaşına kadar dış borçlanmaya gitmemiştir. Devlet, bu dönemde dış borcu olmayan ülkelerden biridir ve uzun sürede borç almaktan çekinmiştir. Savaşa kadar da devlet, gelir ve giderleri kısa vadeli borçlanmalarla denge içinde tutmuştur. Bu hassas mali dengeyi savaş bozmuş ve masraflar 11.200.000 sterlini bulmuştur (Akyıldız, 2007: 16). Bu giderler, Ordu Kaimeleri ve Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avanslarla karşılanamamış ve 1854 yılında ilk kez dış kredi alınmıştır. Ancak faiz açısından dış borçların koşulları, Galata Bankerlerinden alınanlara göre daha iyi durumdadır. Zaten dış borçlanmalar Osmanlı bürokrasisi tarafından iç borçları dış borca çevirmek için yapılmıştır. Burada savaşın yarattığı mali baskıya ek olarak, iktisadi modernleşme ile tüketim kalıplarının değişmesi ve Tanzimat reformlarıyla yeni idari-mali örgütlenmenin gerekleri de dış borç sürecini yaratmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 92).

1850 yılında zaten tehlike çanları tüm şiddetiyle imparatorluk hazinesi için çalmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında taşış kuruşa sürekli olarak değer kaybettirmiş, Galata Bankerlerinden kısa vadeli avanslar ile yeterli gelir sağlamamış ve bu nedenle 1840'larda kaimeye başvurulmuştur. Aslında bu çareler devlet maliyesinin bunalımının ertelenmesinden başka bir işe yaramamıştır. Devlet, büyük bir mali bunalımın eşiğine gelmiştir. Artık tüm kağıt parayı satın alarak piyasadan çekmek, gümüş paraları da itibari değerleriyle gerçek değerleri arasındaki farkı sıfırlayarak yeniden basmak kaçınılmaz olmuştur. Bu durumda iç kaynaklar tamamen tükendiği için artık dış borçla gerçekleşmiştir (Gürsel, 1985: 674-675). Diğer taraftan, 19. yüzyılda merkezin devletin artan gücü sayesinde, imparatorluk hazinesine ulaşan vergi gelirleri yükselmiştir. Ancak vergi gelirlerindeki artış, mali sorunlara çözüm olmamıştır. Çünkü devletin giderleri de sürekli artmış, bütçe açıkları kapatmak için mali kaynak arayışları sürmüştür. Böylece devletin gelir ve gider dengesini sağlamak amacıyla borçlanmaya gidilmiştir. Yani imparatorluk hazinesi giderek derinleşen bir zafiyet kaynağı olmuş ve devlet

Kentlerde oluşmaya başlayan tüketim toplumu zamanla bütün Osmanlı ülkesine yayılmış ve böylece Galata Borsası ile tüketim toplumu olma süreci tamamlanmıştır (Kazgan, Ateş ve Koraltürk, 1999: 371-373).

²³ Dış borçlanma konusu 1852 yılında Dersaadet Bankasının Avrupa sermaye piyasalarına olan borçlarının tasfiyesi nedeniyle gündeme gelmiştir. Biriken borçların tasfiyesi için 1852 yılında 50.000.000 frank tutarında, % 6 faiz ve % 1 ikramiyeye 23 yıl vadeli bir kredi anlaşması imzalanmıştır. Bu çerçevede kredinin ilk dilimi 12.500.000 frank katılımcılardan tahsil edilerek, bankanın biriken borçlarının tasfiyesinde kullanılmıştır. Ancak kredi padişah tarafından onaylanmamıştır. Kredinin tahsil edilen ilk taksiti 1853 yılında tasfiye edilmiş ve katılımcıların kayıplarını karşılamak için 2.200.000 frank tazminat ödenmiştir. Ancak ilk kez bir Osmanlı borçlanma tahvili kısa süre de olsa Londra ve Paris piyasalarında işlem görmüştür (Al ve Akar, 2013: 91-98).

maliyesinin bunalımı ekonomik ilişkileri de derinden etkilemiştir. (Pamuk, 2014: 111-112). Devlet bütçesine ve dış ticaret dengesine yeterli katkı sağlamasa da verilen dış krediler, Avrupa devletleri arasındaki rekabette ve Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine açılma sürecinde önemli bir finansal araç olarak kullanılmıştır. Bu uluslararası rekabet sayesinde hükümet kolay borç bulmuştur. Fakat her seferinde yeni bir borçlanmanın Avrupa finansal piyasalarında satışını sağlayabilmek için, siyasi tavizler ve iktisadi ödünler de vermek zorunda kalmıştır (Pamuk, 1994: 91-92). Kısacası, 19. yüzyıl idari-mali reformları ve iktisadi modernleşme nedeniyle artan devlet giderlerini karşılamak için de başvurulmuş ve sonunda imparatorluk hazinesini mali bağımlılığa götürecek yol dış borçlanma olmuştur.

Savaşın başlamasıyla devlet maliyesi yeni bir finansman sürecine girmiştir. Savaşın finansmanı için 1854 ve 1855 dış kredileri yanında değişik isim ve faiz oranlarına sahip iç borçlanma araçları ihraç edilmeye başlanmıştır. İlk kez 1854 yılında başlanan esham-ı mümtaze ihracı, savaş sonrasında da devam etmiştir. Savaşın bitmesinin ardından bu kağıtların vadeleri 1857 yılında dolmuş, ancak bunlar devlet tarafından itfa edilememiş ve yeni bir esham-ı mümtaze ihracı yapılmıştır. Fakat Galata Bankerlerinin bunları kabul etmemesi üzerine hazine tahvili ihraç edilmiştir. İmparatorluk hazinesinin içindeki mali sorunlar nedeniyle, dış borç paraları gelene kadar cari giderleri finanse edebilmek için böyle bir uygulamaya gidilmiştir. Ayrıca hükümetin eshama başvurusunun nedeni, kaimenin itibarının korunması ve alınacak dış borç miktarını azaltmaktır (Al ve Akar, 2013: 166-178). Parasal ve mali sorunlar sadece kaimelerin sürekli değer kaybetmesiyle sınırlı değildir. Bu süreçteki kağıt paralar, eshamlar ve sergilerle²⁴ birlikte, miktarı belirsiz kısa vadeli borçların sadece bir bölümü oluşturmuştur. Hükümetin bütün bu iç borçları, bir tedavül ve yatırım biçimleri olarak ama hepsi de spekülasyon araçları olarak piyasaya sürülmüştür. Ancak 1858 yılında tünelin sonu görünmüş, kaimelerin tedavülden alınması için bir dış borçlanmaya daha gidilmiştir. Buna karşın kaimelerin tedavülden alınması tamamen gerçekleşmemiştir. Kaimelerin tedavülden çekilmesi ile kısmen parasal istikrar sağlansa da, kronik hale gelmiş ve denetim altına alınamamış kısa vadeli borçlar sorunu çözülememiştir (Eldem, 1999: 98-99).

²⁴ Sergiler, Darphâne-i Amire tarafından saraya ve nazırlıklara çıkarılan avanslar karşılığında ihraç ettiği borç senetleridir (Eldem, 1999: 98).

Faizle borç veren ve para işlemlerde uzmanlaşan sarraflar 19. yüzyılın ilk yarısında Galata Bankerleri olarak büyük sermayedarlarla dönüşmüşlerdir. Ancak bu hızlı yükseliş süreci devletin kısa ve uzun dönemli mali ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olmuştur. Devletin, 19. yüzyıldan itibaren mali durumu bozulurken, devlete doğrudan borç veren sarrafların önemi artmıştır. Ayrıca Avrupa finans sermayesiyle olan ilişkileri sayesinde sarraflar, devlete Avrupa finansal piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başlamışlardır. Böylece para ve kredi işlerinde uzmanlaşan sarraflar, ülkelerarası bağlantıları kurmuş, bir finans sermayesinin çekirdeğini oluşturmuş ve büyük sermayedarlara dönüşmüştür (Pamuk, 1999: 217-219). Yani devlet uzunca bir süre Galata'daki sarraflardan borçlanarak yaşamını sürdürmüş ve bunların etkinlikleri 19. yüzyılda devletin mali bunalımına koşut biçimde artmıştır. Galata Bankerleri, Avrupa finans çevreleriyle iyi ilişkileri sayesinde aldıkları uzun vadeli ve düşük faizli kredileri, kısa vadeli ve fakat yüksek faizli avanslara dönüştürüp hükümete vererek büyük kazançlar elde etmiştir. Buna karşın finansal çarkı döndürmekte zorlanan ve nakit sıkıntısı yüzünden parasal sistemi sürdüremeyen hükümet, mali bunalım dönemlerinde ihtiyaç duyduğu parayı fahiş bir faizle de olsa bu bankerlerden sağlamıştır. Öte yandan kısa vadeli avanslar devlet maliyesinin derdine derman olmamış ve sadece hükümetin acil para ihtiyacını karşılamıştır. Çünkü kısa süre sonra ve yüksek faizle bu paralar geri ödenmek durumunda kalmıştır. Yine de Galata Bankerlerinde alınan paralar, yüksek faizine rağmen sıkışık durumda imparatorluk hazinesinin ihtiyacını görmüştür (Akyıldız, 2007: 12-15).

Özetle, Kırım savaşı ile birlikte Osmanlı hükümeti masraflarını finanse edebilmek için çeşitli mali kaynaklarına başvurmuştur. Bu süreçte en önemli finansman kaynaklarından biri Avrupa finansal piyasalarından sağlanan 1854 ve 1855 yıllarındaki dış kredilerdir. İkinci finansman kaynağı ise savaşın yapıldığı bölgelerde yakın tedavül etmek üzere çıkarılan faizsiz ordu kaimeleridir. Bu kaynakların yanında Galata bankerlerinden ek mali kaynak sağlamıştır. Diğer önemli bir finansman kaynağı ise çıkarılan iç borçlanma araçlarıdır. Devlet yeni faizli kaime yerine iç borçlanma tahvilleri ihraç etmiştir. Çünkü dış borçlanmaların uzun sürmesiyle finansman esnekliğine sahip olmak istemiş ve kaimelerin dengesini daha da bozmak istememiştir. Bu dönemde esham-ı mümtaze ve hazine tahvili adlı iç borçlanma tahvilleri yeni finansman araçları olarak çıkarılmıştır (Al ve Akar, 2013: 100).

İç Borçlanma Araçları: Galata Bankerleri, Esham-ı Mümtaze ve Hazine Tahvili

İltizamdan eshama uzanan iç borçlanma sürecinin ulaştığı son aşama kaimedir. Kaimenin kökeninde Osmanlı devletinin iç borçlanma çabaları yatmaktadır ve erken aşamalarda kaime kısa dönemli devlet tahvili işlevi görmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında, artan askeri masraflar ve reform girişimleri arasında, devlet daireleri bütçe kaynakları bitince giderlerini sürdürebilmek için sergileri kullanmaya başlamıştır. Böylece Galata bankerlerinde büyük miktarlarda kısa vadeli devlet borcu birikmiştir. Bu çerçevede devletin iç piyasadan borç bulması zorlaşınca faiz geliri de sağlayan kağıt paraların basımına girilmiştir (Pamuk, 2010: 139). Kırım Savaşıyla, büyük bir mali baskının altına girilmiş ve olağanüstü masrafları karşılamak için savaşın başlangıcında ordu kaimesi çıkarılmıştır. Alınan tedbirlerin masrafları karşılamaması üzerine yeni finansman çözümleri aranmıştır. En kolay yol olan kaime, zaten düşük olan devletin itibarını daha fazla olumsuz etkileyeceği için tercih edilmemiştir. Acil bir çare olarak Avrupa'dan dış borç alınması tasarlanmıştır. Ancak mali sorunlar acildir, imparatorluk hazinesinin dış borç sonucunu beklemeden para bulunması gerekmektedir. Bunun için, Avrupa'dan alınacak borç para gelene kadar olan giderleri karşılamak üzere esham-ı mümtaze çıkarılmıştır (Akyıldız, 2003: 73-74). Yani, savaşın finansmanı için ilk olarak 1854 yılında yeni bir iç borçlanmaya gidilmiştir. Devlet maliyesinin acil finansmanı için çıkarılan esham-ı mümtaze hamiline yazılı nitelikte bir iç borçlanma tahvilidir.

1840'lara gelindiğinde, Galata Bankerlerinin Avrupa'dan kısa vadeli borç bulma becerileri bir hayli genişlemiştir. Çünkü Galata Bankerlerinin finansal gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğa ulaşmıştır. Diğer taraftan devlet bütçe açıkları ve borçlanma gereksinimi de hızla büyümüştür. Bu nedenle devlet, borçlanma gereksinimini karşılamak için doğrudan Avrupa sermaye piyasalarından uzun vadeli dış kredi alınca, Galata Bankerleri Osmanlı ülkesinde Batı'nın banka ve bankerleri ile karşı karşıya gelmişlerdir (Pamuk, 1999: 220-221). Ancak Kırım Savaşının finansmanında zorlanan hükümet, değişik alternatiflerin yanında yine Galata Bankerlerine de başvurmuştur. İlk etapta, banker G. Zarifi önce 7.500.000 kuruş vermeyi taahhüt etmiş, bunu daha sonra 12.500.000 kuruşa çıkarmıştır. Nakit sıkıntısının sürmesi yüzünden hükümet sık sık Galata Bankerlerinin kapısını çalmıştır. Zarifi, Baltazzi ve Kamondo'dan yıllık %12 faizli 30.000.000 kuruş almış ve bu paralar 1854 yılı başlarında kaime olarak hazineye teslim edilmiştir. Ancak savaş masrafları ve devletin artan giderleri, 1854 yılı

dış kredisi ile gelen nakdi bile erittiği için, Galata Bankerlerinden sürekli avans alınmıştır. Nitekim, Mart 1855'de A. Baltazzi'yle 4.000.000 kuruşluk, Tubini ve Corpi'yle 15.000.000 kuruşluk ve daha sonra da T. Baltazzi'yle 10.000.000 kuruşluk kredi anlaşmaları yapılmıştır. İmparatorluk hazinesinin nakit ihtiyacının devam etmesi üzerine, G. Zarifi, T. Baltazzi, J. Pysichari ve V. Cricozzo'dan oluşan bankerlerden yıllık %12 faizle 50.000.000 kuruşluk bir avans daha alınmıştır. Böylece savaş esnasında Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avansların toplamı da 121.500.000 kuruşa ulaşmıştır (Akyıldız, 2007: 12-15).

İç borçlanma tahvillerinin ilk ihraç edileni esham-ı mümtazedir. Bu tahviller 1854 yılı dış borçlanmasından kısa bir süre önce, savaş masrafları için 500, 250, 125 ve 62,5 liralık kupürler halinde yıllık %10 faiz ve 3 yıl vadeli olarak ihraç edilmişlerdir. Faiz ödemeleri yılda bir defa Mart ayında gerçekleştirilecektir (Al ve Akar, 2013: 100-102).²⁵ Para gerektiğinde yeni esham çıkartılması neticesinde üç yıl içinde piyasada 135.000.000 kuruşluk hacme ulaşmıştır. Aradan geçen birkaç yıl zarfında da mali durum düzelmemiş, bunun üzere üç yıl süreyle tedavül etmek üzere 100.000.000 kuruşluk yeni esham-ı mümtaze çıkarılmıştır. 1854 yılında çıkarılmış olan 35.000.000 kuruşluk esham-ı mümtaze tedavül süresi üç yılın sonunda tasarruf sahiplerine hazine tahvilatı verilerek piyasadan çekilmiştir (Akyıldız, 2003: 73-74). Bu iç borçlanma tahvilini önemli kılan faktör ise müzayede yerinin borsa olacağı belirtilmesidir. Esham-ı mümtaze, senelik %10 faiz vermeleri, beratsız kullanılabilmeleri ve tasarruf sahiplerinin varislerine intikal edebilmeleri gibi özellikleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Kırım Savaşı nedeniyle iç borçların büyük miktarda artış göstermesi, savaşın başlarında ihraç edilen esham-ı mümtazelerin vadelerinin 1857 yılında dolmaya başlaması, hükümetin önüne iç borç sorununu çıkarmıştır. Ciddi bütçe kısıtları ile karşı karşıya olan hükümet, finansal bir itibar kaybına neden olacak bu sorunun çözümü için çaba göstermiştir. Bu çerçevede halihazırda çıkarılmış olan hazine tahvillerinin vadesi dolan esham-ı mümtazelerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede esham-ı mümtaze sahiplerine 35.000.000 kuruş anapara ile yıllık %10 faizli hazine tahvili verilmiştir (Al ve Akar, 2013: 103-104). Devletin esham-ı mümtaze ile iç borç yükü bir hayli kabarmıştır. İç borca itibar edilmesi, devletin uyguladığı planlı mali tedbirden ziyade, dış

²⁵ İlk tertipte toplam 30.000.000 kuruşluk esham-ı mümtaze ihraç edilmiştir. Bu tutarı ait tahvillerin alt dağılımı ise 50 tane 50.000 kuruşluk, 500 tane 25.000 kuruşluk, 500 tane 12.500 kuruşluk ve 1400 tane 62.500 kuruşluk olmak üzere toplam 2.450 adettir (Al ve Akar, 2013: 100-102).

olayların buna mecbur etmesidir. Bu nedenle devlet maliyesinin bunalımı ayrıca iç borçla da aşılmaya çalışılmıştır.

Özetle, Kırım Savaşı iktisadi sonuçlar açısından devletin geleceğini şekillendiren önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti, Rusya'dan herhangi bir savaş tazminatı alamamış ve savaşın devlet maliyesinde yarattığı dengesizlikle boğuşmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla savaş sonrasında devlet maliyesinin gündemi kaimelerin tedavülünden alınması, savaş sırasında ihraç edilen iç borçlanma tahvillerinin itfası ve Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avansların ödenmesidir. Yani asıl mali sorun savaş nedeniyle hızla biriken bu borçların nasıl döndürüleceğidir. Bu süreçte hükümet, finansman aracı olarak faizli ve faizsiz kaimeler, Galata Bankerlerine olan borçlar ve Nezaretlerin çıkardığı sergiler gibi süreklilik arz eden iç borçlanma araçları yanında değişik adlarla yeni iç borçlanma araçları da çıkarmıştır. Bu çerçevede esham-ı mümtaze ile hazine tahvili gibi çeşitli vade ve faiz oranlarıyla iç borçlanma araçları ihraç edilmiştir (Al ve Akar, 2013: 98-99).

Dış Borçlanma Süreci: 1854, 1855 ve 1858 Dış Kredileri

1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve Batılı büyük devletler, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda Osmanlı hükümetine baskı yapmışlardır (Pamuk, 1994: 63). Çünkü Osmanlı Devleti'nin Batı piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa finans sermayesine yararlar sağlayacaktır: Osmanlı tahvillerinin Avrupa'nın finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edecekler, Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri de faiz geliri sağlayacak ve devlet eline geçen fonların bir bölümünü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayine ek talep yaratılmış olacaktır. Ancak yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, Osmanlı hükümeti dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda kararsızlık göstermiştir (Pamuk, 2007: 230-233). Ancak dış kredi için bir yandan hükümetin dış borçlanmanın kaçınılmazlığını kabullenmesi, diğer yandan ise yabancı sermaye tarafından borç taksitlerinin geri ödenmesinde hükümetin güvenilirliğe sahip olduğunun kabulü gerekmektedir. Dış borçlanma süreci bu iki unsurun arasındaki sürekli değişen gerilimin sonucunda şekillenmiştir (Gürsel, 1999: 389). Fakat Kırım Savaşının gerektirdiği yeni masraflar ve artan giderlerin neden olduğu bütçe açıkları, Avrupa finansal piyasalarında borçlanma sürecini

başlatmıştır. Diğer taraftan Osmanlı ekonomisi 1838'de Batılı büyük devletler ile yaptığı ticaret anlaşmaları ile önce serbest ticaret alanına, ardından borçlanmayla birlikte de uluslararası para sistemine dahil olmuştur. Ayrıca 1850'li yıllarda dış ekonomik koşullar da devletin Avrupa sermaye piyasalarına açılması için olgunlaşmıştır.²⁶

Kırım Savaşı, devlet maliyesine nihai darbeyi indirmiş ve savaşın maliyeti 11.200.000 sterline tırmanmıştır. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti 5.000.000 sterlinlik ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzalamış,²⁷ fakat bu dış borcun ilk etapta 3.000.000 sterlinlik kısmını kullanmıştır. 1855 yılında savaş masraflarını karşılamak için 1854 dış borç bakiyesi olan 2.000.000 sterlin ihtiyacı karşılamaktan uzak olunca hükümet,²⁸ bu tutara 3.000.000 sterlin ilave ederek toplam 5.000.000 sterlinlik bir kredi daha temin etmiştir.²⁹ Bu doğrultuda, Osmanlı ekonomisinin dış borçlanma süreci başlamıştır. Bu süreçte dış borçlar hükümetin acil isteği ve Avrupa bankerlerinin ısrarlarıyla alınmış, çoğu da önceden belirlenmiş amaçlara yönelik olmuştur. Savaş nedeniyle alınan bu dış krediler, yeni bir reform programının gerçekleştirilmesi taahhüdünü ve Osmanlı Bankasının oluşturulmasını miras bırakmıştır. İngiliz sermayesi ile 1856'da kurulan Osmanlı Bankası, dış piyasalarda borçlanmak ve bütçe açıklarının kapatmak için dış borç sağlamak üzere kurulmuştur (Kıray, 1993: 29-30).

²⁶ 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde önde gelen gelişmiş ülke olarak İngiltere artık sermaye ihraç edebilecek duruma gelmiştir. Geniş bir sömürge imparatorluğuna sahip olan İngiltere, elindeki fon fazlasını karlı bir biçimde değerlendirebilmek için dışarıda kullanım alanları bulmalıdır. Buna karşın, büyük merkezi imparatorluklar geri altyapılarının izin verebileceğinin ötesinde bir kapitalist yapıyı yerleştirme çabası içinde olduklarından, devletler kronik bir mali darboğaz içindedirler. Dolayısıyla bu ülkelerin hükümetleri borçlanmaya hazırdırlar. Bankacılar ise, sermaye fazlalığı nedeniyle bu hükümetleri borçlanmaya teşvik eden bir tutum içindedirler. Borçlanmanın araçları da hazırdır: Borç almak isteyen devlet belli miktarda ve vadede tahvil çıkarıyor, bu tahviller birkaç ülkenin borsasında aracı bankalar tarafından, hükümetin mali güvenirliliğine ve piyasa faiz oranına bağlı olarak, itibari değerlerinin belli bir oranda altında ve belli bir faiz haddinden piyasaya sürülüyordu. Tahvillerin müşterileri de banka ve bankerlerin yanı sıra büyük ölçüde küçük tasarruf sahiplerinden oluşan rantiyeye sınıfıdır. Bu arada bankalar da yüklü komisyonlar alıyorlardı (Gürsel, 1985: 672-673; Gürsel, 1999: 389).

²⁷ 1854 yılında 3.000.000 sterlinlik dış kredi alınmıştır. Borçlanma Londra Bankerlerinden, Dent, Palmer and Company ve bunun Paris Şubesi, Goldsmith and Company ile yapılmıştır. Emisyon % 80 sterlin, faiz oranı % 6 ve amortisman da % 1'dir. Buna göre kredinin yıllık masrafı 210.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 312)

²⁸ İngiltere ve Fransa'nın garantisiz kredinin alınmaması nedeniyle gerekli garantinin sağlanabilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti tarafından Kırım Savaşının, masrafları olağanüstü derecede artırdığı, buna karşılık normal gelirlerle bunların karşılanmasına imkan olmadığı ve yapılan borçlanmadan elde edilen kaynakların da yetersiz kaldığı bu devletlere iletilmiştir. Ayrıca devletin kendi başına borçlanması durumunda maliyetin yüksek olacağı ve yabancı sermayedarları teşvik etmek için müttefiklerin kefalet vermesi üzerinde durulmuştur. Ancak borçlanmanın garanti verilerek gerçekleşmesi durumunda giderlerin kontrolü ile görevli bir mali komisyonun kurulması, Osmanlı Hükümetince taahhüt edilmiştir (Al ve Akar, 2003: 9-10).

²⁹ 1855 yılında 5.000.000 sterlinlik ikinci bir kredi alınmış, emisyon % 103 sterlin, faiz % 1, amortisman da % 1'dir. İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu kredinin yıllık masrafı 250.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 312-313)

Savaş sırasında alınan 1854 ve 1855 dış borçları daha savaş sona ermeden erimiştir. Bu çerçevede devlet için yeni bir dış borçlanma tek çıkar yoldur. Çünkü daha önce alınan borçlar, gelir getirecek kaynaklara sarf edilmemiş ve reform yapılacak bir mali yeterlilik de bulunamamıştır. Bu durumun içinden çıkmak için 1858 yılında 5.000.000 sterlinlik dış kredi daha alınmıştır.³⁰ Fakat Avrupa finans sermayesi, artık devletin mali imkanlarından şüphe etmeye başlamıştır. Devlet, mali itibarını sağlamak, tasarruf yapmak ve bütçe hazırlamak için bir Meclis oluşturmaya karar vermiştir.³¹ Fakat yabancı yatırımcılar bu mali tedbirleri iyi karşılamakla beraber yeterli görmemişlerdir. Bu dış borç sonrasında yabancı sermayenin devlet maliyesine müdahaleleri kendini göstermeye başlamıştır (Kara, 1988: 212-213).

1854 yılı ilk dış borçlanmasından sonra, bir yandan gelirin ve hesapların kontrolü, diğer yandan da borçlanma paralarının savaş masraflarına harcanmasını denetlemek üzere, İngiltere ve Fransa tarafından yabancı bankerler Osmanlı nezdinde görevlendirilmiştir.³² 1858 yılındaki dış borçlanmada ise, mali danışma komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyondaki üç yabancı ve dört Osmanlı delege, finansal reform konularında danışmanlık yapacaklardır. Çünkü tahvil satın alma çılgınlığı ve devletin süren mali sorunları borçların ödenemeyişine yani mali iflasa yol açabilmektedir (Kıray, 1993: 30-31). Ayrıca 1858 yılındaki borçlanmaya karşılık olarak karma bir komisyon kurularak gelirlerin denetlenmesi, gelecekteki Düyun-u Umumiye İdaresinin bir habercisidir. Bu komisyon, devlet maliyesi üzerine Avrupa finansal kontrolünün

³⁰ 1858'de Dent, Palmer and Company aracılığıyla 5.000.000 sterlinlik kredi alınmıştır. Emisyon % 76 sterlin, faiz oranı % 6 ve amortisman da % 1'dir. Kredinin yıllık masrafı 400.000 sterlindir (Mordtmann, 1999: 313).

³¹ Bu çerçevede Meclis-i Maliyeye üç yabancı delege alınmıştır. Meclis, doğrudan ve dolaylı vergilerin alınma usullerini ıslah etme ve kağıt parayı kaldırmayı incelemiştir. Fakat pratik neticelere varamamıştır. Bununla birlikte bütün bu çalışmalar ve Osmanlı Bankasının kuruluşu yabancı sermayeyi bir dereceye kadar tatmin edebilmiştir. Böylece de bu borçların düzenli olarak tahsiline ilk defa tahvil hamilleri tarafından seçilen delegelerin eşlik etmesi sözleşme hükümleri gereğince gerçekleşmiştir (Kara, 1988: 211-212).

³² Avrupa finansal piyasalarında fazla kredibilitesi olmayan Osmanlı Devleti Kırım Savaşının yarattığı konjonktürün de yardımıyla İngiltere ve Fransa'nın ilk kredide moral desteği, ikinci kredide ise faiz ödemelerine garanti vermeleri sonucunda borçlanabilmiştir. İngiltere tarafından gündeme getirilen, alınan kredilerin savaş masraflarında kullanılmasının kontrolü ilk kredide garanti verilmemesi nedeniyle gayri resmi olarak tavsiye edilmiş, ikincisinde ise garanti verilmesi nedeniyle tarafların aralarında anlaşmaya bir madde olarak konulmak istenmiştir. Ancak Osmanlı hükümeti bu maddenin anlaşmaya konulmasının devletin itibarının zedeleyeceğini öne sürmüş ve ısrarı sonucunda gözetim konusu anlaşma metninde yer almamış, fakat bu konuda İngiliz ve Fransız tarafına taahhütte bulunmuştur. Her iki kredide de hükümet gözetim konusunu gönülsüzce kabul etmiştir. Bu gönülsüzlük komisyonun etkin bir gider kontrolü gerçekleştirebilmesinin sınırlarını çizmiştir. Hükümetin bu gönülsüzlüğü yanında devleti finansal konularda yöneten yerel güçlerin de komisyonların performanslarını olumsuz yönde etkilemeye çalışmışlardır. Komisyonun faaliyetlerine bir türlü başlayamaması ise hükümet ne kadar dirençli olduğunu göstermektedir. Bu sürecin uzamasının esas nedeni, gözetim komisyonunun ciddi bir denetim sürecini talep etmesi karşısında Osmanlı bürokrasisinin konuyu çözmede gösterdiği isteksizlik ve bunların üzerinde nüfuz sahibi olan Galata Bankerlerinin gösterdiği dirençtir (Akar ve Al, 2003: 27-28).

kurulmasına doğru atılan bir adımdır. Ancak yine de Osmanlı borç tahvillerinden satın almak yabancı yatırımcılar için son derece caziptir. Çünkü bu dönemde Avrupa'daki yıllık faizler ortalama % 3-4 arasında bir gelir sağlarken, Osmanlı borç tahvilleri yıllık % 11-20 arasında bir gelir getirmektedir (Akyıldız, 2003: 77-81).

Dış borç alınma nedenleri genel olarak; toplam 8.000.000 sterlin tutarında 1854 ve 1855 yılları dış borçlanması savaşın finansmanı için ve 5.000.000 sterlin tutarındaki 1858 yılı dış borçlanması da karşılıksız kağıt paranın piyasadan çekilmesi ve kısa vadeli iç borçların karşılığının ödenmesi içindir (Kıray, 1993: 32). Kısacası bu süreçte 1854 ve 1855'te alınan dış borçlar Kırım Savaşının masraflarına gitmiş, 1858'te alınan dış borçla da değerini büyük ölçüde yitiren kağıt paralar piyasadan çekilmiştir (Gürsel, 1985: 677-679). Yani 1854 yılında, savaş sırasında Avrupa sermaye piyasalarında tahviller satmasıyla başlayan dış borçlanma süreci, kısa sürede bütçe açıklarına için en belirgin finansman yöntemi olmuştur. Ancak bu süreçte net olarak ele geçen fonların tümü cari giderlere ayrılmış, hiçbir kredi borç ödeme kapasitesini artıracak alanlarda kullanılmamıştır (Pamuk, 1999: 231-232).³³ Osmanlı Devleti gelecekteki büyüme hızında herhangi bir artış beklemezsin, mevcut tüketimi artırmak üzere borçlanmıştır. Aslında Osmanlı bürokrasisi, güçlenmekte olan yerel kesimler ile merkezi devlet arasındaki çatışmanın finansmanını sağlamak üzere borçlanmıştır. Çünkü yerel unsurlar Avrupa ile artan dış ticaretten yararlanarak iktisadi güç kazanmış ve devleti ayakta tutan ekonomik fazlanın artan bir bölümünü denetlemeye başlamışlardır. Devlet, ekonomik fazlanın kaptırdığı bölümünü geri alabilmek için dış borçlanmaya yönelmiş, vergi gelirlerinin artacağını ve böylece de borçlarını ödeyebileceğini ummuştur (Kıray, 1993: 17-18).³⁴

Sonuç olarak, devletin finansman yöntemi bu süreçte iktisadi düzeni doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde devlet bütçe açıkları dış borçlanma yoluyla karşılanmıştır. Çünkü Galata Bankerlerinden uzun vadeli borçlanma ciddi bir seçenek değildir. İç finansal piyasaların

³³ Artık devlet maliyesinin önemli bir kısmını, Osmanlı dış borçlanmaları oluşturmuştur. Bu borçlanmalardan ele geçen paralar mali ve idari işlerin düzeltilmesinden ziyade kısmen bütçe açıklarının kapatılmasına ve daha önceki borçlanmaların anapara taksitleri ile faizlerine ayrılmıştır (Karamürsel, 1989: 91).

³⁴ Osmanlı Devleti borç aldığı parayla yatırım yapmak, ekonominin üretim kapasitesini artırmak ve böylece de borcunu geri ödeyebilmek amacıyla borçlanmamıştır. Devlet gelecekteki gelirlerin mevcut gelirden daha fazla olacağını ummuş, ama bu durum yeni doğal kaynakların keşfine ve kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmeyle üretimin artacağına dayanmamıştır. Merkezi bürokrasi, yerel eşrafın gücünü kırmak ve iktisadi fazla üzerindeki siyasal denetimini yeniden kurmak için dış borç almıştır. Bu ortamda devlet, iktisadi fazla üzerindeki denetimini artırmak üzere, güçlenen yerel eşrafı karşı Avrupa finans sermayesi ile ittifaka girmiştir (Kıray, 1993: 85-86).

büyüklüğü devletin borçlanma gereksinimlerinin altındadır. Öte yandan, taşşış de gelir sağlamak için uygulanabilir bir yöntem değildir. Kaime ise, aynı işlevleri taşşışlerden, daha iyi yerine getirmektedir. Bu durumda 19. yüzyılın ikinci yarısında devletin finansman araçları kaime ve dış borçlanmadır. Böylece 1850'lerde devlete, finansmanı için uzun vadeli dış borçlanma daha cazip görünmüştür. Avrupa sermaye piyasalarında uzun vadeli tahvil satarak mali sorunları ertelemek, 1840'lardan beri ağır iktisadi sorunlar getiren kaime ile karşılaştırıldığında, hükümet için kolay bir finansman aracı olmuştur (Pamuk, 1999: 232-233). Devlet bu süreçte, uzun dönemli ve istikrarlı bir mali denge sağlayamamıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar mali sorunlar imparatorluk hazinesinin iç kaynaklarını kullanarak aşılmıştır. Özellikle ortaya çıkan mali yükün devlet maliyesince karşılanamaması iç borcu getirmiştir. Fakat iç borçlanma ve içerdeki finansal piyasalar bu mali yükün altından kalkamamıştır. Bu dönemde mali dengelerin kurulmaması nedeniyle iç borçlanma alternatifi tüketilmiş ve Kırım Savaşı ile birlikte dış borçlanma sürecini başlamıştır. Ancak mali dengeler 1850'ler sonrasında da kurulamamış ve dış borçlanma süreci 1875 yılında mali iflasla, 1881 yılında da Düyun-ı Umumiye İdaresinin kurulması ile sonuçlanmıştır (Pamuk, 2010: 145).

İmparatorluk Hazinesi, Devlet Maliyesi ve Bütçe Dengesi: Savaşın Finansmanı

Tanzimat döneminde de Osmanlı ekonomisinde önemli aktörlerden biri devlettir. Bu açıdan girdiği reform yolunda birinci sırada yer alan da devlet maliyesidir. İmparatorluk hazinesinin sıkıntıları, gelir ve kredi koşulları üzerine yanlış anlayışlardan ileri gelmemekte, buna karşılık geleneksel mali yöntemlerden ileri gelmektedir. Çünkü devlet maliyesi birlik, kesinlik ve genellik göstermemekte, bütçe dengelerinin hiçbir sağlam temeli bulunmamakta ve bütçe açığı için herhangi bir yıldaki gelir eksikliği yeterli olmaktadır. Yani devlet maliyesinin sorunlu olması, imparatorluğun organik yapısına bağlı iktisadi nedenlerden ileri gelmektedir (Morel, 1984: 136). Tanzimat döneminde başlatılan ve daha sonra sürdürülen reformlar, modern devlet maliyesinin doğmasını sağlamıştır. Böylece istisna ve imtiyazların yaygın olduğu tesadüfi bir vergi düzenine dayalı olarak elde ettiği gelirlerini çeşitli kişi ve gruplarla paylaşmak zorunda kalan bir devletin yerini; herkesi vergilendirerek bu gelirlerin giderek daha büyük bir bölümünü kontrol etmeye çalışan merkezi bir devlet almıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyılın ilk yarısından sonra daha köklü bir reform programına olan ihtiyacı anlayan Osmanlı Bürokrasisi, geleneksel mali yapıyı değiştirerek hem eski gelir kaynaklarının yeniden

düzenlenmesiyle yeni kaynaklar oluşturmuş, hem de gelirlerin daha büyük bir bölümünü kontrol eden merkezi bir devlet olarak yeni fonksiyonlarına uygun bir harcama gayreti içine girmiştir. Bu çerçevede, devlet gelirleriyle ilgili temel hedef; ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü haline getiren ve bu gelirleri etkin bir mali bürokrasi kanalıyla doğrudan devlet adına toplayan bir devlet maliyesi oluşturmaktır. Tanzimat'ta başlayan devlet maliyesinde reform süreci daha sonra da devam etmiş ve tüm hedeflere ulaşılsa da mali yapı ve finansal sistemde ciddi bir iktisadi değişim sağlanmıştır (Güran, 2006: 65-66). Kısacası, Tanzimat dönemi idari yapılanma gayretlerinin ve mali kurumların düzenlenmesi sürecinin hızlandığı bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde ilk aşamada Maliye Nezareti kurularak mali merkeziyetçilik güçlendirilmiştir.³⁵ 1840 yılında gelir ve giderleri kontrol eden imparatorluk hazineleri birleştirilerek Maliye Hazinesi olarak tek hazineye dönüştürülmüştür.³⁶ Bütçe ilk defa bu süreçte kullanılmaya başlanmış³⁷ ve bütçe ifadesi Tanzimat Fermanında masrafların kanunlarla önceden belirlenip onaylanması ve giderlerin ona göre yapılması hükümlerine rağmen ilk defa metinlerde 1855 yılında yayınlanan nizamnamede Muvazene Defteri olarak geçmiştir.³⁸ Bu nizamname ile devlet bütçe usulü uygulamaya konulmuş ve Islahat Fermanının ile nizamnamenin uygulanmasına itina edilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Akar, 1999: 566-567).

³⁵ Maliye Nezaretinin kurulmasının iki amacı vardır. Birincisi, belirli devlet giderlerine karşılık olarak kurulan hazineleri kaldırmak ve gelirler ile giderleri tek hazinede toplamak. İkincisi ise, taşrada vergi tarh ve tahsilini tek elde kontrol etmek, böylece taşra teşkilatını merkeze bağlayarak yeniden düzenlemektedir (Öner, 2005: 243).

³⁶ Tanzimat'la birlikte, Mansure Hazinesi, Redif Hazinesi ve Hazine-i Amire kaldırılarak Maliye Hazinesiyle birleştirilmiştir. Belirli devlet gelirlerini belirli giderlere tahsis amacını taşıyan farklı hazinelerin kaldırılmasıyla Maliye Hazinesi tüm devlet gelir ve giderlerini yöneten tek hazine olmuştur. Bundan sonra imparatorluk hazinesi muvazene adıyla ve bütçe usulüne yakın bir tarzda her yıl defterler düzenlemeye başlamıştır (Öner, 2005: 312).

³⁷ Tanzimat döneminin mali reformları arasında en önemlisi olan bütçenin uygulama alanına konulması kolay olmamıştır. 1844 yılında, geçen yılın bütün gelirleri ve giderleri hesaplanarak devletin mali dengesi hakkında bir cetvel tertip edilmiştir. Bu mali dengeleme geçen yılın gider ve gelirlerinin toplamı olarak bütçe değil, kesin hesap cetvelidir. Devlet maliyesinde, geçmiş yılın değil gelecek yılın giderlerini sınırlayan, gelirlerini tahmin eden ve bunların icrasına yetkili makamlarca onaylanarak izin verilen bütçeler için 1860 yılları beklemek gerekecektir. 1850'ye doğru yapılan ve gider-gelir toplamlarının eşit olarak hesaplandığı cetvele ilk bütçe demek istenmişse de, bunu geçmiş yılın kesin hesap cetveli olarak kabul etmek gerekmektedir (Sayar, 1978: 187-188).

³⁸ 1855 tarihindeki Muvazene Defteri Nizamnamesi ile devlet bütçesinin nasıl hazırlanacağı ve inceli tasdik edileceği ile uygulaması ve denetlenmesinin ne şekilde yapılacağı açık olarak hükme bağlanmıştır. Buna göre; her yıl Maliye Nezareti tarafından yapılacak gider tespitleri ve gelir tahminleri ayrı ayrı defterlere yazılacak ve mali yılbaşı olan Mart ayından en az 2 ay önce hükümete takdim edilecektir (Sayar, 1978: 189-190)

Tanzimat döneminde devletin en önemli gelir kalemleri: Virgü,³⁹ cizye, aşar, gümrük gelirleri ve ağnam resmidir (Güran, 1998: 81). Tanzimat'tan önce çok sayıda şeri ve örfi vergi mevcuttur. Tanzimat reformlarının vergiler için getirdiği en önemli yenilik vergi sistemini basitleştirmesidir.⁴⁰ Yapılan düzenlemelerle, daha önce tekalif-i şeriyye adı altında alınmakta olunan çok sayıdaki hasılat ve resim kaldırılarak karşılığında tarım ürünlerinden onda bir oranında alınan öşür, ağnam resmi ve gayrimüslimlerden alınan cizye bırakılmıştır. Böylece şer-i vergilerden sadece üçü yeniden düzenlenerek yürürlükte bırakılmıştır. Aynı şekilde tekalif-i örfiyye adlı çok sayıdaki olağandışı vergi de kaldırılmıştır (Öner, 2005: 288-289). Vergi gelirleri, bütçelerde Tanzimat'tan önce tekalif-i şeriye ve örfiyye olarak ayrılmış iken, Tanzimat'tan sonra düzenlenen muvazene defterlerinde iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda vergi ve cizye geliri, miri emlak geliri ile emirliklerin maktu vergileri. İkinci kısımda ise aşar, ağnam, gümrük ve rüsum gelirleri yer almıştır (Öner, 2005: 310).

Osmanlı'da devlet giderleri ise, dört bölümde ele alınabilir. Bütçe giderlerinin önemli bir bölümünü savunma giderleri oluşturmuştur. Bütçe giderlerinin diğer bir önemli kalemi idari giderlerdir. İçişleri, dışişleri, maliye ve vakıflar gibi idari birimlerin memur maaşları ile diğer masrafları önemli gider alanlarıdır. Bütçedeki geleneksel idari giderlerin bir başka bölümünü sultanın ve sarayın giderleri meydana getirmiştir. Tanzimat reformlarının bir sonucu olarak artan ölçüde merkezileşen devlet yönetimi sorumluluk üstlendikçe yeni gider alanları da bütçeye girmeye başlamıştır. Nihayet önemli bir gider grubu da dış borçlarla, esham ve kaime şeklindeki iç borçlara ödenecek anapara ve faizleri kapsamıştır (Güran, 2006: 70). Yani devlet giderlerinin ilki, imparatorluk topraklarının bütünlüğünü korumanın yanı sıra taşraya karşı merkezi devletin zorlayıcı gücünü artırmaya yönelik askeri giderlerdir. Bir başka gider kalemi genel idareyi ve mali otoriteyi güçlendirmek üzere kapsamlı kurumsal reformların finansmanına yöneliktir. Üçüncü gider kalemi ise, Galata Bankerlerine olan ve siyasi açıdan

³⁹ Tanzimat ile vergilerdeki önemli değişiklik örfi vergilerin yerine ancemaatin vergi ya da virgü olarak tek bir vergi getirilmesidir (Küsmenoğlu, 2010: 30). Böylece ilk adım olarak, bütün örfi vergiler ile ihtisab resmi kaldırılarak yerine köy ve mahalle üzerine ancemaatin vergi denilen tek bir vergi konulmuştur (Öner, 2005: 289).

⁴⁰ Tanzimat dönemindeki vergi düzenlemeleri şunlardır: Ancemaatin vergi; Emlak, arazi ve temettü vergileri; Aşar ve Ağnam resmi; Cizye; Bedel-i Nakdi-i askeri; Yol Bedeli; Damgalı Kağıt; Harçlar; Tütün ve Tuz Tekelleri; Mısır Vergisi; Gümrük Vergisi ve Rüsumat Emanetince alınan diğer vergiler (Öner, 2005: 289-307).

sıkıntı verici iç borçlanmaların yeni müttelikler olan Avrupalı finans sermayesine ödenecek dış borçlara dönüştürülmesine yöneliktir (Kıray, 1993: 86).

Kısacası, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı maliyesinin temel sorunları: Devlet bütçesinin olmaması, vergi tahsilatındaki düzensizlik ve imparatorluk hazinesinin günlük anlayışla idare edilmesi; bütçe açıklarını kapatmak amacıyla mağuş sikkeler ile kaimelerin tedavüle sürülmesi ve böylece kambiyo işlemlerinde büyük sorunlar yaşanmasıdır. Devletin gelirleri eşit paylara sahip üç tür vergiden gelmiştir: aşar ve ağnam resmi, gümrük resimleri ve dolaylı vergiler. Geri kalan miktar, gayrimüslim uyruklardan alınan cizye ile Mısır, Boğdan, Eflak ve Sırbistan'dan alınan haraçlardan oluşmuştur (Autheman, 2002: 15-16). Tanzimat döneminde mali yapıyı yeniden düzenlenerek kısmen de olsa devlet gelirlerini artırma konusunda başarılı olunurken, aynı süreç devlet giderlerini disiplin altına almada gösterilememiştir. Bu da mali kaynakları israf edilmesine yol açarak önce iç borçlanmayı ve daha sonra da dış borçlanmayı getirmiştir. Bu borçlanma gereği ve mali fonlar, akılcı iktisadi yöntemlerle borçların geri ödenebilmesine imkan verecek şekilde kullanılmamış, devlet maliyesinin bunalımının temel nedenini oluşturmuştur (Güran, 1998: 91). Devlet gelirleri için de mali merkezleşme sağlanamamış, çünkü vergi gelirlerin bazıları özel sandıkları aracılığıyla belirli giderlere ayrılmıştır. Kısacası devlet, savaş masraflarıyla başa çıkabilmek ve imparatorluk hazinesine gelir sağlamak için çeşitli finansman araçlarına başvurmuştur. Bunlar tağşiş, kaime ve tahvilat ihracıdır (Autheman, 2002: 16-17).

Tabloda 1'de görüldüğü üzere Osmanlı Hükümeti, 170.854.000 kuruşluk faizli ve faizsiz kaime ile 135.000.000 kuruşluk esham-ı mümtazeden savaş süresince toplam 305.854.000 kuruş elde etmiştir. Buna 85.625.000 kuruşluk ordu kaimesi ile 121.500.000 kuruşluk Galata Bankerlerinden alınan avanslar da ilave edildiğinde ortaya 512.979.000 kuruşluk bir miktar çıkmaktadır. Ancak bu miktar, yine de uluslararası bir boyut kazanan ve maliyeti gün geçtikçe ağırlaşan savaşın giderlerinin yarısını bile karşılamamıştır. Dolayısıyla bu gibi kısıtlı finansman vasıtalarıyla böyle yüksek bir mali fatura ödenememiştir (Akyıldız, 2007: 12-15). Bu çerçevede hükümet dış borçlanmadan 821.800.000 kuruşun imparatorluk hazinesine girmesini sağlamıştır. Osmanlı kuruşu, resmi kur üzerinden sterline çevrildiğinde iç borç 4.663.445 sterlin, dış borç da 7.420.000 sterlin olmak üzere toplam olarak 12.083.445 sterlin elde etmiştir. Bu miktar 11.200.000 sterlinlik savaş masraflarından biraz fazladır. Bu

paranın geri kalan kısmı hazinenin diğer giderlerinde kullanılmıştır. Öte yandan savaşın devlet maliyesi üzerindeki baskısı sürekli kendini hissettirmiş ve mali dengelerde yaptığı tahribat nedeniyle olağanüstü tedbirler alınmaya savaş sonrasında da devam edilmiştir (Akyıldız, 2007: 16-18). Sonuç olarak reformların Tanzimat döneminde yoğunluk kazanması, kuşkusuz ekonomik koşulların ağırlaşması ve devlet maliyesinin bunalımı nedeniyledir. Fakat tüm bu reformlara rağmen Küsmenoğlu'nun (2010: 29) belirttiği gibi, "iki temel hedefe bir türlü erişilememiştir; borçlarını ödeyebilen bir hazineye ve istikrarlı bir paraya."

Tablo 1: 1853-1856 Kırım Savaşının Finansmanı

Fazli ve Faizsiz Kaimeler (Kuruş)	170.854.000
Esham-ı Mümtaze (Kuruş)	135.000.000
Ordu Kaimesi (Kuruş)	85.625.000
Galata Bankerleri (Kuruş)	121.500.000
İç Borçlar Toplamı (Kuruş)	512.979.000
Dış borçlar Toplamı (Kuruş)	821.800.000
Borçlar Toplam (Kuruş)	1.334.779.000
İç Borçlar Toplamı (Sterlin)	4.663.445
Dış Borçlar Toplamı (Sterlin)	7.420.000
Borçlar Toplam (Sterlin)	12.083.445
Savaş Masrafları toplamı (Sterlin)	11.200.000

Kaynak: (Akyıldız, 2007: 11-18).

Sonuç

19. yüzyılda Tanzimat Fermanıyla beraber idari-mali alandaki reformlar ve iktisadi modernleşme çabalarının yanı sıra daha çok askeri masraflar gerektiren Kırım Savaşına girilmesi devlet giderlerini arttırmıştır. Artan giderlerle yetersiz gelirler arasındaki fark yani bütçe dengesinin sağlanmaması devlet maliyesinin bunalımı anlamına gelmiştir. Avrupa finansal piyasalarından yapılan dış borçlanmalarla mali sorunlara kısmen çözüm

getirilebilmiştir. Osmanlı ekonomisinde, devlet maliyesinin merkezileşmesi ve para sisteminin tekleştirilmesi 19. yüzyılın ortalarında dahi gerçekleştirilememiştir. Osmanlı dış borçları, çok bütçeli ve taşra ağırlıklı imparatorluk hazinesi karşısında tek hazineli ve merkezi yapıdaki devlet maliyesinin güçlenmesini sağlamıştır. Diğer taraftan bu borçlar Batılı büyük devletlerin devletlerinin gerektiğinde kullanabilecekleri finansal araca dönüşmüştür. Ayrıca Dünya ölçeğinde kapitalist sermaye birikimi açısından ise, borçların Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi eşitsiz bir değişim süreci olmuş yani vergi olarak alınan artık ürün Avrupa finans sermayesinin değerlendirilmesine gitmiştir. Osmanlı ekonomisinde bu sürecin 19. yüzyıldaki başlangıç zeminini Kırım Savaşı sağlamış ve imparatorluk hazinesinin uzun sürecek mali bunalımlarının yani devlet maliyesinin krizinin temelini atmıştır.

Kaynakça

- Akar, Ş. K., (1999), Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması, içinde G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 565-570.
- Akyıldız, A., (2003), Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para Maliye ve Toplum, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akyıldız, A., (2007), Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar, Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Syf, 11-18.
- Al, H. (2000), Dersaadet Bankasının Kuruluşu, Toplumsal Tarih Sayı 80 Cilt 14 Ağustos, Syf 18-22.
- Al, H. (2000), Osmanlı Devletinde İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi, Toplumsal Tarih Sayı 79 Cilt 14 Temmuz, Syf 4-9.
- Al, H., Ş. K. Akar, (2003), Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları (1854-1856), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Al, H., Ş. K. Akar, (2013), Osmanlıdan Günümüze Borsa Galata Borsası (1830-1873), İstanbul: Borsa İstanbul.

- Al. H., Ş. K. Akar, (2014), *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2 Para Reformu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Al. H., Ş. K. Akar, K. Bayraktar, (2014), *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 1 Merkez Bankası Arayışları*, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
- Autheman, A., (2002), *Bank-1 Osmanlı Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Bankası*, Çev. A., Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Aydın, M., (2007), *Barış Olmayan Savaş: Kırım, Savaştan Barışa, 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Syf, 1-10.
- Blaisdell, D. C., (2008), *Düyun-ı Umumiyye Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi*, Çev, A. İ. Dalgıç, İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Cezar, Y., (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Eldem, E., (1999), *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. A. Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Eldem, E., (2002), *Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası*, içinde H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Edi.), *Türkler Cilt 14 Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf, 416-435.
- Eldem, E., (2006), *Osmanlı Devletinin Avrupa ile Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye*, içinde M. Genç, E. Özvar (Haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Syf, 95-112.
- Güran, T., (1998), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 49, Syf: 79-95.

- Güran, T., (2006), Osmanlı Kamu Maliyesi, 1838-1918, içinde M. Genç, E. Özvar (Haz.), Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Syf, 65-93.
- Gürsel, S., (1985), Osmanlı Dış Borçları, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, Syf, 672-687
- Gürsel, S., (1999), Osmanlı Dış Borçları, içinde G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 389-399.
- Karal, E. Z., (1988), Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri 1856-1861, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karamürsel, Z., (1989), Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kazgan, G., (1999), Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: XVIII. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşına, İktisat Dergisi Sayı: 394 Ekim, Syf, 25-36.
- Kazgan, H., (1995a), Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kazgan, H., (1995b), Tarih Boyunca İstanbul Borsası, İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.
- Kazgan, H., (1997), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, İstanbul: İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kazgan, H., M. Öztürk, M. Koraltürk, (2000), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kazgan, H., T. Ateş, M. Koraltürk, (1999), Osmanlı Devletinde Finansal Faaliyetler ve Kurumlar Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, içinde H., Kazgan, T. Ateş, O. Esen, M.

-
- Koraltürk, A. Soyak, N. Eroğlu, Z. Kaban, Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi
1. Kitap, İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Kıray, E., (1993), Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küsmenoğlu, İ., (2010), Cumhuriyet Dönemi Vergi Tarihi Birinci Kitap (Osmanlı Devleti'nden
1980'e), Ankara: Oluş Yayıncılık.
- Mordtman, A. D., (1999), Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar Siyasi Sosyal ve
Biyografik Manzaralar, Çev. G. Habermann-Sungu, İstanbul: Pera Yayıncılık ve
Kitapçılık.
- Ortaylı, İ., (2002), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öner, E., (2005), Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Ankara: T.C.
Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.
- Pamuk, Ş., (1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul: Tarih
Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş., (1999), Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt
Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2007), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2008), Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme
Seçme Eserleri II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2010), Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserleri I, İstanbul: Türkiye İş
Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş., (2014), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür
Yayınları.

-
- Sayar, N. G., (1978), Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları, Ankara: İ.İ.T.İ.A. N. Sayar Yayın ve Yardım Vakfı.
- Şener, A. (1999), Tanzimat ve Meşrutiyet'te İktisadi ve Mali Politikalar, G. Eren, (Edi.), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Syf: 548-564.
- Şeni, N., S., Le Tarneç, (2000), Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü, Çev. Y. Aksu, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İ., S. İlkin, (1997), Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
- Toprak, Z., (1985), Tanzimat'tan Sonra İktisadi Politika, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt: 4, İstanbul: İletişim Yayınları, Syf, 668-671
- Toprak, Z., (1995a), Milli İktisat Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z., (1995b), İttihat Terakki ve Devletçilik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yerasimos, S., (1975), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 1. Bizanstan Tanzimata, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Yerasimos, S., (2000), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 2. Tanzimat'tan Dünya Savaşına, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.

Tarihsel Perspektiften Feminist İktisat ve Eleştirileri

*Hülya DERYA*¹

Feminist Economics and Its Critics from a Historical Perspective

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 10.09.2018

Date Accepted: 24.09.2018

JEL Classification:

B54

B20

B50

Keywords:

Feminist Economics,

Marx,

Keynes,

Neoclassical,

Other Economics.

ABSTRACT

This study moves from a historical perspective; the criticism and emergence of feminist economics, and the story of free and low-wage working women, termed as "other economics," is pushed into an edge in capitalism, and the production and reproduction of the material conditions of life are shaped in the context of more exploitative-production-dominance relations. The first women's movement that emerged in the 1400s based on different schools turned day by day into multi-voice feminist schools. Feminist economists both in classical and neoclassical theories of economics; criticize the disappearance of women. Although Marx and Keynes criticized capitalism hard, they were male-centered in crisis models. Thus, in Marks and Keynes thought models, the differences between economics and "other economics" relations cannot be adequately analyzed.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hulya_derya@kilis.edu.tr

Özet

Bu çalışma tarihsel bir perspektiften hareketle; feminist iktisadın ortaya çıkışı, eleştirileri ve "diğer iktisat olarak" adlandırılan ücretsiz ve düşük ücretle çalışan kadınların hikâyesinin kapitalizm içerisinde bir kenara itildiğini, hayatın maddi koşullarının üretimi ve yeniden üretiminin daha ziyade sömürü-üretim-hâkimiyet ilişkileri bağlamında şekillendiğini ortaya koymak amacındadır. 1400'lü yıllarda ortaya çıkan ilk kadın hareketi farklı ekollere kaynaklık ederek çok sesli feminist okullara dönüşerek günümüze gelmektedir. Feminist iktisatçılar hem klasik hem de neoklasik iktisat teorilerinde; kadının yok sayılmasını eleştirmektedir. Marks ve Keynes'in kapitalizmi sert şekilde eleştirmesine karşın, kriz modellerinde erkek odaklı düşünmüşlerdir. Bu yüzden Marks ve Keynes düşünce modellerinde de iktisat ve "diğer iktisat" ilişkisi arasındaki farklılaşmalar yeterli ölçüde analiz edilememiştir.

1.Giriş

İlk kadın hareketi 1400'lü yıllarda ortaya çıkmıştır. İlk dönem feministler daha ziyade kadın yaşamının olumsuzlukları konu edilirken son dönemlerde teorik bir baz kazanmıştır. Feminist iktisatçılar çeşitli iktisat ve feminist okullarından gelmişlerdir. Ortada bir feminist iktisat ve yaklaşım yoktur. Feminist yaklaşımların ortak noktası kadınlardır ve en önemli düşmanları klasik ve neoklasik okullarıdır. Feminist iktisat herkesi sömüren, ataerki cinsiyet ilişkisi ve baskıcı toplumsal yapı ve kurallara karşı mücadele vermiştir. 1992 yılında kurumsallaşmıştır. Feminist teori gender kategorisini merkezi analiz enstrümanı olarak kullanmıştır. Bunun ortaya koyduğu rol tanımlaması, biyolojik faktörlere dayandırılmıştır. Klasikler ve neoklasikler iktisat teorilerinde kadına yer vermemişlerdir. Smith için kadın iktisadi anlamda irrasyonel tanımlanmıştır. Kadının iktisatta görünmez kılınması feminist iktisadın hareket noktasını oluşturarak, yerleşik iktisada köklü bir eleştiri yapılmasına sebep olmuştur. Feminist iktisadın klasiklere ve neoklasiklere getirdikleri eleştiri ve alternatif önerileri yöntem, konu, modelleme ve eğitim çerçevesinde olmuştur. Endüstrileşme ile ev içi üretim piyasaya kaymış ve piyasa önemli hale gelmiştir. Kadın hareketleri ücretlendirilmemiş kadın işçiliğini gün yüzüne çıkarmıştır. Bakım iktisadı penceresinden geçime yönelik üretim ele alınmıştır. İktisat içerisinde düşük prodüktivite sergileyen işyerlerinin oranı artmış, iktisadi büyüme yavaşlamıştır. Düşük prodüktivite sergileyen işyerlerini yani hizmet sektörünü düşük

maaşla çalışan kadınlar oluşturmuştur. Bunlar aynı zamanda yoksul işçi sayısının da artmasını izah etmiştir. "Diğer iktisadın" içerğini düşük ücretli hizmet sektöründeki kadınlar ve ev işleri oluşturmuştur. Diğer iktisadın merkezi üretim noktasını evler oluşturmuştur ve bu ev içi üretimler GSYH'da yer almamıştır. Diğer iktisat ve iktisat arasındaki farklılaşmalar hem egemen iktisat hem de Keynes ve Marks düşünce modellerinde yeterince analiz edilmemiştir. Kapitalist gelişimde seçilmiş hükümetler yeniden seçilebilmek için temel gıda maddesi ve hizmetler kapsamında bir dip fiyat politikası gütmüş, çünkü bu şekilde asgari bir geçim standardı ve geniş kitleler için asgari bir gelir teminat altına alınmıştır. Hükümetler bu türden dip fiyatlarla bir yandan transfer ödemeleri ile finanse etmişlerdir. Diğer yandan hükümetler gıda maddesi üretimini düşük ücret ve ekolojik yıkıma dayandırarak kadınlara havale etmişlerdir.

Bu çalışmanın temelini feminist iktisadın tarihsel açıdan ortaya çıkışı, klasik ve neoklasik iktisada getirilen eleştirileri ve düşük ücretli hizmet sektöründe çalışan kadınlar ile ev içi çalışmaların oluşturduğu "diğer iktisat" analiz edilecektir.

2.Feminist İktisadın Oluşum Süreci

Feminist iktisadın kökeni 1400'lü yıllarda kadınların iktisadi özgürlüğü konusundaki ayaklanması ile gerçekleşmiştir.² İngiltere'de 19. Yüzyılın başında Harriet Taylor Mill ve John Stuart Mill cinsiyet eşitliği sorusuyla politik-iktisat anlamında ilgilenmiş, kadının konumu ve kadın ve erkeklerin tüm mesleklere girebilmesi meselesi üzerinde çalışmışlardır (Mill/Taylor Mill 1869). Bu yöndeki İngiliz eserler arasında Millicent Faewcett, Ada Heather-Bigg ve Beatrice Webb-Potter çalışmalarını sayabiliriz. ABD'deyse Charlotte Perkins Gilman'ın "Women and Economics" (Kadın ve Ekonomi) isimli eseri, erken dönem feminist iktisadın standart eseri kabul edilmiştir. Yazar burada ev işinin (ücretsiz) olmasının iktisadi açıdan önemiyle ilgilenmiştir. Alman kadın hareketiyse eş zamanlı olarak benzer tartışmalar yaşamıştır. Almanya'da Clara Zetkin bu işin öncüsü olmuştur. Avusturya'da Käthe Leichter'in yazıları özel bir önem kazanmıştır. Leichter 1925 yılında Viyana'da kadın dairesini kurmuş ve kadın istihdamının sistematik sosyo-iktisadi iyileştirilmesi için çalışmıştır. Bunun ilerisinde

² Bu noktada özellikle dalga halinde gelen 6 kadın hareketi üzerinde durulur. Bunun ilki 1400 yılları civarında gerçekleşmiştir. Son dalga kadın hareketiyse 1960'lardan sonra ortaya çıkan kadın hareketidir.

sosyalist yazarlarda kadın sorunuyla ilgilenmiştir. August Babels "Die Frau und der Sozialismus" (Sosyalizmde Kadın, 1879), Friedrich Engels "Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats" (Ailenin Kökeni, Özel Mülkiyeti ve Devleti, 1884). Rosa Luxemburg ise "Die Akkumulation des Kapitals" (Sermaye Birikimi) isimli eserde, kapitalizmin kendini yenilemek için kapitalist olmayan bir çevreye ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Daha sonraki feminist yazarlar ise bu noktadan hareketle, bu tezi kadınların gerçekleştirdiği ev işine aktarmaya çalışmışlardır (Michalitsch/Schlager, 2006:57; Haug, 2007:5-13).

Bu tarihsel sürece baktığımızda, feminist hareketin merkezi konuları bugüne kadar neredeyse değişmemiştir. Bununla birlikte ilk dönem feministler daha ziyade kadın yaşamına dayandırdıkları bu yaklaşımları, son dönemlerde teorik bir baz kazanmıştır. 1960'lı yıllardaki öğrenci hareketleriyle birlikte, yine feminist hareket bir ivme kazanmış, ama bu daha sonra hızını kaybetmiştir. 1980'li yıllarda diğer sosyal disiplinlerin içerisinde bir feminist bilim oluşmaya ve feminist iktisat bunun içerisinde kendi çalışma alanını oluşturmaya başlamıştır (Hewitson, 1999:5; Power, 2004:5)Feminist iktisadın kurumsal yapısı ise, International Association For Feminist Economics'in (IAFFE)³ 1992 yılında kuruluşu ile sağlanmıştır. Böylelikle tüm dünyada feminist iktisadi yaklaşımların diyaloga geçebileceği, tartışılabileceği bir platform ihtiyacına cevap verecek bir süreli yayın içinde karar alınmıştır (Serdaroğlu,76).

Günümüzdeyse iktisat bilimleri içerisinde çok kapsamlı feminist araştırmalar mevcuttur. Tematik araştırma alanları makro iktisat, finans bilimine ve oradan iş piyasasına kadar uzanmıştır. Kadınların 20. Yüzyılda çalışma hayatına girmesi, aynı zamanda iş piyasasını en gelişkin feminist araştırma konusu haline getirmiştir. Feminist iktisatçılar çeşitli iktisat ve feminist okullardan gelmişlerdir. Dolayısıyla ortada bir feminist iktisat veya yaklaşım yoktur. Buna rağmen iktisadi farklı iktisat teorileri ve metodolojik-epistemolojik yaklaşımlar bazında, farklı bakış açılarıyla yeniden yorumlamışlardır (Hoppe, 2002:11). Robeyns'e göre, genel geçerli bir feminist iktisat tanımı oluşturulamamıştır (Robeyns, 2000:3). Hoppe'e göre, feminist iktisadın egemen iktisadi düşünceye bir yanıt olup olamayacağı sorusu önemlidir. Çünkü bazı

³ American Economic Association Conferenc'de kadın iktisatçıların 1990 yılında bir araya gelmesiyle İAFFE oluşmuştur. İlk ortak yayın 1992'de yayınlanmış ve 1995 yılında ilk uluslar arası dergi olan Feminist Economics kurulmuştur. Bugün İAFFE'nin 64 ülkeden üyesi bulunmaktadır.

feminist yaklaşımlar klasik ve neoklasik düşünceyi eleştirmiş, fakat esasında bu okuldan ayrılmak yerine, bu sistemin içerisinde kalarak yeni yaklaşımlar geliştirmişlerdir (örneğin Notburga Ott'un oyun teorisini genişleten çalışmaları) (Hoppe, 2002:55). Diğer yandan bazı yaklaşımlar, doğrudan Neoklasik'i hedef almakta ve yeni bir iktisat bilimi talep etmektedir. Buna rağmen Hewitson'a göre, feminist iktisat, kadınların iktisadi çerçeve koşullarını tanımlayan ve anlayan, bağımsız bir araştırma alanı olarak görülememiştir (Hewitson, 1999:6).

Feminist iktisadın bir tanımı olmadığı gibi, feminizmin de genel geçerli bir tanımı yoktur. Bununla birlikte tüm feminist yaklaşımlar, esas itibarıyla kadınları yetkilendiren konularla ilgilenmiştir (Egeland, 2004: 183). Feminizm kavramı altında heterojen konseptler bir araya getirilmiştir. Feminizm "toplumsal tartışmalar, kritik bilgilendirmeler, sosyal kavga ve özgürlükçü hareketler" olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde herkesi sömüren ataeril cinsiyet ilişkisi ve baskıcı toplumsal yapı ve kurumlara karşı mücadele verilmiştir. Burada özellikle önemli olan kadının hayatını anlamak ve değiştirmektir. Bunun için feminist bilim, kadın perspektifine sahip bir bilimdir. Cinsiyete odaklanmak ise bir anahtar olarak kullanılmıştır. Bu şekilde çeşitli iktisadi tartışmalara girilmiş, erkek egemen anlayış sorgulanmış, kadın düşüncesinin çarpıtılması ve kadının hayat tecrübesinin inkâr edilmesi aydınlatılmıştır (Singer,2004:257). Feminist iktisattaki feministlik, teorik feminizme demirlenmiştir. Kadının iktisadi koşullarının iyileştirilmesiyle ilgilenilmiş, kadının kocasından ve ailesinden iktisadi anlamda bağımsız olması hedeflenmiştir. Feminist iktisatçılar her ne kadar maaş politikasını eleştirseler de, bu hedef için kadının çalışmasını önemli bir mihenk taşı olarak görmüştür (Schultheiss, 2008:12). Sonuçta iktisadın ve iktisat bilimlerinin, alternatif ve daha insancıl bir vizyonu hedeflenmiştir (Barker/Kuiper, 2003:5). Feminist teori özellikle "Gender" kategorisini merkezi analiz enstrümanı olarak kullanmıştır (Beneria, 2003: 40). Gender kavramıyla birlikte feminist bir "enstrüman yaratılmıştır. Bunun ortaya koyduğu rol tanımlaması, biyolojik faktörlere dayandırılmıştır" (Frey, 2003: 31). Bu ayrışmayla, sosyal cinsiyetin bir kültürel, tarihsel, toplumsal ve ideolojik yapı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca kadınlar ve erkekler için ortaya çıkan iktisadi çıktılarının tanımlanabileceği görülmüştür (Bakker, 1994:3). Gender, kadınlara ve erkeklere farklı sosyal ve iktisadi roller tayin etmiştir. (örneğin işgücü, aile ferdi veya toplumsal fert gibi). Ayrıca cinsiyet spesifik olan ödenmiş ve ödenmemiş işçilik arasındaki bölümünü belirlemiş, bu aynı zamanda cinsiyetler arasındaki adaletsizliği de ortaya çıkarmıştır (Elson 2002:23). Feminist yaklaşımlar 1400'lü yıllardan itibaren çok sesli olmuştur.

Feminist iktisat üzerinde çalışan iktisatçıların farklı iktisat okullarından gelmeleri, feminizm açısından da farklı geçmişe sahip olmaları odaklandıkları konuların da farklı olması sonucunu doğurmuştur. Bu da feminist iktisadın gelişim sürecinin aşamalarına ilişkin değerlendirmeleri etkilemiştir. Bu farklılıklara rağmen, feminizm ve feminist iktisatçıların en temel uzlaşma noktalarından birisi olan "farklı ama eşit" saygıyı ilke edinmişlerdir (Serdaroğlu,70-71). Feminist iktisatçılar, iktisadın nasıl cinsiyet ilişkilerini ve cinsiyet ilişkilerinin nasıl iktisadi etkilediğini araştırmışlardır. Bunun ardından kadın ve erkeklerin gerçek perspektiflerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunun dışında egemen iktisat bilimlerinin önerdiği cinsiyetsizliğin ve nötrlüğün sorgulanması, önemli bir araştırma konusu olmuştur. Cinsel kodlanmışlığı ortaya çıkarmak ve içsel cinsiyetçiliği dışsal hale getirmek amaçlanmıştır (Mischalitsch/Schlager, 2006:59). Kadını iktisadi ve toplumsal açıdan görünür kılmaya çalışmışlardır. Ayrıca feminist iktisatçıların büyük bölümü neoklasikğin temel yaklaşımlarını ve metotlarını sorgulamıştır. Bu özellikle egemen insan tiplemesi olan homo economicus için geçerlidir ki Habermann onu feminist iktisatçıların en sevdiği düşman olarak tanımlamıştır (Habermann 2010:151). Marilyn Power ise, feminist iktisatçıların beş ortak noktasını tespit edebilmiştir (Power, 2004:1-3).

1. Maaşlı veya maaşsız ev işçiliği tüm iktisadi sistemler için önemlidir ve iktisadın önemli bir kısmıdır. Bu yüzden her iktisat analizinin başında dâhil edilmelidir.
2. İktisadi başarının ölçütü, mutlaka insanın refah seviyesi olmalıdır.
3. İnsanlar arası ilişkiler ve insani davranış, iktisadi süreç için merkezi bir öneme sahiptir. Bu yüzden egemenlik ve egemenlik eşit olmayan paylaşımı, iktisat analizlerin içerisine alınmalıdır.
4. İktisadi analiz içerisinde aynı zamanda etik hükümlere yer verilmelidir.
5. Kadınlar homojen bir kategori değildir. Sınıf üyelikleri, kültürel kökenleri ve diğer ayrımcılık faktörleri, mutlaka iktisadi analizlere dâhil edilmelidir (Power, 2004:1-3).

3.Feminist İktisadın Klasik ve Neoklasiklere Eleştirileri

Klasikler ve neoklasikler iktisat teorilerinde kadına yer verilmemiştir. Bu ekollerin temsilcilerinin bazılarının "kadına" bakışlarıyla ilgili düşüncelerine örnek verecek olursak, Smith, kadınların iktisadi açıdan irrasyonel ve uygunsuz olarak tanımlamıştır. Smith, kadınların

nüfus artışına katkıdaki rollerinin dışında görünmez olduğunu söylemiştir. Kadınlar kendileri ile ilgili meslek seçiminde ailelerinin onayı ve tavsiyesi olmadan karar vermelerine güvenilmeyeceğini savunmuştur. Yani kadınların rasyonel karar alma kapasitesine güvenmemiştir (Bodkin,1999:46). Klasik iktisatçıların çoğunluğu kadınları ve sorunlarını görmezden gelmişlerdir.

Neo- Klasik iktisatçılardan Pigou ise kadınların erkeklerden eksik ve zayıf olduğunu iddia etmiştir. Kadınların, erkeklerin ücretlerinden daha düşük tutulması ile refahın maksimize edileceğini dillendirmiştir. Kadınların evde ev işi yapmasının ulusun refahına katkısını araştırmıştır (Pujol,1992:151). Kadınlar için olumsuzlukları hipotezleri ve modelleri itibarıyla birbirinden farklı olsa da Smith, Marks, neoklasik yaklaşımların hepsi erkek egemen toplumsal cinsiyetçi bir yaklaşımla tanımladığı rolleri kabul etmiştir (Serdaroğlu, 73). Klasik ve Neoklasik iktisat, eril-toplumsal cinsiyetçi bir bakışla kadın ve kadın deneyimlerini disiplin sınırları marjları dışına itmiştir.

Kadının iktisatta görünmez kılınması feminist iktisadın hareket noktasını oluşturmuş, yerleşik iktisada köklü bir eleştiri yapmışlardır. Bu eleştiriler genelde bilim anlayışına, yerleşik iktisadın ideolojisini temellendirdiği iddia edilen cinsiyetçi, sınıfsal, ırkçı ve emperyalist bakışlara odaklanmıştır. Feminist iktisat, iktisatçılara iktisadın güncelliğini yitirmiş unsurlarını revize etmelerini sağlayacak motivasyon gücü verebilmiştir. Ayrıca iktisat sadece kadınlara ait, erkekleri içermeyen bir dişil iktisat oluşturma iddiası ve çabasında olmamıştır. Egemen iktisat anlayışlarının cinsiyetçi unsurlar taşıdığı iddiasıyla iktisadın bu ve benzeri ayrımcı unsurlardan arındırılmasını savunmuşlardır (Strober,1994:143). Neoklasik iktisat 1890'lardaki başlangıcından bu yana, diğer alternatif yaklaşımları hegemonyacı gücü ile dışlayarak egemen paradigma haline gelmiştir. Ve disiplini tanımlar bir biçimde iktisadın yöntemine, konusuna modelleştirme anlayışına hatta eğitimine damgasını vurmuştur. Feminist iktisadın klasiklere ve neoklasiklere getirdikleri eleştiri ve alternatif önerileri başlıca dört noktada odaklanmıştır (Nelson,1995:133).

- 1-İktisatta yöntem
- 2-İktisadın Konusu
- 3-İktisatta Modelleme

4-İktisatta Eğitim

Feminist bakışa göre Homo Oeconomicus sadece iktisadi düşünen bir insan modelidir. Onun en belirgin özelliği, sınırsız rasyonel davranabilmektir. Davranışlarını belirleyen faktörse marjinal fayda sağlamaktır. Eleştirel kadın iktisatçılar, özellikle sınırsız rasyonel davranma kabiliyetini sorgulamıştır. Ayrıca homo oeconomicus'un⁴ bu niteliklerinin genel anlamda eril olarak ilişkilendirildiğini eleştirmişlerdir. Eleştirilerin odak noktasındaysa, homo oeconomicus'un kararlarını aldığı otonomi ve bağımsızlık olmuştur. Klasik ve neoklasik iktisat kararlarının odağına bireysel çıkarı yerleştirmiştir. Bu şekilde kararlar kişisel bir düzlemde alınmıştır. Ayrıca bu ekollerde, bütün bireylerin rasyonel ve egoist davranışının, toplumda toplum için en iyi sonucu oluşturduğu varsayılmıştır. Bireysel rasyonalitenin, çoğu zaman toplumsal çıkara ters düştüğü, pek çok iktisatçı tarafından daha önce ifade edilmiştir.

Feministlerin bir diğer eleştirisiyse, makro iktisadi bağlantılar, mikro düzlemden yola çıkılarak yapılandırılmıştır. Fakat bu şekilde düzlemler arasındaki hedefe yönelik çatışmalar görmezden gelinmiştir. Ayrıca kurumlar veya diğer mikro iktisadi birimler, örneğin evler veya işletmeler, cinsiyetsiz yansımışlardır (Hoppe, 2002:96). Fakat sonuçta makro iktisat, mikro iktisatçıların toplamından fazladır. Ayrıca ayrımcılık ve baskı, düzlemler arasında da gerçekleşmiştir.⁵ Örneğin bir işletme için çalışanına olabildiğince düşük maaş vermek rasyonel olabilir, ama bu toplam iktisat açısından akli başında bir davranış değildir. Çünkü sonuçta çalışanların maaşı, aynı zamanda satın alma gücünü ve dolayısıyla talebi belirlediği kanıtlanmıştır (Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik, 2006:13-14). Klasik ve Neoklasik iktisatçılar kadınların düşük ücret almalarına göz yumdukları gibi onların bilgi oluşturmada ki yöntemlerini de görmezden gelmişlerdir.

Klasik ve neoklasikler iktisatçılar iktisadın yönteminin, bilgi oluşumunun, eğitiminin ve varsayımlarının cinsiyetçi olduğunu fark etmemişlerdir. Nasıl bir balık içinde olduğu suyu fark etmiyorsa, erkek iktisatçılar da, iktisat kültürü içinde onun eril-toplumsal cinsiyetçi olduğunu

⁴ Neoliberal iktisatçılar her ne kadar homo oeconomicus'un, reel insanın bir kopyası iddiasında olmadıklarını ve bunu sadece bir model olarak kullandıklarını söylemiş olsalar da, bu tür yapıların zamanla bir tür öz-yaşam geliştirebildikleri ve bir nevi gerçeğe dönüştükleri gösterilmiştir (Klamer ve Leonard 1994).

⁵ Feminist perspektifte, makro iktisat ve mikro iktisatçı bakışın birbirinden bütünüyle ayrıldığını görebiliriz. Bunun sonunda, yeni araştırma alanlarının daha ziyade spesifik araştırma alanlarıyla ilintili ortaya çıktıkları görülmektedir.

anlamamışlardır (Bergman,1996:4). Feminist iktisatçılar ise, kadın deneyimlerine dayanılarak oluşturulacak bilginin, kadınları görünür kılarak, iktisat disiplinine kadın bakış açısını getireceğini savunmuşlardır. İktisat disiplinindeki cinsiyetçiliğin erkeklerin eril yöntemlerinin sonucu olduğunu iddia ederek, kadınların kendi kadın merkezci yöntemlerini kullanmalarının gereğini vurgulamışlardır. Bu bağlamda, nesnellik, akılcılık, nicel araştırma ve bilgi edinme saplantılarından vazgeçilerek, bunların yerine kadına daha uygun simetrisinin öznellik, duygu ve algı, nitel araştırma yöntemleri-sondaj, mülakat, etnografi konulmasını önermişlerdir (Ferber ve Nelson,1993:3).

-İktisatçılar, bildiklerini nasıl biliyorlar. Bildiklerinin doğru olduğunu nasıl iddia ediyorlar?

-Araştırmalarını niçin sadece kantitatif yöntemlerle sınırlandırıyorlar. Örneğin mülakat, sondaj gibi yöntemlerle edinilen bilgilere niçin şüpheyle yaklaşıyorlar?

-İktisadi analiz ve sunumlarının niçin duygulardan arındırılmış olması gereği üzerinde duruyorlar?

-Araştırma nesnelere yaklaşımda, niçin özne ile nesne arasındaki ilişkinin sorunsallaştırılmasını içeren bilinçli taraflılık yerine seyirci bilgisini savunuyorlar?

-Modelleştirmede ve kuramların sunumunda niçin matematiksel söylemi, hikaye anlatımı ve metaforik söylem biçimlerine göre daha değerli kabul ediyorlar? (Serdaroğlu)

Bu nedenle feminist iktisat, yerleşik iktisat disiplinin taraflılığı, farklı ama birbirleriyle ilişkili bu dört açıdan yöntem, model, konu, eğitim irdelemiş ve iktisadın sınırlarını bu noktalarda zorlamıştır (Nelson,1995:135). Feminist iktisatçıların büyük bölümü, iktisadın çok fazla formelleştiği ve matematikleştiği konusunda hemfikirdir. Bunun sonunda "sözüm ona kesin hesaplanmış modellere yönelmiş ve diğer metodik anlayışları dışlamışlardır" (Maier, 1993:564). Klasik ve neoklasiklerin metodolojisi ve metotlarına göre, feminist perspektife göre yanıtlanamayan pek çok sorun bulunmuştur. Çünkü feminist iktisadın ortaya attığı yeni sorular, düzeltilmiş verilere, metotlara, teorilere ve metodolojilere ihtiyaç vardır (Kuiper, 2008:196). Ayrıca feminist iktisadın yardımıyla kadınlara ses veren yeni metodolojilere ve metotlara

ihhtiyaç duyulmuştur (Staveren, 1997:131). Feminist iktisatçılar bu yüzden alternatif araştırma stratejileri ve alternatif metotlar üzerinde çalışmışlardır. Tabi ki ortada bir feminist iktisadi metot oluşturulamamıştır. Burada kasıt, şu andaki metodolojik ve metodik sınırlarını genişletmektir (Strassmann,1997:5). Kalitatif metotların feminist araştırmalar için daha uygun görünmesinden dolayı, pek çok feminist iktisatçı bu yöne eğilmiştir. Kalitatif araştırmalar bu yüzden feminist çalışmalar için vazgeçilmez konumdadır, çünkü burada aynı zamanda görünmez strüktürlerin ortaya çıkartılması ve çok kompleks örneklemlerin analizi yapılabilmektedir (Sturm,1994:94). Fakat veri toplanmasını ve istatistikleri, cinsiyete uygun elde edilmesi ve geliştirilmesi gerekebilmiştir. Gender istatistiği, yeni yollar açmış ve veriler toplamıştır, çünkü ancak bu şekilde cinsiyet ilişkilerini ve sosyal adaletsizliği etkin bir şekilde ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Özellikle feminist iktisatçıların, iktisat bilimi tartışmalarına geç girmesi ve feminist teoriye odaklanılmaması, bir sorun teşkil etmiştir (Robeyns, 2000:20). Feminist iktisatçıların teori bazında eleştiriye geç kalmasının bir sebebi de iktisat eğitimidir. Feminist teorisyenler, pedagojik reformlara karşı direnişi, muhtemelen cinsiyet ve değerin genel kültürel yapılarda kökleşmesine bağlanmıştır. Aktif öğrenme teknikleri, ekonomik analizlerin çok daha düzgün aşına biçimlerinin pratiklerini geliştirebilir.

Feminist iktisatçılar, 17. Yüzyıl sonrası kamu/özel alan ayrımının, 19. yüzyılda endüstrileşme ile birlikte üretimin kontrolünün özel alandan piyasaya kaydığı konusunda uzlaşmışlardır. Endüstrileşmenin hızlandıran etkisini ise, piyasanın önemini artırıp, ev içi üretimini özel alanın önemsizleştirmesine dayandırmışlardır (Longino,1993:168). İktisat economics ve erkek (man) sözcüklerini birleştiren egemen iktisat yaklaşımlarında toplumsal değer yargıları temelinde birleştirmiştir. Toplumsal cinsiyet anlayışına uygun biçimde kadın erkek rolleri tanımlanmıştır. Cinsiyetçi bir işbölümü sonucu kadın özel alana hapsedilmiş, bu rollerin gereği olarak görülen özel alana ilişkin iktisadi faaliyetler, piyasa dışı ilişkileri betimlediği için ikincil önemsiz addedilerek iktisadın inceleme alanı dışına itilmiş ve böylece iktisatta kadın görünmez kılınmıştır (Serdaroğlu,1997:7). Böylelikle iktisadın konusu üretim ve tüketime ilişkin faaliyetlerden oluşmaya başlamıştır. Burada ekonominin tümü adına sadece fiyat mekanizmasının işlediği piyasa sektörünü, piyasa ilişkilerini konu alan kısmı incelenmiş, ekonominin geri kalanını göz ardı edilmiştir.

4.Feminist İktisadın Ücretlenmemiş ve Düşük Ücretli Çalışma Kavramına Yönelik Eleştirisi

Kadın hareketi başladığından beri feminist iktisat, kadınların iktisadi anlamda dışlanmaları ve hukuksuz bırakılmaları konusunda ve bunların sosyo-iktisadi mağduriyetleriyle ilgilenmiştir. Kadın hareketi, ücretlendirilmemiş kadın işçiliği konusunu gün yüzüne çıkarmıştır. Bu konunun iktisadi ve teorik olarak refah iktisadi veya "diğer iktisadın analizi" yönünde geliştirilmesiyle birlikte, ancak 20 yıldır ele alınabilmiştir. Kadın hareketinin önemli feminist teorisyenlerinden biri olan Maria Mies, bu konunun entelektüel oluşum şeklini şu şekilde tanımlamıştır; "Bielefeld gelişim sosyologları o dönemde özellikle teorik problemi berraklaştırmak, bugün dünyada insanların büyük bölümünün nasıl re-produksiyonu teminat altına aldıklarını ortaya koymak istemişlerdir. Bu insanların büyük bölümü klasik Marksist teori doğrultusunda ücretli çalışan değildir. Daha ziyade küçük çiftçi, küçük zanaatkar, küçük esnaf, mevsimlik işçi, fahişe, dilenci ve benzer biçimde geçinen insanlardır. Maocular bunları "feodal" olarak adlandırmıştır, başkalarıysa bunlara "heteronom" demiştir. Bununla birlikte herkes aynı şeyi tespit etmiştir, burada üretim klasiklerin, neoklasiklerin tanımladığı anlamda bir mamul, takas malı veya katma değer üretimi değildir, buradaki üretim kendi hayatlarının re-produksiyonuydu, yani geçime yöneliktir (Mies, 2009:259). Çok sayıda feminist iktisatçı aynı konuyu iktisadi ve teori bağlamda ele almıştır, bunlar daha ziyade bakım iktisadi penceresinden yapılmıştır (Madörin, 2010a:81-104). Feminist Economics dergisi 2000 yılında Susan Donath'ın bir makalesini yayınlamıştır. Bu makale toplam iktisadi hesaplamayı ve bunla birlikte makro iktisadi – Keynesçi analizleri feminist bakış açısına göre irdeleme olanağı sunan bir analitik vasıta oluşturulmuştur. Avustralyalı feminist yazar bu çalışmasında ABD'li iktisatçı William Baumol'un⁶ "olgun iktisatlarda" emeğin parçalanması konusundaki tezine dayanarak "The other Economy: A Suggestion for a Distinctively Feminist Economics" adlı bir makale yayınlamıştır. Buna göre özellikle hizmet sektöründeki bazı iktisadi faaliyetlerin, emek üretkenliği gelişimine dar sınırlar konmuştur. Bazı iktisadi sektörlerdeki teknik ve emek üretkenliğinin süratli ilerleyişi (Baumol bunları ilerici sektör olarak tanımlamıştır) ve ilerici olmayan sektörlerdeki emek üretkenliğinin sınırlı gelişimi, çalışma strüktüründe, devlet

⁶ Zürich ETH konjonktür merkezinden Jochen Hartwig son yıllarda Baumol'un tezleri üzerine araştırma yapmış ve özellikle sağlık kurumu üzerine etkileri araştırmıştır.

oranında ve olgun iktisattaki maliyet strüktüründe yeni oranlamaların oluşmasına neden olmuştur. İktisat içerisindeki düşük produktivite sergileyen iş yerlerinin oranı artmış, iktisadi büyüme yavaşlamış ve devlet oranı giderek artmıştır. Hatta bu durumda alışıldık maaşların ödenmesi mümkün olmayacağı düşünülmüştür (Madörin, 2010a). Susan Donath bu noktada Baumol'un düşüncelerini ele almış ve onun tezini bağımsız bir feminist iktisat tezinin çıkış noktası için değerlendirmeyi önermiştir. Bunun gerekçesi olarak ise, ücretli-ücretsiz care – iktisadında (bakım iktisadı), insanların doğrudan bakımında özellikle kadınların faal olmasını göstermiştir. Bu manada söz konusu alanda kamusal mal ve hizmet üzerine spesifik bir teorinin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ücretli-ücretsiz care iktisadı önemli ölçüde Baumol'un "hastalık maliyeti" üzerinden karakterize edilmiştir. Burada emek yoğun, kişiye dönük hizmetler söz konusudur ki bunlar özellikle çalışma sürecinin diğer uygulamaları tarafından şekillendirilmiştir.

Donath'ın argümanlarında Mies'te olduğu gibi üretim yöntemlerinin analizi ön planda değildir ve bunun yerine, kişiye dönük hizmetlerde çalışma sürecinin işletme-makro iktisat mantığına yönelik ve mamul üretimiyle olan farklılıklar konu edilmiştir. Bunlar şüphesiz acımasız kapitalist gelişime karşın, hala kapitalist değerlendirme süreçlerinin dışında kalan "diğer bir iktisadın" bulunmasını açıklamıştır. Aynı zamanda working-poor'un (yoksul işçi) sayısının artmasını da izah etmiştir. Sonuçta diğer sektörlerde çalışan sayısı azalmış veya durağan seyredebilmiştir.⁷ Ayrıca "diğer iktisat" oldukça heteronom organize edilmiştir. Bu hem çalışma biçimi, hem de kurumsallığı bağlamında geçerli sayılmıştır. Fakat iş yeri bakımındansa, "evler" esas itibarla "diğer iktisadın" merkezi üretim noktasını oluşturmaktadır. (Donath,2000:115-125). Sonuç itibarıyla "diğer iktisatla" ilgilenen feminist iktisat teorilerinde merkezde üç olgu bulunabilmiştir:

1. Kapitalist birikim, genişleme, sömürü ve soygun ile bunun "diğer iktisat" üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır.

⁷ Örneğin 1991-2010 arası inşaat sektöründe çalışan sayısı %18 azalma, sağlık sektöründe ise % 51 artma yoluna gitmiştir.

2. "Diğer iktisadın" teorisi ve tarihinin analizi: Hayat standardı ve refah için ne ifade ediyor? Organizasyonun kapitalist değerlendirme süreci üzerindeki etkisi ne? Bu iktisadi alandaki hâkimiyet ve sömürü ilişkileri nelerdir?⁸

3. Kapitalist organize edilmiş iktisat ve "diğer iktisat" arasındaki bağıntının teorisiidir.

İlk sorunun analizi, Marksist tartışmalarda en azından düşünsel geleneğin bir parçasını oluşturmuştur.⁹ Bugün bu konular yine Marks teorileri bağlamında ve yeni feminist tartışmalarda neoliberalizm ile globalleşme süreci içerisinde yeniden değerlendirilme olanağı sağlamıştır. İkinci ve üçüncü sorudaysa yeni konular ele alınmıştır; toplumlar hayatın ve hayatta kalmanın maddi unsurlarının üretimini ve yeniden-üretimini nasıl organize ediyor?¹⁰ Fakat sonuçta bu esas itibarla bir toplumun kapitalist üretim ve yeniden-üretimi ve bununla ilintili olan kapitalist birikimi nasıl organize ettiğiyle aynı soru değildir, her zaman daha azıdır (Donath,2000:115-125).

1960'lı yıllarda iktisadı gelişimin sürekli büyüdüğü varsayılmış, resmi olmayan emek sektörünün git gide kaybolacağı düşünülmüştür. Ama ücretsiz alandaki sayısız çalışan sayısı bu tartışmalarda hiç değerlendirilmemiştir. Aynı şekilde politik iktisadın babaları olan Smith, Marks ve Keynes'de maddi ilerlemenin, yani insanların hayat standardı ve refahının yükselmesinin, büyük ölçüde endüstri içerisindeki emek prodüktivitesinin artmasına bağlı olduğuna inanmışlardır. Oysa bu varsayım bugün sadece kısmen doğruluğunu kanıtlamıştır. Temel fikir olarak hala kapitalizm eleştirilerinin temelini oluşturduğudur. Mark'ın Reproduktionsmodell ve Keynes'in Arbeiten Zur Makro ökonomie Und Volkswirtschaftlichen Gesamtrechnung kazanımları, sonuçta bu teorisyenlerin neo klasiklerden farklı olarak, piyasanın basitçe sadece piyasa olmadığının ve piyasalarda farklı mantıklarda hareket eden farklı aktörlerin bulunduğu bilincine varmış olmalarından ileri gelmiştir. Sonuçta bu

⁸ Ücretsiz işçiliğin esas itibarla maaşsız olması onun her zaman hakimiyet ve sömürden arınmış olduğunu söylemek mümkün değildir. Her zaman az veya düşük ücret verilen kadınlar, köleler, kolonyaller, serfler, kaçırılmış insanlar, tutuklular ve hukuksuz göçmenler vardı.

⁹ Fredericij: Ursprüngliche Akkumulation, 2004. Ayrıca Rosa Luxemburg'un Marks'ın re-produksiyonunun teorik genişletilmesi bu konuya kaynaklık etmektedir.

¹⁰ Bu noktada ayrıca kapitalist üretimin hangi rolü oynadığı da önemlidir, yani örneğin Nestle veya ecza endüstrisinin üretimi gibi.

mantıklar doğrultusunda oluşan bir kriz dinamiği belirmiş ve bu salt piyasalar üzerinden düzenlenmemiştir. Marks ve Keynes üç sektörü ayırmıştır:

- 1- Kullanım ve tüketim mallarını üreten endüstriler,
- 2- Diğer endüstrilere hammadde, makine, enerji vs. sağlayan endüstriler,
- 3- Banka sektörü.

Ayrıca Keynes'e göre bu ürün ve hizmetleri satın alan önemli aktörler yatırımcılar, maaşla geçinenler ve devlettir. Bu noktada iktisat bağlamında iki önemli nokta vardır: 1. Hanelerin, devletin ve işletmelerin satın alma gücü ve borçlanmasıdır. 2. Para harcamaya yönelik farklı eğilimlerdir. Bankalar ise daha ziyade yeni para dağıtarak, yeni para oluşturma eğilimindedir¹¹. Kriz durumundaysa devlet geçici olarak, diğer aktörlerin azalan harcamalarını dengelemiştir. Bu düşünce modeli geçmişte bir anlam ifade etmiş, kısa vadeli kriz mücadelesinde etkinlik göstermiştir. Ama politik-iktisat düşünce biçimi olarak, bugünkü yıkım ve krizleri açıklamak için git gide daha az işe yaramıştır (Leonore,1995:34- 48). Hem Marks hem de Keynes kriz modellerinde saf milli iktisat ve erkek odaklı düşünmüşlerdir. Gelir ne kadar artarsa, endüstriyel ürün satışı o kadar artmış ve hayat standardı bu oranda yükselmiştir. Aynı şekilde yatırımcıların eğilimi de daha fazla üretme, daha fazla yatırım yapma ve karı teknolojiye yatırma eğilimi gelişmiştir. Kapitalist birikimin bu iktisadi döngüsü, tüketim mallarının globalleşmesi sonucunda akamete uğramış, tabi bununla ilintili olan cinsiyet ilişkileri ve çatışmalarda değişmiştir. Marks ve Keynes'in düşünce modelleri Baumol'cü kitlesel çalışma problemini tanımlamıştır ki bunların prodüktivitesi sadece sınırlı biçimde yükselbilmiştir. Ayrıca ücretsiz care-işçiliği de yoktur ki bu sonuçta zaman iktisadi ve hayat standardı bağlamında oldukça önemlidir. Bu yüzden Marks ve Keynes düşünce modellerinde iktisat ve "diğer iktisat" ilişkisi arasındaki farklılaşmalar yeterli ölçüde analiz edilememiştir. Bu yüzden iktisadi bağlantıları ortaya çıkarmak için yeni kategoriler oluşturulmalıdır. Bu kategoriler hiç değilse ücretsiz işçiliği ve ev içi üretimi tanımlamalarıdır.

Uluslararası hesaplamalarda emek prodüktivitesi çoğu zaman tam zamanlı istihdam başına veya branş üzerinden bir brüt katma değer hesabı (BWS-Bruttowertschöpfung)

¹¹ Keynes bu noktada Marks'a göre çok ciddi bir yeni düşünce üretmiştir. Gelecek kaygısı esas itibarla yatırımcıların ve bankaların davranışları üzerinde farklı etkiler yaratır.

yapılmıştır. Peki, ama bu hesap ne anlama gelmiştir? Brüt katma değer esas itibarla, bir branştaki satılmış olan mal veya hizmetlerin ne kadar değer getirdiğiyle ölçülmüştür. Satış cirosunda işgücü maliyeti hariç tüm girdi ve ön hizmetler çıkartılmıştır. Tüm brüt katma değer toplandıdaysa ortaya GSYH çıkmıştır. Dolayısıyla brüt katma değer hesabında emek maliyeti için yapılan bütün harcamalar bulunur ki buna şirketlerin kendileri için ayırdıkları maaşlar ve vergiler dâhildir. İsviçre'deki emek prodüktivitesiyle ilgili veriler, bunların farklı iktisadi alanlarda kuvvetli ölçüde ayrıştığını ortaya çıkarmış ve bunların 1991'den itibaren çok farklı geliştiğini göstermiştir. Federal istatistik dairesi 2006 yılı için şu rakamları vermiştir: Kredi sektörü 294,075 İsviçre frangı, enerji-su tedariki 388,617 İsviçre frangı, kimya endüstrisi 274,927 İsviçre frangı, saat – tıbbi malzeme üretimi 164,309 İsviçre frangı vs. dır. (BFS, Bundesamt für Statistik, Statistisches Lexikon online Ende Juni 2011 Arbeitsproduktivität nach Branchen zu laufenden Preisen NOGA 60 T4.7.4.3 und NOGA 17 T4.7.4.2). Bu rakamlara bakıldığında bazı sektörlerin diğer sektörlerle göre neredeyse iki misli maaş verebilecekleri görünmüştür. Ama gerçekte böyle bir ücret-maaş yoktur. Burada özellikle üst yönetimlerin çok fazla para aldığı ve hatta bankacılık sektöründe bunun olağanüstü rakamlara ulaştığı görülmüştür.

Bu açıdan bakıldığında ilerici ve ilerici olmayan sektörlerde ücret makasının açıldığı, ama özellikle ilerici sektörler içinde makasın daha da genişlediği belirlenmiştir. Sonuçta ikincisi sendikaları ilgilendiren bir konudur. Fakat geleceğe dönük özellikle kadın-erkek eşitliği bakımında ortaya mutlaka tartışılması gereken sorular çıkmıştır, çünkü kadınlar özellikle hizmet sektörü ağırlıklı sektörde yoğun çalışmaktadır. Ayrıca ücretlendirilmeyen işçiliğin yine büyük bölümü kadınlar tarafından yapılmıştır. Emek prodüktivitesi konsepti aynı zamanda önemli oranda ürün ve hizmetlerin fiyatlarına ve satış miktarlarına da bağlıdır. Ki bu bağlamda iddia edildiği üzere sadece "insan sermayesinin veya iktisadın prodüktivite gücünün etkinliği" belirleyici değildir. Yani bu kısaca, bunun aynı zamanda işveren veya satın alan grupların satın alma gücüne bağlı olduğunu da ortaya çıkmıştır. Bu durumda ilerici olmayan branşlar, çok yüksek işgücü maliyeti altında ezilmiştir. Kapitalistlere göre işgücü maliyeti verimlilik/karlılık sorunu nedeniyle çok yüksektir. Onlara göre personel giderleri, vergiler ve diğer kalemler düşüldükten sonra brüt katma değerden geriye büyük bir pay oluşmalıdır. Oysa bazı branşlarda neredeyse hiçbir şey geriye kalmamıştır. Burada kapitalist bakış açısına göre de karsız işletmelerin ve yoldaşlıkların kurulması uygundur. Çünkü bunlar için sınır, işgücü maliyetinin

ve giderlerin brüt katma değeri aştığı noktadır. Bununla birlikte bu limitlerin altında çok fazla iş vardır. Bu işler nihayetinde bir şekilde yapılmaktadır, ama transfer finanslar olmadan ödenememiştir (Credit Suisse (2010): *Swiss Issues Branchen – Die Struktur der Schweizer Wirtschaft 1998– 2020*. Hg. Economic Research der CS) ¹²

Maliyet sıkıntısı yaşayan branşların işgücü maliyetleri sadece kapitalistler olarak değil, aynı zamanda tüketiciler ve vergi ödeyenler bağlamında da bir problemdir. Sonuçta yaşam standartları ne kadar kazandıkları değil, aynı zamanda bununla ne alabilecekleriyle de orantılıdır. Vergi ödeyenler yüksek sağlık maliyetlerinden şikâyetçi, ama komik kandırmacalara bile inanmışlar ve hizmet kalitesinin düşmesini dahi görmezden gelmişlerdir. İspanya'dan domates, Çin'den tava, Hindistan'dan mermer alınmakta, çünkü bunlar ucuz, ama bu ucuzluk sadece orada ücretlerin fevkalade düşük ve çalışma koşullarının tamamıyla kötü olmasından ileri gelmiştir. Fakat bakım ve hastalık maliyetlerini düşürmüşlerdir. Bu noktada kamusal hastalık finansmanını yükseltmek bir alternatif olabilir, fakat bu nihayetinde sadece zengin işletmeler için değil, aynı zamanda sıradan kişiler için vergilerin yükselmesi anlamına gelirdi. İsviçre örneğindeyse bu türden vergiler özellikle erkek vergi mükelleflerini etkilerdi. ¹³

Burada söz konusu olan iktisadi bir tezatlıktır ve bu yeni değildir, ama bu emek üretkenliğinin ayrışmasıyla git gide derinleşmektedir. Burada önemli olan, toplumun insan refahı için önemli olan çalışmaları, normal ücretler ödendiği zaman işgücü maliyetinin yüksek olması durumunda, nasıl organize etmesi gerektiğidir. Kapitalist gelişimdeki "konum politikasının" yanı sıra, seçilmiş hükümetlerin bağımsız bir hayat standardı politikası alternatifi vardır, çünkü bunlar nihayetinde yeniden seçilmek istemiştir. Bu iki politika sürekli birbirine karşıt olarak durmuştur. Yaşam standardı politikası esas itibarla temel gıda maddesi ve hizmetler kapsamında bir dip-fiyat politikası götürmüş, çünkü bu şekilde asgari bir geçim standardı ve geniş kitleler için asgari bir gelir teminat altına alınabilmiştir. ¹⁴ Hükümetler bu türden dip fiyatlara bir yandan transfer ödemeleriyle finanse etmişlerdir. Ve diğer yandan hükümetler yüksek standardize edilmiş bir gıda maddesi üretimi teşvik ettiler, ki daha ziyade

¹² İsviçre'de yapılan bir araştırmaya göre, ev içi işçiliğinin ödenmesi gerektiğini bildiren kişilerin oranı %86'ı olarak tespit edildi, ki ödenmesi gereken miktar 5000 İsviçre frangı olarak değerlendirildi (Credit Suisse (2010): *Swiss Issues Branchen – Die Struktur der Schweizer Wirtschaft 1998– 2020*. Hg. Economic Research der CS)

¹³ Acaba sağ radikalizmin yükselme nedenin buna mı dayanmaktadır?

¹⁴ Bu bağlamda en radikal politikalar her halde ABD'de uygulanmıştır.

düşük ücret ve ekolojik yıkıma dayalıdır. Bununla birlikte işgücü maliyetleri aynı zamanda performansın düşürülmesi veya işin bazı gruplara (örneğin kadın veya göçmen) havale edilmesiyle de mümkün olabilmektedir. Örneğin 20. Yüzyılda erkeklerin beslenme giderleri, evdeki annelerin çocukları besleyebilmesini garanti etmesi argümanıya açıklanmıştır. 19. Yüzyıl kolonizasyonu için özellikle kentlerin beslenebilmesi büyük önem taşımıştır. Hayat standardı politikasıyla ilgili tarih ve bununla ilgili iktisadi ve cinsiyet tarihi henüz yazılmamıştır.

Marks ve Keynes'in metinlerinin yeniden değerlendirilmesi sırasında, her ikisinin kapitalizme sert bir şekilde eleştirmesine karşın, her ikisinin de teknik ilerleme ve bunun beraberindeki teknik emek üretkenliğinin yükselmesi sonucu insanın günlük yaşamda kalma mücadelesinden uzaklaştığını ve ağır işçilikten kurtulduğunu görmeleri, onlarda büyük hayranlık uyandırmıştır. Kapitalist endüstriyel üretim sadece kapitalistlere birikim ve zenginlik sağlamamıştır, aynı zamanda gıda maddesinin, tekstilin, arabaların ve ev içi aletlerinin büyük ölçülerde üretimi için merkezi önem taşımıştır. Başka bir iddiada bulunmak yalan olmuştur. Ama "diğer iktisadın" hikâyesi kapitalizm içerisinde bir kenara itilmiş ve kapitalizm öncesi artık olarak değerlendirilerek aşılmaya çalışılmıştır. Oysa bu diğer iktisat- her dönemde bir şekilde var olmuştur. Üstelik oldukça da kapsamlıdır. Ayrıca her zaman kadın iktisadı içinde önemlidir (Leonore,1995:34-38).

Kısacası hayatın maddi koşullarının üretimi ve yeniden üretimi daha ziyade sömür- üretim- hâkimiyet ilişkileri bağlamında şekillenmiştir, gerçi hayatın maddi bazı için gerekli olan malların büyük bir bölümü özel sektör tarafından üretilmiş ve piyasalarda satılmış, ama ücretsiz care-işçiliğinin parasal değeri, hanelerin mal-hizmet tüketimi için harcadıklarından daha büyüktür ki bunları büyük ölçüde piyasalardan temin edilmiştir. Çalışma kavramı bu bağlamda, sadece üretim odaklı olmamalı ve bunun yerine kadınların ve erkeklerin gerçek yaşam realitelerini tasvir etmelidir. Bunun için kavramın kendisini ve özellikle kişiye yönelik, ev içi hizmet faaliyetlerini yeniden konseptleştirmek önem addetmektedir. Burada iki kutup olan, üretim ve karşılıklı etkileşim yeni bir ilişki içerisinde değerlendirilmeli (Thiessen, 2004:69). Bir yandan üretim kavramı yeniden tanımlanmalıdır, çünkü bugün üretim hizmet sektörü olmadan düşünülemez. Diğer yandan kişiye dönük hizmet sektörü işçiliği de, maddi gerçeklikte oluşturmaktadır. Bunun sonunda üretim ve hizmet arasındaki ilişkinin, sanılandan

daha akıcı olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla feminist iktisat, sadece piyasa iktisadına sıkışıp kalmadan, iktisadın bütün unsurlarının bir araya toplanmasına yönelmiştir. Amaç burada şu ana kadar ödenmeyen bakım işçiliğinin (Care hizmeti) ücrete bağlanması ve aile bağlamından çıkartılmasıdır. Zira bu şekilde toplam toplumsal önemi belirgin hale gelecektir.

Çalışma kavramının yeniden konseptleştirilmesindeyse, "çalışma-işgücü" politik bir kavram olarak anlaşılmalıdır. Çünkü bu şekilde bu kavram, egemenlik ilişkileri ve çıkar çatışmaları ışığında analiz edilebilir (Kurz-Scherf 2007:277). İşte bu noktada Care (bakım) kavramı kapsayıcı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Care sonuçta "insanın nasıl yaşaması gerektiğiyle" ilgilenir. Care-iktisat bakış açısına göre makro iktisadi düşünce modelleri, aşağıdaki analitik farklılaşmaları içermelidir.

- İlerici ve ilerici olmayan branşlar arasında ayrıma gitmeliler.
- Ulusal iktisadi hesaplarına mutlaka yeni bir sektör alınmalıdır ve var olan sektörler arasında farklı bir ayrıma gitmeliler 1. Sektör tarım 2. Sektör endüstriyel üretim 2a. Sektör ev içi için üretim 2b. Sektör şirket ve diğer işletmeler için üretim 3. Sektör şirketlere, bankalara, büyük ticarete vs. hizmetler ve en nihayetinde ilave 4. Sektör ücretli-ücretsiz kişiye dönük ve ev içine yakın hizmet sektörüdür (Kurz-Scherf 2007:277).

Aynı şekilde kurumların değerlendirmesinde en azından ev içi varlığı dikkate alınmalı ve üretici olarak görülmeli, ayrıca kamusal olmayan ve kar eğilimi taşımayan kurumlar için ayrı bir kıta oluşturulmalıdır.

5.Sonuç

Tarihsel sürece baktığımızda, feminist hareketin merkezi konuları bugüne kadar neredeyse değişmemektedir. Bununla birlikte ilk dönem feministler daha ziyade kadın yaşamına dayandırdıkları yaklaşımları, son dönemlerde teorik bir baz kazanmaktadır. Çok farklı okullardan gelen feminist okulların, ortak noktaları kadın sorunlarıdır. Feminist iktisadın hareket noktasını yerleşik iktisadın köklü eleştirisi oluşturmaktadır. Bu eleştiriler genelde bilim anlayışına yerleşik iktisat ideolojisini temellendirdiği iddia edilen cinsiyetçi, sınıfsal, ırkçı ve emperyalist bakışlara odaklanmaktadır. Endüstrileşme ile piyasanın önemi artarak, ev içi üretimi önemsiz hale gelmektedir. Neoklasik iktisat hipotezleri ev-içinde ve toplumdaki

cinsiyetçi işbölümünü veri almaktadır. Bu bağlamda da kadınların düşük ücretli ve ücretsiz işçiler olarak karşılaştıkları olumsuzlukları göz ardı etmektedir. Feminist iktisadın 1960 yılından beri yürüttüğü araştırmaların başında ev- içi işçiliği ve düşük ücretli işçilik söz konusudur. Klasik ve neoklasik iktisatçılar ile birlikte Mark ve Keynes'te de bunların iktisadi hayata katkılarını görmezden gelinmektedir. "Diğer iktisadın" içerğini oluşturan kadınlar sınırlı prodiktivite sergileyen hizmet sektöründe düşük ücretle çalışmaktadır ve ev- içi işleri ücretsiz yapmaktadır. Diğer iktisat ve iktisat arasındaki farklılaşmalar hem egemen iktisat hem de Keynes ve Mark düşünce modellerinde yeterince analiz edilmemektedir. Kapitalist gelişimde seçilmiş hükümetler yeniden seçilebilmek için temel gıda maddesi ve hizmetler kapsamında bir dip fiyat politikası gütmektedir. Hükümetler gıda maddesi üretimini düşük ücret ve ekolojik yıkıma dayandırarak kadınlara havale etmektedir. İktisadın konusu, sadece piyasa temelli iktisadi faaliyetlerle sınırlandırmak yerine, çeşitli alanlardaki iktisadi faaliyetlerin tümünün (kurumlar, devlet, ev -içi) birlikte karşılıklı ilişkileri boyutunda içerilmesini sağlayacak bir biçimde genişletilmelidir. Egemen iktisat bilimleri, çalışma dendiği vakit, hala piyasa formundaki işçilikten bahsetmektedir. Dolayısıyla bunun sonunda ev içi işçiliği, iktisadi refah seviyesi ölçüldüğü zaman, eğer hizmet olarak satın alınırsa gayri safi yurtiçi hasılaya dâhil edilir, ama ücret ödenmezse buna dâhil olmamaktadır. (örneğin ev kadınının durumu). Feminist iktisat tüm bakım (Care Kavramı) hizmetlerinin, iktisat teorisi içerisine entegrasyonunu hedeflemektedir. Toplumla faydalı olan her çalışma, işgücü olarak görülmeli ve sadece maaşlı çalışma baz alınmamalıdır. Burada söz konusu olan farklı çalışma ve istihdam formlarının, aslına uygun biçimde dikkate alınması ve bunların cinsiyetçi organizasyon, dağıtım ve değerlendirmesinin, düşünülmesi gerekmektedir. Ayrıca ilerici ve ilerici olmayan branşlar arasında ayrıma gidilmelidir. Ulusal iktisadi hesaplarına mutlaka yeni bir sektöre yer açılmalı ve var olan sektörler arasında farklı bir ayırım olmalıdır. Kısacası, Feminist iktisadın amacı, iktisadı kadını değil, kadın bakış açısını da içerecek biçimde iktisadı genişletmektir. İktisadın diğerlerine üstünlüğü temelinde kuram ve yaklaşımların hiyerarşik bir sıralamaya ve hatta redlere tabi kılınmasını önleyerek, iktisadın ufkunu açıp daha insani bir bilim haline getirmektir.

Kaynakça

Arbeitsgruppe Alternative Wirtschaftspolitik,(2006).Memorandum 2006. Mehr Beschäftigung braucht eine andere Verteilung, Köln.

- Bakker, Isabella, (1994). *The Strategic Silence. Gender and Economic Policy*, London.
- Barker, Drucilla/Kuiper, Edith, (2003). *Toward a Feminist Philosophy of Economics*, New York.
- Benería, Lourdes, (2003). *Gender, Development and Globalisation. Economics as if all people mattered*. New York.
- Bergmann, B. R,(1996). "What is Feminist Economics all about?" *Challenge*, s.4-8, January-February.
- Berik, Günseli (1997): *The Need for Crossing the Method Boundaries in Economics Research*, in: *Feminist Economics* 3 (2): 121-125.
- BFS, Bundesamt für Statistik, *Statistisches Lexikon online* (Ende Juni 2011): *Arbeitsproduktivität nach Branchen zu laufenden Preisen NOGA 60 (T4.7.4.3) und NOGA 17 (T4.7.4.2)*
- Bodkin, R. G. (1999). "Women"s Agency in Classical Economic Thought: Adam Smith, Harriet Taylor Mill, and J. S. Mill," *Feminist Economics*, 5(1), s.45-60,
- Credit Suisse, (2010). *Swiss Issues Branchen – Die Struktur der Schweizer Wirtschaft 1998–2020*. Hg. Economic Research der CS.
- Donath, Susan, (2000). *The Other Economy – A suggestion for a Distinctively Feminist Economics*. In: *Feminist Economics*, 6. Jahrgang, 1. Halbjahr, S. 115–125.
- Elson, Diane, (2002). *Geschlechtergerechtigkeit durch Gender-Budgeting? Einige Aspekte und Beispiele aus der Praxis von Gender-Responsive-Budget-Initiativen*
- Federicih, Silvia, (2004). *Caliban and the With – Women, the Body and Primitive Accumulation*. Autonomedia, Brooklyn, New York.
- Ferber, Marianne/Nelson, Julie, (1993). *Beyond Economic Man. Feminist Theory and Economics*, Chicago.

-
- Frey, Regina, (2003). Gender im Mainstreaming. Geschlechtertheorie und -praxis im internationalen Diskurs.
- Habermann, Friederike, (2010). Hegemonie, Identität und der homo oeconomicus. Oder: Warum feministische Ökonomie nicht ausreicht
- Haug, Frigga, (2007). Rosa Luxemburg und die Kunst der Politik, Hamburg.
- Hewitson, Gillian, (1999). Feminist Economics. Interrogating the Masculinity of Rational Economic Man, Cheltenham.
- Hoppe, Hella, (2002). Feministische Ökonomik. Gender in Wirtschaftstheorien und ihren Methoden, Berlin.
- Klamer, Arjo/Leonard, Thomas C. (1994). So what's an economic metaphor?, in: Philip Mirowski (Ed.) *Natural Images in Economics*, Cambridge.
- Kuiper, Edith, (2008). *Feminism in/and Economics*.
- Kurz-Scherf Ingrid, (2007). Soziabilität – auf der Suche nach neuen Leitbildern der Arbeits- und Geschlechterpolitik.
- Leonore Davidoff, (1995). *Worlds Between – Historical Perspectives on Gender & Class*. Polity Press, Cambridge.
- Longino, Helen E. (1993). *Economics for Whom? Beyond Economic Man* (der.M.A. Ferber; J.A. Nelson) içinde, Chicago, University of Chigago. Press, s.158-168.
- Madörin, Mascha, (2010a): Care-Ökonomie–eineHerausforderung für die Wirtschaftswissenschaften. In: Christine Bauhardt und Gülay Çaglar(Hg.): *Gender and Economics – Feministische Kritik der politischen Ökonomie*. VS Verlag, Wiesbaden, S. 81-104.
- Maier, Friederike, (1993). *Homo Oeconomicus – Zur geschlechtsspezifischen Konstruktion der Wirtschaftswissenschaften*.

-
- Michalitsch, Gabriele/Schlager, Christa, (2006). Feministische Ökonomik in Österreich. Eine Landvermessung verzögerten Widerspruchs.
- Mies, Maria, (2009). Hausfrauisierung, Globalisierung, Subsistenzperspektive. In: Marcel van der Linden und Karl-Heinz Roth (Hg.): Über Marx hinaus. Assoziation A., Berlin/Hamburg, S. 257-289.
- Mill, John Stuart/Taylor Mill, Harriet, (1869). Die Hörigkeit der Frau. Frankfurt/Main.
- Nelson, J. A, (1995). "Feminism and Economics," *The Journal of Economic Perspective*, 9(2), s.131- 148, Spring.
- Power, Marilyn, (2004). Social Provisioning as a Starting Point for Feminist Economics.
- Pujol, Michèle, (1992). *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*, Aldershot.
- Robeyns, Ingrid, (2000): Is there feminist economic methodology?
- Schultheiss, Jana, (2008). Frauenerwerbstätigkeit heute. Emanzipatorische, neoliberale und konservative Modell.
- Serdaroğlu, Ufuk, *Feminist İktisat'ın Bakışı*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 128s
- Serdaroğlu, Ufuk (1997). Kişisel olan sadece politik değil, aynı zamanda iktisadidir. *Feminist İktisat, Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Mart 1997, Cilt 21,197, s3-10.
- Singer, Mona, (2004). *Feministische Wissenschaftskritik und Epistemologie: Voraussetzungen, Positionen, Perspektiven*.
- Staveren, Irene (1997): *Focus Groups: Contributing to a Gender-Aware Methodology*.
- Strassmann, Diana, (1997). Editorial: Expanding the Methodological Boundaries of Economics.

Strober, M. H, (1994). "Rethinking Economics Through a Feminist Lens," Papers and Proceedings of the Hundred and Sixth Annual Meeting of the American Economic, The American Economic Review, 84(2).

Sturm, Gabriele, (1994), *Wie forschen Frauen? Überlegungen zur Entscheidung für qualitatives oder quantifizierendes Vorgehen.*

Thiessen, Barbara, (2004). *Re-Formulierung des Privaten. Professionalisierung personenbezogener, haushaltsnaher Dienstleistungsarbeit, Wiesbaden.*

Kalkınma Planları Bağlamında Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Kadınların Yeri¹

Esin ASLANPAY ÖZDEMİR², Asuman ALTAY³

The Status of Women in the Turkey's Development Process within the Context of Development Plans

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 23.08.2018

Date Accepted: 20.09.2018

JEL Classification:

O10

J16

H5

Keywords:

Women in Development,
Women and
Development,
Gender and
Development.

ABSTRACT

The development movements that emerged before the 1970s largely ignored the real and the potential contributions of women in the development process, and the situation which is seeing women as passive beneficiaries of development remained same both in the theory and policy area until the academic and the political interest that began in the 1970's. The inclusion of women in the development process is closely related to the socialization of prosperity. It is one of the most important duties of the governments to ensure that all segments of the society participate equally and fairly in the development process and ensure that the high prosperity gained over time is optimal distributed to all segments of society. In this study, it is aimed to be revealed the importance given to women in the Turkey's development process. In this regard, the story of the inclusion of women in the development process from the historical perspective is addressed and the status of women in the Turkey's development process is analyzed depending on the policy approaches, within the context of five-year development plans. Although it is difficult to categorize clearly the relationship between policy approaches and development plans, it can be said that the first five development plans reflect a point of view of the Welfare Approach. The Sixth Development Plan bears the trace of both the Welfare Approach and the Women in Development Approach. The Seventh Development Plan reflects the perspective of the Equity Approach which is the original Women in Development Approach. The Eighth and the Ninth Development Plans considerably reflect the perspective of the Empowerment Approach. Finally, the Tenth Development Plan reflects the perspective of the Gender and Development Approach.

¹EUREFE'17 Uluslararası Kongresi'nde (27-29 Temmuz 2017; Aydın) sözlü olarak sunulan "Kalkınma Sürecine Kadınların Dahil Edilmesi: Tarihsel Perspektiften Bir Türkiye Değerlendirmesi" başlıklı özet bildirinin geliştirilmiş versiyonudur.

²Araş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, eslanpay@kmu.edu.tr

³Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, asuman.altay@deu.edu.tr

Özet

1970'li yıllardan önce ortaya çıkan kalkınma hareketleri kadınların kalkınma sürecine olan gerçek ve potansiyel katkılarını büyük ölçüde göz ardı etmiş ve kadınları kalkınmanın pasif yararlanıcıları olarak görme anlayışı, 1970'li yıllarda başlayan akademik ve politik ilgiye kadar gerek teoride ve gerekse politika alanında varlığını korumuştur. Kalkınma sürecine kadınların dâhil edilmesi, refahın toplumsallaşması hususu ile yakından ilgilidir. Kalkınma sürecine toplumu oluşturan tüm kesimlerin, eşit ve adil bir biçimde katılması ve zaman içinde elde edilen yüksek refah getirilerinin, toplumu oluşturan tüm kesimlere optimal dağılımının sağlanması hükümetlerin en önemli görevlerinden biridir. Bu çalışmada Türkiye'nin kalkınma sürecinde kadınlara verilen önemin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda kadınların kalkınma sürecine dâhil edilme öyküsü, tarihsel perspektiften ele alınmakta ve Türkiye'nin kalkınma sürecinde kadınların yeri, politika yaklaşımlarına bağlı olarak beş yıllık kalkınma planları kapsamında incelenmektedir. Politika yaklaşımları ve kalkınma planları arasındaki ilişkinin kesin biçimde kategorize edilmesi zor olmakla birlikte; ilk beş kalkınma planının, Refah Yaklaşımı perspektifini yansıttığı söylenebilir. Altıncı Kalkınma Planı, gerek Refah Yaklaşımı'nın ve gerekse Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı'nın izini taşımaktadır. Yedinci Kalkınma Planı, orijinal Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı olan Hakkaniyet Yaklaşımı'nın bakış açısını yansıtmaktadır. Sekizinci ve Dokuzuncu Kalkınma Planları büyük ölçüde Güçlendirme Yaklaşımı'nın; son olarak ise Onuncu Kalkınma Planı Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı'nın bakış açısını yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınmada Kadınlar, Kalkınma ve Kadınlar, Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma

Jel Sınıflandırması: O10, J16, H5

1. Giriş

Kalkınmanın, insanlık tarihi boyunca adı konulmamış değişim, gelişim, ilerleme şeklinde her zaman toplumsal bir talep olduğu görülmektedir. Buna bağlı olarak kalkınma kavramı, tarihsel perspektiften bakıldığında günümüze kadar geçen sürede çok yönlü, çok taraflı ve çok unsurlu bir kavram haline gelmiştir.

Kalkınma kavramına ilişkin birçok tanım olmakla birlikte; günümüzde hâkim olan kavram sosyoekonomik, politik, kültürel ve insan yaşamını ilgilendiren birçok konuyu kapsayan bir kavramdır. Bunların yanı sıra; ekonomik ve diğer maddi kaynakların gelişimi ile insanların fiziksel, ahlaki ve entelektüel gelişimini kapsamaktadır (Singhal, 2003: 168). Amartya Sen'e göre kalkınma; insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişleten bir süreç olarak ele alınmalıdır. İnsan özgürlüklerine odaklanan bu yaklaşım kalkınmayı; GSMH artışı, kişi başına düşen gelir artışı, sanayileşme, teknolojik ilerleme ya da sosyal modernleşme ile tanımlayan dar kapsamlı kalkınma anlayışına ters düşmektedir. GSMH ya da kişi başına düşen gelir artışı gibi unsurlar, muhakkak ki toplumu oluşturan bireylerin yararlandığı özgürlüklerin genişletilmesinde önemli araçlar olabilir; ancak özgürlüklerin sözü edilen unsurlardan başka sosyal ve ekonomik düzenlemeler, siyasi haklar ve insan hakları gibi belirleyicileri de bulunmaktadır. Sen; yoksulluk, zorbalık, yetersiz ekonomik fırsatlar, sistematik sosyal yoksunluk, kamu hizmetleri ihmali, baskıcı devletlerin aşırılığı ve hoşgörüsüzlüğü gibi özgürlükleri engelleyen temel sorunların ortadan kaldırılmasını kalkınma için gereklilik olarak görmektedir (Sen, 2001: 3). Sen'in kalkınma kavramını açıklarken dikkat çekmiş olduğu konular, toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisi bakımından da benzerlik göstermektedir. Geri kalmış toplumlarda kadınların sahip oldukları yoksunlukların ve bazı yoksulluk kaynaklarının, kalkınma sürecine kadınların dâhil edilmesi hususunu ve toplumsal kalkınmayı olumsuz etkilediği ifade edilebilir. Çalışmada; toplumsal kalkınmada çoğu zaman ihmal edilen, gücünden yararlanılamayan bir taraf olarak kadınların, kalkınma hedeflerine ulaşılması bakımından önemini ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bakımdan kalkınma olgusu, refahın toplumsallaşması bağlamında değerlendirilerek kalkınma sürecine kadınların dâhil edilmesine ilişkin yaklaşımlar ele alınacaktır. Konu, Türkiye özelinde sözü edilen yaklaşımların, Kalkınma Planları bağlamında analiz edilmesiyle incelenecektir.

2. Kalkınma Olgusu ve Refahın Toplumsallaşması

Kalkınmaya tarihsel yaklaşım, kalkınma düşüncesinin ve politikalarının evrimini anlamak bakımından önem arz etmektedir. 1930'larda başlayan erken kalkınma hamleleri, ekonomistleri ve güçlü ülkeleri meşgul etmeye başlamış; kadınlar bu süreçte büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Batılı kalkınma uzmanları; teknik üstünlüklerine dayandırarak Batılılaşma ile modernleşmeyi aynı şey olarak tanımlamışlar ve söz konusu modernleşme paradigmasına bağlı

olarak kalkınmayı, geleneğine bağlı halkların tarihsel engellerini yıkarak modern yani Batılı kurumlarla, teknolojilerle ve değerlerle kucaklaşarak ilerledikleri doğrusal bir süreç olarak ele almışlardır (Connelly vd., 2000: 55,56). Batı tipi kalkınma modelleri, doğrusal modeller olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ayrımını çok net ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ülkelerin kültürel farklılıklarının, toplumsal yapılarının, inanç sistemlerinin ve sözü edilen unsurların toplumsal cinsiyet ilişkilerinin belirlenmesindeki rolünün dikkate alınmadığı ileri sürülebilir.

Gelişmekte olan ülkelerde kalkınma planlarından fayda sağlaması hedeflenenler, çoğunlukla kırsal ve kentsel alanlardaki düşük gelirli ailelerdir. Söz konusu planlar, yoksullukla mücadelede kullanılacak araçları içermektedir (Singhal, 2003: 168). Bu anlamda kalkınmanın, refahı artırarak toplumsallaştırması; diğer deyişle toplumun her kesimine refahın dağılmasını sağlaması beklenmektedir. Birçok ülke (özellikle gelişmiş ülkeler) bunu doğrudan politikalarla gerçekleştirirken; diğer birçok ülke (özellikle gelişmekte olan ülkeler) kalkınma stratejileri ile birlikte artması beklenen refahın ve gelirin dolaylı olarak toplumsal kesimlere artarak geri dönmesini amaçlamakta ve bunun için özel bir politika uygulamamaktadır. Bu bağlamda özellikle ikinci kategoride yer alan ülkelerde ötekileştirilmiş kesimler için özel politikalar hayata geçirilmemektedir. Diğer yandan özellikle ötekileştirilen kesimlerin toplumsal refah sürecine dâhil edilmesi için birçok ülkede konuyla ilgili karar alıcıların genel politikalar belirlemek yerine alt programlarla oluşturulan münferit politikalara yer verdiği de görülmektedir.

Yoksul insanları, yoksunluk koşullarından kurtarmak ve yoksul insanların kullanılmayan potansiyellerini sosyal ve ekonomik ilerlemeye yönlendirmek kapsamında kullanılan spesifik politikalar bu kategoride düşünülebilir. Kalkınma planları; genellikle istihdam fırsatlarını artırmak, gelirleri artırmak ve dezavantajlı sektörler için sosyal hizmetlerin tabanını genişletmek gibi amaçlara yönelik programlar içermektedir. Bu tür programlar gerek ekonomik gerekse sosyo-politik amaçlara ulaşmak için toplumun temelini demokratikleştiren tarımsal reforma ve iş gücünü en etkin şekilde kullanmayı amaçlayan kitlesel sanayileşmeye dayandırılabilir. Dolayısıyla kalkınma planları yalnızca makro düzeyde büyüme hedefleri ile ilişkili olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda söz konusu hedeflere ulaşmayı amaçlayan politikaların, programların ve stratejilerin toplumu ve özellikle de kırılgan ve dışlanmış kesimleri nasıl etkilediğini; kadınlar ve erkekler üzerinde toplumsal cinsiyete bağlı farklılaşmış

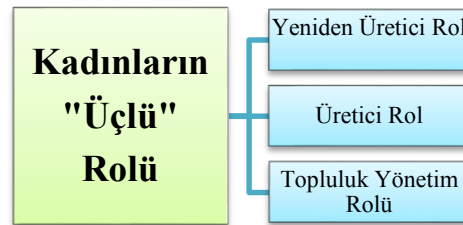
etkilerin nasıl oluştuğunu dikkate almalıdır (Singhal, 2003: 168-169). İzleyen bölümlerde de detaylandırılacağı gibi uzun yıllar kadınların, kalkınma sürecine olan mevcut ve potansiyel katkıları göz ardı edilmiştir. Kadınların kalkınma sürecinin dışında tutulması anlayışı, sözü edilen yıllarda kalkınma plan, program ve politikalarında yansımalarını bulmuştur.

3. Kalkınma Sürecine Kadınların Dâhil Edilmesi

Refahın toplumsallaşması kapsamında özellikle başta ekonomik ve sosyal barış olmak üzere her türlü hak ve özgürlük tanımlarının toplumda hiçbir ayırım gözetilmeksizin sunulması gerekmektedir. Konu kadınların sürece dâhil edilmesi olduğunda kalkınma açısından iki yönlü bir etkileşim ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle ekonomik kalkınmanın meydana gelmesi ile daha fazla kadın ekonomik ve sosyo-politik faaliyetlerin içinde yer alabileceklerdir. İkinci olarak ise kadınların ekonomik ve sosyo-politik faaliyetlere katılımı, ekonomik kalkınma fırsatlarını artırabilecektir (Ndimande, 2001: 133).

Kadınların kalkınmaya olan gerçek katkısının anlaşılması ve geliştirilmesi bakımından sosyo-ekonomik yaşam içinde üstlendikleri rollerin ve ihtiyaçların bilinmesi gerekmektedir. Çoğu düşük gelirli hanelerde kadınlar yeniden üretici, üretici ve topluluk organizasyonu olmak üzere üçlü bir rol üstlenmektedir. Kalkınma planlarının başarısı, kadınların söz konusu üçlü rolünün tanınmasına ve kadınların, erkeklerden farkı gereksinimleri olduğunun kavranmasına bağlı olmaktadır (Moser, 1989: 1801, 1802).

Kadınların yeniden üretici rolü; çocuk doğurma ve yetiştirme sorumlulukları ile kadınlar tarafından üstlenilen ev işlerini kapsamaktadır. Yeniden üretici rol; işgücünün korunmasını ve

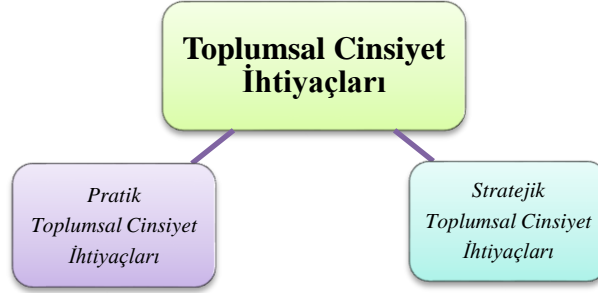
yeniden üretilmesini garanti altına almak için gerekli olan biyolojik anlamda çoğalmayı; mevcut işgücünün devamlılığı bakımından hanede çalışan eş ve çocukların, gelecekteki işgücünün yetiştirilmesi bakımından ise bebekler ve okul çağındaki çocukların korunmasını ve bakımını içermektedir. (Moser, 2003: 29). Hanehalkının bakımına ilişkin sözü edilen faaliyetler; kalkınmayı garanti altına alan ve gerek aile için gerekse ulus için beşeri sermayenin muhafazasını sağlayan ekonomik faaliyetlerin temelini oluşturmasına rağmen genellikle ekonomi dışı kabul edilmektedir. Çoğunlukla parasal ücrete karşılık gelmediği gibi milli gelir hesaplarının da dışında tutulmaktadır (Overholt vd., 1985: 6).

Kadınların üretici rolü, bir ödeme karşılığı yapılan işi kapsamaktadır. Üretici rol, hem bir değişim değeri olan piyasa üretimini de hem de gerçek kullanım değeri ile bir de potansiyel değişim değeri olan geçimlik hane üretimini içermektedir (Moser, 2003: 31). Dünyanın her yerinden kadınlar, ücretli işlerde ya da gelir yaratıcı faaliyetlerde bulunuyor olsalar da genellikle erişmek, kontrol etmek ve fayda sağlamak bakımından üretken kaynakları kaybetme eğilimindedirler (GLOPP/ILO, 2008: 1).

Topluluk yönetim rolü, yeniden üretici rolün bir uzantısı olarak topluluk düzeyinde öncelikle kadınlar tarafından üstlenilen faaliyetleri kapsamaktadır. Diğer bir ifade ile su, sağlık bakımı ve eğitim gibi ortak tüketime konu olan kıt kaynakların sağlanmasının ve devamının garanti altına alınmasıdır. Sözü edilen rol, "boş zaman" içinde gerçekleştirilen, gönüllü, ücretsiz iştir (Moser, 2003: 34).

Molyneux (1985), kadınların yaşadıkları toplumda sınıf, etnisite ve toplumsal cinsiyet ilişkileri gibi farklı araçlar vasıtasıyla konumlandırıldığını ve dolayısıyla sorunları, ilgileri, istekleri bakımından genelleme yapmanın çok zor olduğunu ileri sürmüştür. Bu bakımdan "kadın sorunları" olarak ele alınan tartışmanın yönünü "toplumsal cinsiyet sorunları"na çevirerek "pratik toplumsal cinsiyet sorunları" ve "stratejik toplumsal cinsiyet sorunları" olmak üzere ikili bir ayırım ortaya koymuştur (Molyneux, 1985: 232, 233). Moser (1989), Molyneux tarafından ortaya konulan bu ayırımın planlama sürecinde "toplumsal cinsiyet ihtiyaçları" olarak ele alınması gerektiğini ifade etmiş ve söz konusu sorunları, "pratik toplumsal cinsiyet

ihtiyaçları" ve "stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçları" olarak dönüştürmüştür (Moser, 1989: 1802).

Pratik ihtiyaçlar, belirli bir bağlamda acil olarak tanımlanan gereksinimler olarak düşünebilir (Moser, 2003: 40). Pratik ihtiyaçlar karşılanarak mevcut cinsiyetçi iş bölümünün değişmesine gerek olmaksızın ya da toplumda kadınların ikincil konumu ile mücadele etmeksizin kadınların ya da erkeklerin yaşamı geliştirilebilmektedir. (March vd., 1999: 20). Örneğin; temiz suya kolay erişim sağlanması gibi önlemler aracılığıyla kadınların pratik ihtiyaçlarının karşılandığı söylenebilir. Çünkü ailenin sağlıklı ve iyi olma halinden kadınlar sorumlu görülmektedir (WHO, 2011: 3).

Stratejik ihtiyaçlar; cinsiyetçi iş bölümü, güç ve kontrol gibi konularla ilgili olduğu gibi yasal haklar, aile içi şiddet, eşit ücret ve kadınların kendi bedenleri üstündeki kontrolü gibi konuları kapsayabilmektedir. Stratejik ihtiyaçların karşılanması, daha fazla eşitlik elde etme konusunda kadınlara yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda mevcut rollerin ve bu sayede kadınların ikincil konumlarının değişmesini sağlamaktadır (Moser, 2003: 39). Stratejik ihtiyaçlar karşılanarak kadınlar ve erkekler arasında var olan eşitsiz güç ilişkilerinin dönüştürülmesi mümkündür (March vd., 1999: 20).

3.1. Tarihsel Perspektiften Kalkınma Projelerinde Kadının Yeri

Kadınların kalkınma sürecindeki konumu ve toplumsal cinsiyet rolleri konularındaki anlayışın gelişmesiyle bu konulara ilişkin çözüm yolları da çeşitlilik göstermiştir. 1945 yılında Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde ve 1948 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Bildirgesi'nde kadın-erkek eşitliği ilkesi kabul edilmesine rağmen; kalkınma planlayıcıların ve

uygulayıcılarının büyük çoğunluğu kadınların kalkınma sürecinde üstlendikleri konuma tam olarak değinmemişlerdir. Kadınların kalkınmada üstlendikleri rolü tanımlama yolları, yıllar içinde değişim göstermiştir (Singhal, 2003: 166).

1950'lerde ve 1960'larda kalkınmada kadınların rolüne ilişkin konular insan hakları çerçevesinde ele alınmış ve kadınlar korunması gereken nesnelere olarak görülmüştür (Singhal, 2003: 166). Sözü edilen yıllarda erken kalkınma planları, programları ve ilgili literatür, çoğunlukla kadınların katkılarını dikkate almamıştır (Brown, 2007: 61). Görüldüğü gibi kadınları içine alan kalkınma planları ve projeleri, 1950'lerden itibaren yaygınlaşan uluslararası kalkınma girişimleri kapsamında değerlendirilebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha iyi yaşam koşullarının sağlanması, sağlık ve eğitim hizmetlerinin artırılması ve istihdam piyasalarının geliştirilerek yüksek ücret politikalarının uygulanması toplumsal kalkınmanın dolayısıyla refahın sağlanmasına hizmet etme amacı taşımıştır. Özellikle bu dönemde ortaya atılan kalkınmanın damlama teorisi, büyüme başta eşitsizlik yaratsa da toplumda artan refah, zenginden yoksula aşağıya damlama yoluyla erkekten kadına aşamalı olarak yayılarak toplumsal refahın sağlanacağını varsayılmıştır (Ertürk, 1996: 347).

1970'lere gelindiğinde gelişmemiş ve birçok gelişmekte olan ülkelerde temel ihtiyaçları dahi karşılanamayan yoksulluk ve yoksunluk içinde olan çok sayıda kadın ve çocuğun varlığı görünür hale gelerek devletler ve uluslararası kuruluşlarca projeler ve programlar oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. Bununla birlikte; kadınları ve çocukları içeren program ve projelerinin kadınların toplumsal refahında ve statüsünde çok büyük gelişmeler sağlamadığı görülmüştür (Moser, 1989: 1813). Bunun nedenlerini anlayabilmek için sözü edilen dönemlerde uygulanan refah ve kalkınma yönlü politikaların iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Söz konusu politikalar, temelde aktif ve pasif aktörlerin belirlenmesine ve buna uygun politikalar uygulanmasına dayanmaktadır. Üretilen program ve projelerde kadınların özellikle ekonomik ve sosyal olarak pasif aktörler olarak görüldüğü ve bu bağlamda da sağlık, eğitim, sosyal hizmetler, aile planlaması gibi alanlarda desteklendiği görülmektedir. Söz konusu süreçte aktif aktör olarak görülen erkek cinsinde görülen etkin ve üretken rollerin kadın açısından öncelikli görülmediği dikkati çekmektedir. Özellikle uluslararası projelerde kadınlar için küçük gelir sağlayıcı, çoğunlukla kısa zamanlı ve ekonomik olarak sürdürülemez olan

alanların, kadınların güçlenmesinden çok geleneksel rollerinin devam etmesine yol açtığı söylenebilir.

Özellikle 1970'lerden itibaren kadın ve kalkınma ile kalkınma sürecinde kadınların rolleri ile ilgili tartışmaların önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bu süreçten itibaren uluslararası düzeyde bir dizi gelişme yaşanmıştır. Birleşmiş Milletler (BM), 1975 yılını Kadın Yılı olarak belirlemiştir. BM'nin aynı yıl gerçekleştirilen Birinci Dünya Kadın Konferansı'nda 1976-1985 Kadın On Yılı olarak ilan edilmiştir. Kadın On Yılı'nın ana unsurları eğitim, sağlık ve istihdam olarak belirlenmiştir. Sözü edilen unsurlara bağlı olarak eşitlik, kalkınma ve barış temalarının kullanılması ve bir hareket planının belirlenmesi, kadınlara yönelik kalkınma planı oluşturmanın temelini oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler bünyesinde meydana gelen tüm bu gelişmeler ışığında "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi" (CEDAW), Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından Aralık 1979'da kabul edilerek onay ve imzaya açılmış ve 3 Eylül 1981 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Dünya Kadın Konferansları, küresel anlamda kadın haklarının gelişmesine önemli katkılar yapmıştır. İlki 1975 yılında düzenlenen Dünya Kadın Konferansı'nın ikincisi 1980'de, üçüncüsü 1985'te, dördüncüsü 1995'te düzenlenmiştir. 1995 yılında Pekin'de gerçekleştirilen 4. Dünya Kadın Konferansı ile Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu isimli iki önemli belge kabul edilerek gözlemler ve hedefler ortaya konulmuştur.

3.2. Kalkınma Sürecine Kadınların Dâhil Edilmesine Yönelik Yaklaşımlar

Kalkınma, hiçbir zaman nötr olmamıştır. Kalkınma programları; politika, planlama ve uygulama kapsamında birçok karmaşık süreci içermektedir. Kadınlar ve kadınların kalkınma sürecindeki rollerine ilişkin konular, yıllardır artan bir ilgiyle araştırma konusu yapılmaktadır (Singhal, 2003: 166).

1950'lerde ve 1960'larda ortaya çıkan Refah Yaklaşımı, gelişmekte olan ülkelerde kadınlarla ilişkili en eski politika yaklaşımını ifade etmektedir. Bu yaklaşımda kadınlar, kalkınmanın pasif yararlanıcıları olarak görülmüştür (Moser, 2003: 58). 1970'lere kadar Refah Yaklaşımı kapsamında kalkınma politikaları, kadınlara yalnızca "eş" ve "anne" rolleri üzerinden yönelmiş ve anne-çocuk sağlığı ile doğurganlığın azaltılması konularına

odaklanmıştır (Momsen, 2009: 12). Kadınların yeniden üretici rolleri tanınmış ve uygulanan politikalar ile pratik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarını karşılama amacı güdülmüştür. Bu amacı gerçekleştirmede sağlık, beslenme, çocuk bakımı gibi destek hizmetlerine önem verilmiştir (Moser, 2003: 58). Zaman içinde modernizasyon ve büyüme odaklı geniş ekonomik stratejilerin yoksullara doğru "damlama" yoluyla yayılacağı ve genel ekonomik gelişmelerden yoksul kadınların fayda sağlayacağı varsayımından hareket eden Refah Yaklaşımı'nın başarısız olduğu ortaya çıkmıştır (Muyoyeta, 2007: 9).

İkinci Dünya Savaşı'ndan 1970'lere kadar geçen kadınları kalkınmanın pasif katılımcıları olarak değerlendiren Refah Yaklaşımı'nın etkileri sürmüştür. 1970'lere gelindiğinde refah odaklı politikaların kadınları daha iyi konuma getirmediğinin ortaya çıkmasıyla birlikte Refah Yaklaşımı'na yönelik tepkiler artış göstermiştir. Bu süreçten itibaren yıllar içinde kadınların kalkınma sürecine dâhil edilmesine ilişkin "Kalkınmada Kadınlar", "Kalkınma ve Kadınlar", "Toplumsal Cinsiyet ve Kadınlar" olmak üzere 3 temel yaklaşımın öne çıktığı görülmekle birlikte; bazı ortak dayanakları olan daha başka yaklaşımlar da söz konusu olmuştur.

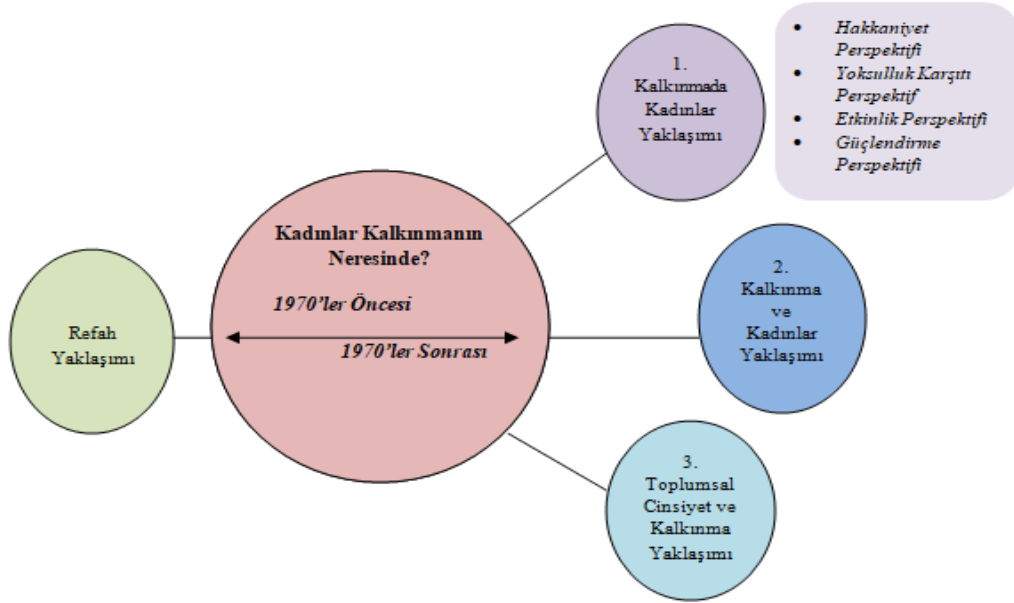
3.2.1. Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı (Women in Development)

Liberal feminist bir çerçeveyi temel alan Kalkınmada Kadınlar (KK) perspektifi, 1970'lerin başında özellikle Kuzey Amerika'da etkili olmuştur. Refah Yaklaşımı'na kadınları kalkınmanın pasif aktörleri olarak görmesine bir tepki olarak ortaya çıkmış ve etkili bir kalkınma için kadınların aktif katılımcılar olarak kalkınma sürecine "entegre edilmesi" gerektiği üzerinde durmuştur. Kadınların yeniden üretici rolleri ihmal edilmiş; ancak üretici rolleri dikkate değer biçimde görünür kılınmıştır. KK Yaklaşımı çerçevesinde hazırlanan programlar; istihdam ve gelir getirici fırsatlar yaratma, kredi ve eğitim imkânlarına erişim sağlama gibi kadınların pratik ihtiyaçlarına yönelerek kadınların "problem"ini kalkınma sürecinden dışlanma olarak teşhis etmiştir (Reeves ve Baden, 2000: 33). Bu bağlamda kadınların kalkınma sürecine entegre edilmesini de çözüm olarak ortaya koymuştur (Muyoyeta, 2007: 5). Gerekli yasal ve idari değişikliklerin yapılması ile kadınların ekonomik sisteme katılımının sağlanacağı varsayıldığından üretici sektörlerde kadınlara yönelik dezavantajları

asgari düzeye indirecek stratejiler geliştirilmesi gereği üzerinde durulmuştur (Ndimande, 2001: 134).

Kalkınma sürecinde kadın konularının görünür hale gelmesinde oldukça önemli bir katkısı olan KK Yaklaşımı, özellikle geleneksel rollerinden arındırılmadan ve ekonomik, politik, kültürel yapılar da değişiklik meydana getirmeksizin ekonomik alana yönlendirilmelerinden dolayı kadınların üçlü bir yük altına girmesine neden olmuştur (Brown, 2007: 62).

Şekil 1: Kadınların Kalkınmadaki Yerine İlişkin Politika Yaklaşımları

Moser'in Kalkınmada Kadınlar Öncesi yaklaşım olarak ifade ettiği Refah Yaklaşımı'na yönelik özellikle BM'nin Kadın On Yılı ilan ettiği 1976-1985 arası dönemde ortaya çıkan eleştiriler, kadın-kalkınma ilişkisinde çok sayıda alternatif yaklaşımın geliştirilmesine neden olmuştur. Söz konusu yaklaşımlar; hakkaniyet, yoksulluk karşıtı, etkinlik ve güçlendirme yaklaşımları olarak anılmaktadır. Moser, son derece ortak kökenleri paylaşan, aynı on yıl içinde ortaya çıkan, hiçbirisi tam olarak özel olmamış olan bu yaklaşımların tümünü aralarında önemli farklılıklar olduğunu da vurgulayarak Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı olarak kategorize etmiştir. Biraz geç anlaşılacakla birlikte; söz konusu yaklaşımlar arasında açıklığa kavuşturulması gereken önemli farklılıklar söz konusudur (Moser, 2003: 58-62).

Tablo 1: Öncesi ve Sonrası ile Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı

Yaklaşım	Kökenleri	Popüler Olduğu Dönem	Amacı	Karşılanan İhtiyaçlar/Tanınan Roller	Açıklama	Soruna İlişkin Kavramlar	Çözüm İlişkin Kavramlar	Kalkınmaya Yönelik Müdahale Örnekleri
Refah	En Eski Yaklaşım: -Artık ⁴ Sosyal Refah Modeli -Modernizasyon Temelli Kalkınma Modeli	1950-1970'ler en popüler olduğu dönemdir; ancak hala kullanılabilmektedir.	Kalkınma sürecine kadınların daha iyi anneler olarak dâhil edilmesi amacını taşımaktadır. Bu amaç, kadınların kalkınmadaki en önemli rolü olarak görülmektedir.	Yeniden üretici role ilişkin P1'nin ⁵ karşılanması	Yeniden üretici role odaklanarak kadınları kalkınmanın pasif yararlanıcısı olarak görmektedir.	Kadın Yoksulluğu Kadınların Özel İhtiyaçları Korunmasız Grup olarak Kadınlar Kadınların düşük Sosyoekonomik Konumu	Sağlık, Beslenme, Çocuk Bakımı gibi Destek Hizmetlerinin Sağlanması	Doğum ve Sağlık Klinikleri Kurmak, Aşılamaya yönelik Sağlık ve Beslenme Eğitimi vermek
Hakkaniyet	Orijinal KK Yaklaşımı: -Modernizasyon Temelli Kalkınma Politikasının Başarısızlığı -Boserup'un Etkisi -BM Kadın On Yılı'nın İlanı	1975-1985: Kadın On Yılı'ndan itibaren ve süresince benimsenmeye çalışılmıştır.	Kalkınma sürecinde kadınlara hakkaniyet sağlama amacı taşımaktadır. Kadınlar kalkınmanın aktif katılımcıları olarak görülmektedir.	Kadınlara erkekler arasındaki eşitsizliği azaltarak Devletin doğrudan yukarıdan aşağıya müdahalesi ile politik ve ekonomik bağımsızlık vermek suretiyle üçlü role ilişkin S1'nin ⁶ karşılanması	Kadınların bağımlı/ikincil konumunun erkeklerle olan ilişkileri üzerinden tanımlanması, Üçüncü Dünya Hükümetleri tarafından Batı Feminizmi olarak eleştirilerek tehdit olarak algılanmış ve ilgi görmemiştir.	Eşitsizliğin Yapısı Okullaşma, İstihdam, Kredi ve Mal-Mülk sahipliği gibi Alanlarda Kadınlara Karşı Ayrımcılık	Kadınlar için Eğitime ve Üretim Faktörlerine Erişimde Fırsat Eşitliği	Fırsat Eşitliğini Desteklemeye Yönelik Pozitif Ayrımcılık, Kadın Eşitliği ve Katılımcılığı Bağlamında Kalkınma Planlamasının Revize Edilmesi
Yoksulluk Karşıtı	İkinci KK Yaklaşımı: -Eleştiriler Nedeniyle Hakkaniyet Yaklaşımı'nın Yumuşatılması -Büyüme ve Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı ⁷ çerçevesinde Yeniden Dağıtım ile ilişkilidir.	1970'lerden itibaren ve hala sınırlı uygulama alanı bulabilmektedir.	Kadınların üretkenliğini artırmalarını sağlama amacı taşımaktadır. Kadınlar ve erkekler arasındaki ekonomik eşitsizlik, ikincil konuma değil; yoksulluğa ilişkin, yoksulluk ise az gelişmişliğe ilişkin bir sorun olarak görülür. Kadınlara erkekler arasındaki eşitsizliğin, gelir eşitsizliğinin azaltılması ile ortadan kalkacağını savunmuştur.	Özellikle küçük ölçekli gelir getirici projelerde olmak üzere bir gelir elde etme gibi Üretici role ilişkin P1'nin karşılanması	Düşük gelirli hanelerde yoksulluğun önlenmesi ve dengeli ekonomik büyümenin desteklenmesi için kadınların üretkenliğinin artırılması gereğinden hareketle temelde kadınların üretici rollerine odaklanmaktadır.	Kadınlar; Yeterli Derecede İstihdam Edilmeyen Üretken Olmayan Bağımlı Üretici Beceriler Konusunda Yetersiz	Özgüvenin ve Karşılıklı Bağlılığın Desteklenmesi Üretici Beceriler Sağlamak; Kadınların Üretici Girişimlerini Desteklemek	Kadınlar için Gelir Yaratıcı Projeler Sabun Yapımı, Mum ve Tütsü Çubuğu Yapımı, Terzilik gibi Faaliyetler
Etkinlik	Üçüncü ve Hâkim KK Yaklaşımıdır.	1980'ler sonrası, en popüler KK Yaklaşımıdır.	Kalkınmanın daha etkin ve etkili olmasını sağlama amacı taşımaktadır.	Kadınların üçlü rolüne ve zaman esnekliklerine güvenerek sosyal hizmetlerin azalması bağlamında P1'nin karşılanması	Kadınlar tamamen iş kapasiteleri ve çalışma zamanlarını artırma yetileri üzerinden değerlendirilir. Hükümetler için de çok taraflı örgütler için de en popüler yaklaşımdır.	Kalkınma Planlamada Önceden Göz Ardı Edilen Kaynak Olarak Kadınlar Az Gelişmiş Beşerî Sermaye Olarak Kadınlar	Kadınların Gerçek Üretici Rollerini Tespit Etmek; Kadınları Eğitimler ve Gelişmiş Teknoloji Aracılığıyla ile Desteklemek Önceden Göz Ardı Edilen Kaynaklara Yatırım Yapmak	Kadınların Kalkınma Planları ile Bütünleşmesi Kadınların Kalkınması Anlayışının Anaakımlaştırılması Kadınlara Yönelik Danışma Hizmetlerinin Genişletilmesi Kadınların Üretim Faktörleri Erişiminin Artırılması için Teknoloji Sağlamak
Güçlendirme	En Yeni Yaklaşım: -- Hakkaniyet Yaklaşımı'nın Başarısızlığı -Üçüncü Dünya Ülkelerindeki Kadınların Örgüt Deneyimleri ve Feminist Yazın	1975'lerden itibaren ortaya çıkmış ve 1980'lerde hız kazanmıştır. Hala sınırlı uygulama alanı bulabilmektedir.	Daha fazla kendine güven sağlayarak kadınların güçlendirilmesi amacı taşımaktadır. Kadınların ikincil konumları, yalnızca erkeklerle değil; sömürgeci ve yeni sömürgeci kalkınma modeli ile de ilgili bir sorundur.	Kadınların üçlü rolü aracılığıyla S1'nin karşılanması; Aşağıdan yukarıya bir yaklaşımla P1 üzerinden S1'ye ulaşılması	Ana referans noktası, kadınların "üçlü rolü" dür ve kadınların karar alma sürecine katılımına vurgu yapmaktadır. Ana stratejisi, farkındalığı artırmak ve değişimin sağlanmasında aktif katılımcılar olarak kadınların konumunu sağlamlaştırmaktır.	Toplumsal Cinsiyete Dayalı Eşitsiz Güç İlişkileri Ataerkillik Direnci	Vicdanlılık Seferberlik Dayanışma Toplu Eylem	Temel Projeler; Kadınlara Yönelik Toplu Eylem Projelerinin Desteklenmesi Demokratikleşme ve Siyasal Eylem İle İlişki Kurmak

Kaynak: Moser, 1989: 1807-1816; Singhal, 2003: 172, 173.

⁴ "Artık", Toplumsal arta kalan ve iyileştirilmesi gereken anlamındadır.

⁵ Pratik İhtiyaçlar

⁶ Stratejik İhtiyaçlar

⁷ Kadınların, ailelerinin en temel ihtiyaçlarını daha etkin sunabilmeleri anlayışına dayanmaktadır.

3.2.2. Kalkınma ve Kadınlar Yaklaşımı (Women and Development)

Kalkınma ve Kadınlar (KvK) Yaklaşımı, yaklaşık olarak 1970'lerin ikinci yarısında ortaya çıkmıştır (Rathgeber, 1990: 490). KK Yaklaşımı'na yönelik eleştiriler sonucunda ortaya çıkan KvK Yaklaşımı'nın temel argümanı, kadınların her zaman kalkınma süreçlerinin önemli aktörleri olduğudur (Muyoyeta, 2007: 6). Dolayısıyla KvK Yaklaşımı, kadınların KK Yaklaşımı'nın vurguladığı gibi "entegre" edilmeye değil; katkılarının kabul edilmesine ve mevcut eşitsizliklerin sorgulanmasına ihtiyaçları olduğunu ortaya koymuştur (Zwart, 1992: 16).

KvK Yaklaşımı, kadınların konumuna ilişkin KK Yaklaşımı'nın sunduğundan çok daha eleştirel bakış açısı sunmakla birlikte; ataerkillik, farklı üretim biçimleri ile kadınların ikincil konumları ve kadınlara yönelik baskılar arasındaki ilişkinin kapsamlı bir analizini yapmak konusunda yetersiz kalmıştır. Bu anlamda kadınların durumunu, öncelikli olarak uluslararası düzeyde var olan eşitsizlikler ile sınıflar arası eşitsizlikler çerçevesinde ele almıştır. Ancak sözü edilen sınıf etkisinin teorik düzeyde kaldığı, pratikte ise tıpkı toplumsal cinsiyet gibi sınıf etkisinin de dikkate alınmadığı ifade edilebilir (Rathgeber, 1990: 493). Gerek KK Yaklaşımı ve gerekse KvK Yaklaşımı, sorunun altında yatan sınıf, toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konulara değinmediğinden söz konusu yaklaşımlardan türetilen stratejilerin her zaman başarılı olmadığı söylenebilir (Zwart, 1992: 17).

3.2.3. Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı (Gender and Development)

Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma (TCvK) Yaklaşımı, KK Yaklaşımı'na yönelik sosyalist feminist eleştirilerden doğmuş ve kadınları homojen bir grup olarak ele alan analizi, erkekler ve kadınlar arasında toplumsal olarak belirlenen toplumsal cinsiyet ilişkilerine doğru kaydırmıştır (Brown, 2007: 62). Kalkınma politikası ve uygulamasına TCvK Yaklaşımı, erkekler ve kadınlar arasındaki toplumsal olarak inşa edilmiş temel farklılıklara odaklanmakta ve mevcut toplumsal cinsiyet rollerine ve ilişkilerine meydan okumanın gerekliliğini vurgulamaktadır. TCvK Yaklaşımı, KK politikasının kadınların yaşamını değiştirmede ve kalkınma gündeminin genişlemesini etkilemede yetersiz kalmasının yarattığı hayal kırıklığından ortaya çıkmıştır. TCvK Yaklaşımı, KK Yaklaşımı'nın kadınlara tek başına

odaklanmasına ve kadınların asıl problemini kadınlar ve erkekler arasındaki güç dengesizliği olarak görmesine meydan okumuştur (Reeves ve Baden, 2000: 33).

TCvK Yaklaşımı'nda toplumsal cinsiyet ilişkileri ve kalkınma süreci arasında etkileşimli bir ilişki söz konusudur. Toplumsal cinsiyet rolleri ve ideolojileri toplumsal yapının bir parçası iken kamu politikaları toplumsal cinsiyet ilişkilerini değiştirebilecek bir öneme sahiptir. Bu kapsamda kadınların yalnızca işgücüne katılımı değil; sağlık koşulları, üreme hakları, kadın reisli haneler, hane içi eşitsizlikler, kadına yönelik şiddet, karar alma süreci, kollektif eylem gibi konular da araştırılmaktadır. TCvK Yaklaşımı kapsamında kalkınma ve büyüme konularına yönelik önceki neoliberal ekonomi politikalarının, kadınlara ve yoksullara karşı önyargılı olduğu görüşü hakimdir. Kadınların yaptığı işler, üretici ve yeniden üretici alanları benzersiz biçimde kapsamamasına rağmen; kamu politikaları bu durumu göz ardı etmekte ve neoliberal ekonomi politikaları kadınların yükünü artırmaktadır (Moghadam, 1998: 591). Bu kapsamda TCvK Yaklaşımı, pratik ihtiyaçların karşılanmasını kısa vadeli bir hedef olarak ele alırken; stratejik ihtiyaçların karşılanmasını toplumsal hayatta kadınların konumlarının iyileştirilmesine yönelik uzun vadeli bir hedef olarak ele almıştır. Stratejik ihtiyaçlar toplumsal cinsiyet ilişkileri ile tutumlarının dönüşümünü de içerdiğinden KK Yaklaşımı'nın aksine TCvK Yaklaşımı açık biçimde erkekleri de kapsamaktadır (Danielsson ve Jakobson, 2008: 32).

4. Türkiye'de Planlı Kalkınma Dönemi Bağlamında Kadınların Kalkınmadaki Yeri

Kadınların kalkınma sürecindeki rolüne ağırlık veren teorik yaklaşımlardan her biri farklı türdeki kalkınma projelerine öncülük etmiş ve etmeye devam etmektedir. Ancak söz konusu yaklaşımlar, kavramsal olarak tamamen farklı olmadığı gibi çoğu zaman bir kalkınma projesinin tek bir teorik çerçeveye yerleştirilmesinin mümkün olmadığını da belirtmek gerekmektedir (Rathgeber, 1990: 495). Söz konusu durum, ilk kalkınma planından bu yana Türkiye'de benimsenen kalkınma anlayışında da kendini göstermektedir. Geçmişten günümüze bazı kalkınma planlarının, önemli ölçüde belirli teorik yaklaşımların izini taşıdığı görülse de bu varsayımın tüm kalkınma planları için var olmadığı ifade edilmelidir.

Tablo 2: Kalkınma Planlarında Kadınlar

Kalkınma Planı ⁸	Kadın Vurgusu
Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)	Kadınların toplum hayatında eşit haklar elde etmelerine yönelik değişimlere bu dönemde başlanmıştır. Kadınlara sağlık alanında eğitimler verilmesi ve aile planlamasının yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Kız Teknik Öğretim'in kadınları "ev kadını" olarak geliştirmeye ve "yapılarına uygun" mesleklere hazırlamaya odaklanması benimsenmiştir.
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)	Okul öncesi eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. Yaygın ve örgün eğitim veren mevcut eğitim kurumlarının imkanlarının artırılmasına yönelik geniş bir perspektif benimsenmiştir. Örgün eğitim kurumlarının özellikle ekonominin talep ettiği yönde işgücü yetiştirilmesine, yaygın eğitim kurumlarının ise kadınların 'ev kadını ve anne' olarak Türk toplumundaki değerini artırmak üzere 'Kadın Eğitimi Programları' uygulamasının üstünde durulmuştur. Hali hazırda ana-çocuk sağlığı, halk sağlığı, aile planlaması programları kapsamında verilen eğitimlerin bu Plan döneminde özel olarak geliştirilmesi hedeflenmiştir.
Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)	Okul öncesi eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılarak devamına bu dönemde de önem verilmiştir. Kız Enstitülerinin, ev kadınlığı ve annelik eğitimleri vermek yanında öğrencilerin "çağdaş" mesleklere yönlendirilmesini sağlayacak Kız Meslek Liselerine dönüştürülmesi planlanmıştır. Kız Sanat Okullarında ise kültür ve mesleki beceri kazandırmanın yanı sıra kadınlara beslenme, çocuk bakımı gibi konularda da eğitim verilmesi amaçlanmıştır.
Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)	Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda hızlı kentleşme ve sanayileşme ile birlikte çalışan annelerin çocuklarına yönelik bakım hizmetleri ihtiyacının üzerinde durulmuştur. Kadınlara yönelik önlemler; ana-çocuk sağlığı, aile planlaması, çocukların ve anne adaylarının beslenme sorunları kapsamında ele alınmıştır. Bunlara ek olarak Kız Meslek Liselerinde sürdürülmekte olan geleneksel programlarının, yaygın eğitim programları çerçevesinde ele alınması, üretime yönelik olarak yeniden düzenlenecek programların teknik liseler bünyesinde uygulanmasının sağlanması konusuna değinilmiştir.
Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)	Plan'da Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda olduğu gibi sanayileşme ile beraber yaşanan sosyoekonomik dönüşümün kadınların çalışma hayatına katılımlarını artırdığını ve bu bağlamda söz konusu annelerin çocuklarına yönelik kreş, anaokulu ve gündüz bakım evlerinin yaygınlaştırılması gerektiği üzerinde durulmuştur.
Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)	Ailenin, kadını ve çocuğun korunması ve eğitilmesi hususları benimsenmiştir. Kadınların eğitim seviyesinin yükseltilmesi, tarım dışı istihdamın yaygınlaştırılması ve çalışan kadınların çalışma hayatı, sosyal güvenlik, sağlık, mesleki eğitim, yeniden işe alınma gibi konularda karşılaştıkları sorunların giderilmesi amaçlanmıştır. Ekonomik kalkınmanın nimetlerinden daha fazla faydalanmaları için sağlık, eğitim ve istihdam imkanlarının artırılması ve kadının statüsünün her bakımdan iyileştirilmesi anlayışı benimsenmiştir. Kadınların çalışma hayatına daha fazla katılmalarını sağlayacak meslek edindirme ve beceri kazandırma çalışmalarına ağırlık verilmesi, özel programlar ve projeler geliştirilmesi planlanmıştır.
Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)	Kadınların, eşit statüde bireyler olarak toplumsal yaşamın her alanına katılımlarının sağlanması esas benimsenmiştir. Bu kapsamda eğitim, sağlık, çalışma hayatı, sosyal güvenlik ve istihdam alanlarında kadının statüsünün iyileştirilmesi ve yasal açıdan kadın-erkek eşitsizliğinin giderilmesi için çeşitli tedbirlerin hayata geçirilmesi hedeflenmiştir. Kadınların da refahtan en üst düzeyde yararlanabilmesi için kız çocuklarının ve kadınların eğitimine ağırlık verilmesi ile kadınların kalkınma sürecine katılımının geliştirilmesi planlanmıştır. Aileyi korumak ve desteklemek amacıyla uygulanacak politikalarda kadın-erkek eşitliğinin güçlendirilmesine özen gösterilmesi benimsenmiştir. Türk Medeni Kanunu'nda yer alan, ikametgah, aile reisliği, soyadı, evlilik birliğinin temsili, husumet ehliyeti, evlilik yaşı, mal rejimi, eşlerin meslek ve sanatı, miras, ev eşyaları, resmi nikah ve nafaka gibi konularda gerekli düzenlemenin yapılması; evlilik süresince edinilen maddi birikimde eşler arası mal birliği ilkesinin uygulamaya geçirilmesi; aile içi sorumlulukların eşit paylaşılması ve kadının toplumsal yaşama eşit biçimde katılımının sağlanması; Ceza ve Vergi Kanunlarında kadın-erkek eşitliğini bozucu ve kadını güç durumda bırakan hususların eşitlikçi bir anlayışla düzenlenmesi; çalışma hayatını düzenleyen yasalarda gebelik ve doğum izni, kreş ve çocuk bakımevi açılması ile ilgili maddelerde kadının çalışma yaşamından kopmasının önlenmesi, aile birliğinin güçlendirilmesi ve çalışan annelerin çocuklarının yeterli bakım imkanına kavuşturulmasına yönelik değişiklikler yapılması hususları belirlenmiştir.
Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)	Başta Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere kadın nüfusunun bilgi ve becerilerini artırmaya yönelik kurslara hız verilmesi planlanmıştır; kadının statüsünün yükseltilmesi ve kalkınma sürecine entegrasyonu amacıyla Çok Amaçlı Toplum Merkezleri (ÇATOM) kurulmuştur. Kadınların toplumsal konularının güçlendirilmesi, etkinlik alanlarının genişletilmesi ve eşit fırsat ve imkanlardan yararlanmalarının sağlanması için eğitim seviyesinin yükseltilmesi; kalkınma sürecine, iş hayatına ve karar alma mekanizmalarına daha fazla katılımlarının sağlanması hedeflenmiştir. Toplumun kadınlara karşı ön yargılardan arındırılması için örgün ve yaygın eğitim yanında yazılı ve görsel iletişim araçlarından yararlanılması benimsenmiştir. İşsizliği önleyici tedbirler alınması, işsizlik riskiyle karşılaşabilecek beceri düzeyi ve ücret seviyeleri oldukça düşük kişilerin işsiz kalmalarını önleyici ve niteliklerini artırmayı hedefleyen aktif ve pasif istihdam politikaları uygulanması, tarım sektöründeki ücretsiz aile işçilerine ve kentlerde ev kadınlarına ve gençlere yönelik olarak katma değer yaratıcı projeler geliştirilmesi planlanmıştır.

⁸Kalkınma Planlarına ilişkin detaylı bilgi için Beş Yıllık Kalkınma Planları, kendi dönemlerinin Devlet Planlama Teşkilâtı ve Kalkınma Bakanlığı kaynaklarından incelenebilir.

Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013)	Özellikle kırsal kesimdeki kız çocuklarının eğitime erişimlerinin kolaylaştırılması ve ilköğretimde okul terklerinin azaltılması için gerekli tedbirlerin alınması planlanmıştır. Hayvansal ve tarımsal üretimin ve pazarlamanın geliştirilmesine yönelik çok sayıda hizmet belirlenmiş ve sözü edilen hizmetlerin kadın çiftçileri de kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir. İşgücü piyasasında zorluklarla karşılaşan kadınlar için fırsat eşitliği sağlanması planlanmıştır. Kadınların işgücüne ve istihdama katılımlarının artırılması amacıyla çocuk ve diğer bakım hizmetlerine erişimlerinin kolaylaştırılması ile mesleki eğitim imkanlarının geliştirilmesi hedeflenmiştir. Plan dönemi kapsamında ayrıca kadına yönelik şiddetin önlenmesi amacıyla bu konudaki toplumsal bilincin artırılması planlanmıştır.
Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)	İlk ve orta öğretimde başta kız çocukları olmak üzere tüm çocukların okula erişiminin sağlanması, sınıf tekrarı ve okul terklerinin azaltılması planlanmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında, kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rolünün güçlendirilmesi, aile kurumunun korunarak statüsünün geliştirilmesi ve toplumsal bütünleşmenin kuvvetlendirilmesinin hedeflendiği Kalkınma Planı'nda kadınların karar alma mekanizmalarında daha fazla yer almaları, insana yakışır iş anlayışıyla istihdamının artırılması, iş sağlığı ve güvenliği şartlarının iyileştirilmesi, kadın girişimciliğin yaygınlaştırılması, aile ve iş yaşamının uyumlaştırılması için güvenceli esneklik ebeveyn izni gibi birtakım modeller geliştirilmesi, erken çocukluktan başlayarak yaygın ve örgün eğitim ile bilinç düzeyinin artırılması, toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme konusunda farkındalık oluşturularak örnek uygulamaların geliştirilmesi, eğitim ve beceri düzeylerinin yükseltilmesi politikalarına yer verilmiştir.

4.1. Kadınları Kalkınma Sürecine Dâhil Eden Yaklaşımlar Çerçevesinde Türkiye'nin Kalkınma Sürecinin Değerlendirilmesi

→ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda kız çocuklara ve kadınlara kalkınma sürecinde önemli bir rol atfemediği görülmektedir. Kadınların özellikle "ev kadını" olma ve ekonominin ihtiyaç duyduğu alanlarda "kadınlara uygun" işlere hazırlanma konularında yetiştirilmesi, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi gibi hedefler benimsenmiştir. Bu anlamda Plan'ın, kadınların yeniden üretici rollerine odaklanarak Pratik İhtiyaçlarını karşılamak eğiliminde olduğu ifade edilebilir. Teorik gelişmeler temelinde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 1970'lere kadar kadınlar ve kalkınma ilişkisi kurulmasında öne çıkan Refah Yaklaşımı'nın bakış açısını taşıdığı söylenilebilir. Plan'da yer verilen kadınların iyi eş ve anne olmaları, ana-çocuk sağlığı, doğurganlığın kontrol altına alınması gibi hususlara yönelik önlemler söz konusu bakış açısının yansıması niteliğindedir.

→ Birinci Plan'da kız enstitülerinde eğitimin amacı iki ana ilkede belirlenmiş, kız öğrencileri iyi bir ev kadını olarak yetiştirmek ve kadınlar için uygun gelen mesleklere hazırlanmalarını sağlamak olmuştur. Birinci Plan döneminde başlatılan kız enstitülerinin öğretim programlarına öğretim sistemi ihtiyaçlarını karşılayacak yön kazandırma çalışmaları İkinci Plan döneminde de devam etmiş ve sınırlı ölçüde başarı kazanılmıştır. Birinci Kalkınma Planı'nda kadınlara biçilen ev kadını ve anne rolünün İkinci Kalkınma Planı'nda da devam ettiği, hedeflerin bu anlayış çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. Birinci Plan'dan farklı olarak İkinci Kalkınma Planı'nda sözü edilen rollerin, adeta bir eğitim seferberliği ile geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması vurgusu yapılmaktadır. Bu bağlamda İkinci Beş Yıllık

Kalkınma Planı'nın da Refah Yaklaşımı'nın bakış açısını koruyarak yeniden üretici roller ile Pratik İhtiyaçların karşılanması konularına vurgu yaptığı söylenebilir.

→ Üçüncü Kalkınma Planı, belirlenmiş olan uzun dönemli perspektife de bağlı olarak birçok açıdan önceki planların devamı niteliğinde olmakla birlikte; Kız Enstitülerinin Kız Meslek Liselerine dönüştürülmesi ve bu kapsamda "çağdaş" meslek dallarına yönelik eğitim verilmesi anlayışının benimsenmesi yönünden önceki planlardan ayrılmaktadır. Ancak özellikle Kuzey Amerika'da 1970'ten itibaren yaygınlaşmaya başlayan kadınların kalkınma sürecine entegrasyonu üzerinde duran Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı'nın etkileri Plan'da görülmemektedir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, tıpkı kendisinden önceki Planlar gibi belirli yönlerden 1970 öncesi Refah Yaklaşımı'nın bakış açısını yansıtmaktadır.

→ 1970'lerin sonunda kaleme alınan Dördüncü Kalkınma Planı, dünyada ve Türkiye'de ekonomik darboğazların ve siyasi bunalımların yaşandığı bir döneme denk gelmiştir. Plan'da anne-çocuk sağlığına ilişkin konuların yaydıkları negatif dışsallıklar nedeniyle bir halk sağlığı sorunu olarak ele alındığı söylenebilir. Aile planlaması, çocuk ölümlerinin azaltılması, beslenme sorunlarının giderilmesi gibi hususlar, geleceğin işgücünü yetiştiren kadınların yeniden üretici rolüne odaklanmakta ve Pratik İhtiyaçları karşılama eğiliminde olmaktadır. Plan'da kadınların, çalışan anne rolü ile ele alındığı; ancak kadınların çalışma hayatında yer alma koşullarının ve bunların geliştirilmesinin üzerinde durulmadığı açıkça görülmektedir. Hızlı büyüme ve sanayileşme anlayışının benimsendiği Plan'da kadınlara yönelik sınırlı vurgunun olması ve bunların da daha çok annelik rolüne bağlı olarak açıklanması, kadınların kalkınma sürecinde pasif katılımcılar olarak görüldüğü ve hala büyük ölçüde Refah Yaklaşımı'nın takip edildiği izlenimini yaratmaktadır.

→ Kadınların gelir getirici işlere belirli bir strateji doğrultusunda yönlendirilmediği Plan'da daha önceki Planlarda olduğu gibi özellikle genç işsizliğin önlenmesi genel bir kategori olarak benimsenmiş ve erkeklerle birlikte kadınlar da bu kategori içinde yer almıştır. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda da anne-çocuk sağlığı, aile planlaması, bebek ölüm hızının yavaşlatılması gibi kadınların Pratik İhtiyaçlarını karşılamaya yönelik önlemlere ağırlık verilerek Refah Yaklaşımı kapsamında kadınların yeniden üretici rolüne ve pratik ihtiyaçların karşılanmasına odaklanıldığı söylenebilir.

→ Altıncı Kalkınma Planı'nda kadınlara ilişkin konular, "Aile - Kadın - Çocuk" başlığı altında ele alınmıştır. Ancak diğer Planlardan farklı olarak kadınların "ev kadını" ve

“anne” rolüne daha az vurgu yapıldığı görülmektedir. Kadınların kalkınma sürecindeki rolü, çalışma hayatına dâhil olma ve çalışma sürecinde karşılaştıkları sorunların giderilmesi bağlamında ele alınmış; sağlık, eğitim ve istihdam imkanlarının artırılması gibi konulara ağırlık verilmiştir. Bu bakımdan özel programlar ve projeler geliştirme hususları üzerinde durularak üretici role ilişkin pratik ihtiyaçların karşılanmasına önem verilmiştir. Bu özellikleri dolayısıyla Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın, kadın-kalkınma ilişkisi bakımından belirli ölçülerde Refah Yaklaşımı'na tepki olarak ortaya çıkan Kalkınmada Kadınlar Yaklaşımı'nın bakış açısını yansıttığı söylenebilir.

→ Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kadınların kalkınma sürecine dâhil edilmesi konusunda ortaya koyduğu spesifik hedefler, Plan'ı, daha önceki kalkınma planlarından belirgin şekilde ayırmaktadır. Ailenin korunmasına yönelik tedbirlerin kadın-erkek eşitliğini sarsmayacak mahiyette olması gerektiği üzerinde durulan Plan'da kadınların “ev kadını” ve “anne” rolüne özellikle değinilmediği görülmektedir. Kadın-erkek eşitliğine yapılan vurgu ile kadınlara yönelik ayrımcı uygulamaların ortadan kaldırılmasında ve kadınların kalkınma sürecinde daha fazla rol almalarına yönelik önlemlerin hayata geçirilmesinde devlete düşen görevi açıkça ifade etmesi bakımından Orijinal KK Yaklaşımı olarak anılan Hakkaniyet Yaklaşımı'nın perspektifini yansıttığı söylenebilir. Bu bağlamda devletin doğrudan yukarıdan aşağıya müdahalesi ile politik ve ekonomik bağımsız sağlayarak kadın-erkek eşitsizliğinin azaltılmasına ve üçlü role ilişkin stratejik ihtiyaçların karşılanmasına odaklanıldığı ifade edilebilir.

→ Sekizinci Kalkınma Planı, kalkınma sürecine katılmaları bakımından kadınların eğitim sorununa önem verilmesi; istihdam edilme ve işsizliğin önlenmesi, kadınların karar alma mekanizmalarına katılımlarının artırılması gibi hususlar ile özellikle kadınlara yönelik toplumsal ön yargıların giderilmesinde farkındalık yaratacak ilkeler ortaya koyarak ve “kadınların güçlendirilmesi” vurgusunu ön plana çıkararak belirli ölçülerde Güçlendirme Yaklaşımı'nın bakış açısını yansıtmıştır. Eşitsiz ve dezavantajlı koşulların, kadınların güçlendirilmesi ile ortadan kaldırılmasının bir anlayış olarak benimsenmesi, pasif işgücü politikalarına ek olarak aktif politikaların da hayata geçirilmesi ile aşağıdan yukarıya bir yaklaşımla pratik ihtiyaçlar üzerinden stratejik ihtiyaçların karşılanmaya çalışılması bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu Plan döneminde de kadınlar, aile ve çocuk konuları ile birlikte

ele alınmıştır. Ancak Plan'da kadınların "ev kadını" ve "anne" rolüne özellikle vurgu yapılmadığı da görülmektedir.

→ Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda özellikle kadınların eğitimi ve istihdamı konularına ağırlık verildiği; fırsat eşitliğinin sağlanması, ayrımcılığın önlenmesi gibi hususlara yer vererek Hakkaniyet Yaklaşımı perspektifine gönderme yapıldığı söylenebilir. Öte yandan belirli ölçülerde Sekizinci Kalkınma Planı'nda kendini gösteren Güçlendirme Yaklaşımı'nın etkilerinin devam ettiği de görülmektedir. Nitekim Plan döneminde kadının işgücüne katılımı (2006'da %23,6 iken 2012'de %29,5'e yükselmiştir) ve karar alma süreçlerindeki etkinliği artmış, Anayasaya kadına yönelik pozitif ayrımcılık ilkesi dâhil edilmiş, kadına yönelik şiddetin önlenmesi amacıyla düzenlemeler yapılmış ve TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu kurulmuştur.

→ Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın, belirli yönlerden Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma Yaklaşımı perspektifini taşıdığı ifade edilebilir. Plan'da kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında sosyal, kültürel, ekonomik hayata katılımının artırılması; toplumsal cinsiyet ilişkilerini değiştirme hususunda kamu politikalarına rol biçilmesi; toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe uygulamalarının geliştirilmesi gibi TCvK Yaklaşımı kapsamında ele alınan konulara yer verilmiştir. Öte yandan kadınların istihdam edilmesine ilişkin hususlar iş-aile yaşamı dengesi çerçevesinde ele alınmış olup "esnek ve güvenceli" çalışma koşullarına, ebeveyn izni gibi konulara vurgu yapılmıştır. Ancak gerekli denetimlerin yapılmadığı bir ortamda, sözü edilen durumun, işgücü talep edenler tarafından ekonomik anlamda suistimal edilmeye uygun koşullar yaratmasının mümkün olduğu ifade edilebilir.

4.2. Kalkınma Sürecinde Kadınların Yeri Bakımından Kamu Mali Politikalarının Önemi

Temel makroekonomik amaçlar doğrultusunda birtakım ekonomik, sosyal, mali ve siyasi amaçlara ulaşmak için mali politika araçları kullanılması, maliye politikasının kapsamını oluşturmaktadır. Sözü edilen araçlarla oluşturulan harcama, vergi ve bütçe politikaları ile kadınların statüsünün yükseltilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği anlayışının kurumsallaştırılması ve bu yaklaşımla sürdürülebilir kalkınma düzeyinin yakalanması mümkündür.

Konuları bakımından değerlendirildiğinde vergiler gelir, servet ve gider unsurlarını kapsamaktadır. Gelir vergisi kapsamında kişisel gelir vergisi, gerçek kişilerin kazanç ve iratlarını vergilendirirken; kurumlar vergisi, tüzel kişilerin kazanç ve iratlarını vergilendirmektedir. Kalkınmaya kadınların dâhil edilmesi bakımından kadınların gelirlerinin muafiyet, istisna ve indirim gibi yollarla vergi dışı tutulması vergi politikası kapsamında bir önlem olarak değerlendirilebilir. Nitekim ülkemizde hane içinde kadınlar tarafından üretilen ürünlerin düzenlenen kermes, festival, panayır ile kamu kurum ve kuruluşlarınca geçici olarak belirlenen yerlerde satılması sonucu kadınların elde ettikleri gelirler vergiden muaf tutulmuştur. Kurumlar vergisi bakımından ise kadınların işgücüne katılımını artıracak önlemler alan şirketlerin, sözü edilen önlemlere yönelik faaliyetleri vergi dışı tutulabilmektedir. Ülkemizde özel kreş ve gündüz bakımevlerinin faaliyete geçtiği dönem itibari ile beş vergilendirme dönemi, gelir ve kurumlar vergisinden muaf tutulması bu kapsamda değerlendirilebilir. Kreş ve gündüz bakım evlerinin yaygınlaşması ile kadınların, yeniden üretici role bağlı olarak çoğunlukla kadın işi olarak değerlendirilen bakım faaliyetlerinden zaman tasarrufu sağlamaları ve söz konusu zamanı üretken faaliyetlere yönlendirerek kalkınma sürecinin aktif katılımcısı olabilmeleri mümkündür.

Gelir üzerinden alınan dolaysız vergiler, kadınları, erkekleri etkilediğinden daha farklı etkilemektedir. Çünkü kadınlar, genellikle erkeklerden daha düşük ücretler kazanmakta, işgücü piyasalarına yaşamlarının farklı aşamalarında girip çıkmakta, hane içinde, aile şirketinde ve topluluk içinde ücretsiz işçilik ve bakım faaliyetleri üstlenmektedirler (Capraro, 2014: 9). Bu açıardan değerlendirildiğinde genel ekonomik koşullarla uyumlu olarak kadınların işgücü piyasalarına girmeleri ve devamlılık göstermesini sağlayacak birtakım teşvik politikalarının gerekli olduğu söylenebilir.

Servet ve servetin el değiştirmesi üzerinden alınan vergiler, servetin ve refahın daha adil dağılmasına hizmet ederek toplumdaki dezavantajlı kesimlerin korunması işlevi görmektedir. Sosyoekonomik hayattaki rolleri ve sorumlulukları dolayısıyla özellikle işgücü piyasalarında çeşitli ayrımcılıklara maruz kalan kadınların servet vergileri aracılığıyla statüsünün yükseltilmesi, vergilemenin sosyal amacına hizmet edebilecektir.

Mükelleflerin özel durumlarını dikkate almayan; objektif karakterli gider vergileri, tüketim üzerinden alınmaktadır. Tüketime yönelik harcamalar, yoksul insanların ve özellikle de kadınların gelirinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu kapsamda örneğin; temel tüketim maddeleri üzerindeki katma değer ve gider vergilerinin oranının sıfır olarak uygulanması ya da söz konusu tüketimin vergiden istisna tutulması mümkündür. Bu noktada oluşacak gelir ihtiyacının karşılanması için ise daha varlıklı kesimlere yönelik muafiyet ve indirimlerin en aza indirilmesi ya da kaldırılması sağlanabilir (UN Women, 2015: 16).

Kamu harcama politikası ile kadınların toplumsal statüsünün yükseltilmesi amacı güdülebilir. Transfer harcamaları ve reel harcamalar bağlamında değerlendirildiğinde; devletin karşılıksız olarak yaptığı, dezavantajlı kesimlerin yaşam standardının yükseltilmesi amacı taşıyan ve toplumda refahın sözü edilen kesimler lehine el değiştirmesine hizmet eden sosyal amaçlı transfer harcamaları önemli araçlar olarak değerlendirilmekte, reel harcamaların rolü ise genellikle göz ardı edilmektedir. Reel harcamalar, cari harcamalar ve yatırım harcamaları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Cari harcamalar içinde yer alan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlara yapılan harcamalar, kalkınma carisi olarak değerlendirilir ve diğer cari harcamalardan farklı olarak faydası yapılmış olduğu dönemi aşarak ileriki yıllara taşmaktadır. Kadınların kalkınma sürecine dâhil edilmesinde beşeri sermayeye nitelik kazandıran üretimi ve dolayısıyla refahı artıran sağlık, eğitim, sosyal güvenlik harcamaları kritik öneme sahiptir.

Yatırım harcamaları ise ülkenin üretim kapasitesini artırması bakımından kadınların sosyoekonomik statüsünün yükseltilmesinde önemli harcamalar olarak ele alınabilir. Özellikle kırsal alanlarda kadınların enerji kaynaklarına erişmek için harcadığı zamanın alternatif maliyetinin yüksek olduğu bilinmektedir. Ayrıca fiziksel kapasite yetersizliğinden dolayı kimi bölgelerde birtakım hizmetin sunulamaması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla fiziksel altyapı harcamaları kadınların bakım yükünü azaltarak boşa çıkan zamanın ücretli işlerde kullanılmasına imkan verebilmektedir. Eğitimde ve sağlıkta toplumsal cinsiyet eşitliğinin destekleyen sosyal harcamalar ile üretkenlik ve gelir açısından ekonomi çapında ilerlemeler sağlanabilmektedir. Kamu kesiminin fiziksel altyapı ve sosyal harcamaları sayesinde gelir artacağından sürdürülebilirlik çabalarını finanse etmek için hükümet düzeyinde

daha fazla kaynak yaratılmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik eden yatırımlar, diğer sürdürülebilirlik hedeflerine yönelik olarak da kaynak yaratmaktadır (Seguino, 2016: 2).

Genellikle büyük altyapı harcamalarının finansmanı için uygun görülen açık bütçe politikası, toplumsal cinsiyete duyarlı harcamaları finanse etmek konusunda başvurulabilecek bir araçtır. Eğitime, sağlığa, temiz suya ya da sıhhi ihtiyaçlara yönelik harcamalar çoğunlukla "tüketim" olarak görülmekte iken aslında üretkenliği artırabilir, özel yatırımları özendirir ve açığın kapatılması için gereken vergi gelirlerini yaratacak yüksek büyüme oranlarını teşvik edebilir (UN Women, 2015: 16). Sağlıklı koşullardan yoksunluğun, sosyal ve biyolojik nedenlerden ötürü daha farklı risklerle karşı karşıya kaldıkları ve daha farklı ihtiyaçları olduğu gerçeğinden hareketle kadınları, erkeklerden daha farklı şekillerde etkilediğini belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla sosyal korumanın ve temel sosyal hizmetlerin açık bütçe politikası ile finanse edilmesinin güçlü gerekçeleri bulunmaktadır. Çünkü beşeri sermayeye yapılan söz konusu kritik harcamalar, daha güçlü ekonomiler ve daha adil toplumlar yaratabilecektir (UN Women, 2015: 16).

Gelirlerin toplanması ve harcamaların yapılmasına ilişkin kararların değerlendirilmesinde ve yönlendirilmesinde son yıllarda artan oranda toplumsal cinsiyete duyarlı bütçelemeye başvurulmaktadır (UN Women, 2015: 16). Toplumda farklı ihtiyaçları, görevleri ve sorumlulukları; farklı ihtiyaçları ve beklentileri olan kadınlar ile erkeklerin mevcut mali politikalarından benzer şekilde etkilenmeleri çok olası değildir. Farklı harcama türleri, kadınlar ve erkekler tarafından farklı düzeylerde tüketildiği gibi bunlardan sağladıkları faydalar da farklı olmaktadır. Dolayısıyla kamu mali politikalarının kadınlar ve erkekler üzerinde farklı etkileri söz konusu olmaktadır. Bu noktada toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme, sözü edilen farklı etkilerin analiz edilmesi ve bütçelemeye ilişkin süreçlerin toplumsal cinsiyet bakış açısıyla düzenlenmesi gereği üzerinde durmaktadır (Holvoet, 2007: 276). Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe, kadınlar-erkekler ile kız-erkek çocuklar bakımından kamu kaynakları kullanımının ve kamusal finansmana katılımının hakça gerçekleşmesini dikkate alan bütçe olarak ifade edilebilir. Kadınlar için ayrı bir bütçe anlamına gelmeyen toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe, bütçelerin düzenlenmesi ve uygulama sonuçlarının izlenmesinde kadınların mevcut

dezavantajlı konumunun kabulünden hareket edilmesi üzerinde durmaktadır (Günlük Şenesen, 2008: 2).

Değerlendirme ve Sonuç

Kalkınma sürecinde "cinsiyete" dayalı bir bakış, gerek literatür ve gerekse uygulama anlamında çok gereksinim duyulmamış bir konudur. Kalkınma, kapsamı gereği bütünsel yaklaşılması gereken; ancak bir o kadar da bütünün içinde yer alan parçaların her birinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalkınma süreci, en genel anlamıyla klasik liberal iktisat yaklaşımında sermaye ve emeğin bileşimi olarak kabul edilirken 1980'li yıllardan itibaren içsel büyüme yaklaşımlarının geliştirilmesiyle "beşeri sermaye" diğer deyişle "insani gelişme odaklı" bir sürece evrilmiştir. Kalkınma sürecinde "kadın" odaklı bir anlayış, hiçbir iktisadi yaklaşımda öznal olarak yer almamıştır. Bununla birlikte toplumsal sorunlar içinde kadına ilişkin sorunların ortaya çıkması, kadının toplumsal rollerinin, özellikle ağırlıklı olarak yine kadınlar tarafından tartışılmasına yol açmıştır.

Kalkınma konusuna çok önem verilen İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, aynı zamanda kalkınma planlarının da bir çok ülkede hazırlandığı bir dönemdir. Genel olarak kadınların kalkınma planlarında yer alması toplumsal rollerinin tartışılmasına ve kamusal alanda uğradıkları haksızlıkları düzeltmek üzere yapmış oldukları gösteri, yürüyüş ve protesto gibi aktif saha çalışmaları paralelinde gelişmiştir. Çünkü kadınların kalkınmaya olan gerçek katkısının anlaşılması ve geliştirilmesi bakımından sosyo-ekonomik yaşam içinde üstlendikleri rollerin ve ihtiyaçların bilinmesi gerekmektedir.

İkinci Dünya Savaşından bu güne kadar geçen sürede kadınların kalkınma sürecindeki rollerine ilişkin bazı teorik yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bu yaklaşımlar, en azından konuya dikkat çekmiş olmaları ve bazılarının da farklı türdeki kalkınma projelerine öncülük etmiş olmaları açısından olumlu değerlendirilebilir. Ancak doğal olarak "kalkınma" gibi çok yönlü bir konu içinde kadınla ilgili kısmının da tek bir teorik yaklaşıma ve çerçeveye oturtulamayacağı açıktır.

Nitekim sözü edilen durum, Türkiye'deki Kalkınma Planlarında yansıtılan kalkınma anlayışı açısından da geçerlidir. Geçmişten günümüze bazı kalkınma planlarının, önemli ölçüde belirli teorik yaklaşımların izini taşıdığı görülse de bu varsayımın tüm kalkınma planları için var olmadığı ifade edilmelidir.

Türkiye'de uygulanan Kalkınma Planları sürecinde Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planına gelene kadar kadınların kalkınma sürecine dâhil edilmesinin bu kadar belirgin olmadığı ileri sürülebilir. 1996-2000 yıllarını kapsayan plan içeriğinde kadınlar için spesifik hedeflerin yer aldığı dikkati çekmektedir. Ailenin korunmasına yönelik tedbirlerin kadın-erkek eşitliğini sarsmayacak mahiyette olması gerektiği üzerinde durulan Plan'da kadınların "ev kadını" ve "anne" rolüne özellikle değinilmediği görülmektedir. Plan, kadın-erkek eşitliğine yapılan vurgu ile kadınlara yönelik ayrımcı uygulamaların ortadan kaldırılmasında ve kadınların kalkınma sürecinde daha fazla rol almalarına yönelik önlemlerin hayata geçirilmesinde devlete düşen görevi açıkça ifade etmesi bakımından önceki planlardan ayrılmaktadır.

Daha sonraki yıllarda hazırlanan sekizinci, dokuzuncu ve onuncu planlarda da kadınların kalkınma süreçlerine katılımları eğitim, istihdam, karar alma mekanizmalarında yer almaları ve kadının toplumsal statüsünün güçlendirilmesine yönelik öneriler ve çizilen politika çerçeveleri kadın ve kalkınma ilişkisini güçlendirici yönde olmuştur. Özellikle Onuncu Kalkınma Planında kadınların, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında sosyal, kültürel, ekonomik hayata katılımının artırılması; toplumsal cinsiyet ilişkilerini değiştirme hususunda kamu politikalarına rol biçilmesi; toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe uygulamalarının geliştirilmesi gibi konulara yer verilmesi önemlidir.

Kadınların kalkınma süreci ile ilişkisini kuran yaklaşımların, plan ve projelerin önemli bir kısmında, kadınların statülerinin iyileştirilmesi ihtiyacının, ortak bir ön kabul olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Kadınların güçlendirilmesi ve eşitliğin sağlanması bağlamında toplumsal statülerinin iyileştirilmesi ve sağlamlaştırılması bir gereklilik olarak değerlendirilmelidir. Bu bakımdan okur-yazarlık durumu, eğitim düzeyi, işgücüne katılma, işsizlik, istihdam imkânları, siyasi katılım ve temsil gibi kadınların sosyoekonomik hayatta ne kadar yer aldığını ortaya koyan hususlar, önemli göstergeler olarak karşımıza çıkmakta ve her zaman üzerinde hassasiyetle durulması gereken konular olmaktadır. Kalkınma süreci söz konusu olduğunda

Atatürk'ün kalkınmada kadınların rolünü ve önemini açıkça ortaya koyan "mümkün müdür ki bir toplumun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça, diğer yarısı göklere yükselebilir" ifadesi unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Brown, A. M., (2007). WID and GAD in Dar es Salaam, Tanzania: Reappraising Gender Planning Approaches in Theory and Practice, *Journal of Women, Politics & Policy*, 28(2), 57-83.
- Capraro, C., (2014). *Taxing Men and Women: Why Gender is Crucial for a Fair Tax System*, Christian Aid, United Kingdom.
- Connelly, M. P., Li, T. M., Macdonald, M., & Parpart J. L. (2000). Feminism and Development: Theoretical Perspectives, Jane L. Parpart, M. Patricia Connelly and Eudine Barriteau (Ed.), *Theoretical Perspectives on Gender and Development*, IDRC., 51-159.
- Danielsson, L., & Jakobson, H. (2008). *[GADering WID Boserup]: Three Perspectives on Women and the Gender Impasse in the Mozambican District of Nacala Porto*.
- Devlet Planlama Teşkilâtı. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1963-1967*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı. (1967). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1968-1972*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1973-1977*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983*, TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1985). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989*, TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Yayın No. DPT: 1974, Ankara.

-
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994*, TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Yayın No. DPT: 2174, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (1996). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1996-2000*, TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2001-2005*. TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilâtı (2007). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2007-2013*. TC, Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilâtı, Ankara.
- Ertürk, Y. (1996). Alternatif Kalkınma Stratejileri: Toplumsal Cinsiyet, Kadın ve Eşitlik, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 3, 341-356.
- GLOPP/ILO (2008). Gender Roles, http://www.glopp.ch/A5/en/multimedia/A5_1_pdf1.pdf, 14.02.2018.
- Holvoet, N. (2007). Gender Budgeting in Belgium: Findings from a Pilot Project, *European Societies*, 9(2), 275-300.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı: 2014-2018*, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Ankara.
- March, C., Smyth, I. A., & Mukhopadhyay, M. (1999). *A Guide to Gender-Analysis Frameworks*, Oxfam.
- Moghadam, V. M., (1998). Feminisms and Development, *Gender & History*, 10(3), 590-597.
- Molyneux, M., (1985). Mobilization Without Emancipation? Women's Interests, the State, and Revolution in Nicaragua, *Feminist Studies*, 11(2), 227-254.
- Momsen, J. (2009). *Gender and Development*, The Taylor & Francis e-Library, Routledge.

-
- Moser, C. (2003). *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training*, The Taylor & Francis e-Library, Routledge.
- Moser, C. (1989). Gender Planning in the Third World: Meeting Practical and Strategic Gender Needs, *World Development*, 17(11), 1799-1825.
- Muyoyeta, L. (2007). *Women, Gender and Development*, Women for Change, Zambia and 80: 20 Educating and Acting for a Better World, with support from Development Cooperation Ireland and Concern.
- Ndimande, P. S. M. (2001). Gender Inequality: Still a Critical Issue in the Development of Rural KwaZulu-Natal, *African Sociological Review/Revue Africaine de Sociologie*, 5(2), 133-143.
- Overholt, C, Anderson, M. B., Kathleen C., & Austin, J. E. (1985). Women in Development: A Framework for Project Analysis, Catherine Overholt, Mary B. Anderson, Kathleen Cloud, and James E. Austin (Ed.), *Gender Roles in Development Projects: A Case Book*, 3-17.
- Rathgeber, E. M. (1990). WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice, *The Journal of Developing Areas*, 24(4), 489-502.
- Reeves, H., & Baden, S. (2000). *Gender and Development: Concepts and Definitions*, University of Sussex, Institute of Development Studies, BRIDGE.
- Seguino, S. (2016). *Financing for Gender Equality in the Context of the SDGs*, Political Economy Research Institute-PERI, Workingpaper Series, Number 426.
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*, Oxford Paperbacks.
- Singhal, R. (2003). Women, Gender and Development: The Evolution of Theories and Practice, *Psychology and Developing Societies*, 15(2), 165-185.

Şenesen, G. G. (2008). Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bütçeleme: Türkiye için Bir Değerlendirme, *Bütçe Sürecinde Parlatmentonun Değişen Rolü Sempozyumu*, Bütçelemede Yeni Yaklaşımlar Oturumu, Afyonkarahisar.

UN Women. (2015). *Progress of the World's Women 2015-2016: Transforming Economies, Realizing Rights*, United Nations, New York.

World Health Organization (WHO). (2011). *Integrating Gender into HIV/AIDS Programmes in the Health Sector: Tool to Improve Responsiveness to Women's Needs*, Geneva.

Zwart, G. (1992). From Women in Development to Gender and Development, More than a Change in Terminology?, *Agenda*, 8(14), 16-21.

Evaluation of Endogeneity of Money Supply under Inflation Targeting Implementation in Turkey

Baki DEMİREL¹

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 12.07.2018

Date Accepted: 20.09.2018

JEL Classification:

E40

E51

E52

Keywords:

Money Supply,

Granger Causality Test,

Error Correction Model.

ABSTRACT

This study aimed to question how successful the CBRT could be in the process of determining the money supply by acting in all these motivational conditions. To achieve this aim M3 as a proxy variable to the money supply, the banking sector loan volume as a proxy for the money demand has been dealt with. The study tested the causality relationship between variables using the Granger Causality Test and Error Correction Model.

According to the results of the Granger Causality Test, in the long run, the direction of causality between the money supply and credit expansion is straightforward from the money supply to the credit extension.

According to the findings of the Error Correction Model, there is a positive and statistically significant relationship between money supply and credit expansion in the short term. Credit expansion increases money supply.

¹ Asst.Prof. Economics Department of University Of Gaziosmanpaşa, Tokat/Turkey, baki.demirel@gop.edu.tr

Introduction

The implementation of inflation targeting is a system in which the direct target of inflation is taken as the nominal anchor without intermediate targets. Under this system, the main task of the Central Bank is to ensure price stability. In this system, the Central Bank's main policy instrument is the policy interest rate. The determination of the policy interest rate is based on the Taylor Rule, which we can express as a rule.

Taylor Rule has a stance close to the views we can express as Classical-Neo Classical / Monetarist or Neo Classical-Keynesian synthesis. Because pure Keynesian thought accepts activist / fine tuning politics instead of politics according to the rule. According to the rule, the money supply is determined externally by the Central Bank.

On the other hand, the Central Bank does not control the money supply in the implementation of inflation targeting, which is based on the Central Bank's use of vehicle variable policy rate.

This reinforces the idea that monetary supply may be intrinsic under inflation targeting, that is, money supply may be determined by money demand.

Turkey in the 2002-2005 period since 2006, while implicitly has the ability to be examples of countries that fully implement inflation targeting these studies. After the implementation of the inflation targeting, the CBRT (Central Bank of Republic of Turkey) uses the policy interest rate as the main policy instrument.

However, after 2010, the CBRT, which also took financial stability alongside the price stability target, began to use liquidity management as a policy tool. The basic motivation of this work also emerged after this point. The extent to which the CBRT's liquidity management, which uses the policy phase as its main policy tool, can dominate the money supply is a matter of debate. Especially the failure of inflation targets excluding 2009 strengthens this debate.

This study aimed to question how successful the CBRT could be in the process of determining the money supply by acting in all these motivational conditions. To achieve this

aim M3 as a proxy variable to the money supply, the banking sector loan volume as a proxy for the money demand has been dealt with. The study tested the causality relationship between variables using the Granger Causality Method.

Literature Survey

The issue of endogenous money supply is addressed in Post-Keynesian theory. According to Post Keynesian, money supply is determined by credit demand. Post Keynesian Macroeconomics provides provides a critical linkage between the financial and real sectors, with the link running predominantly from credit to money to economic activity. (Palley, 2008).

Money Politics; such as money supply, short-term interest rates or exchange rates, which are based on the control of variables that are determinants of production and inflation, and control belongs to the central banks. In the long run, while the monetary policy is only effective on the general level of prices, the monetary policy in the short run can affect both the inflation and the production level, since prices and wages cannot be adjusted quickly (TCMB 2013)

Sabri Nayan et al (2013) paper, data from 177 countries were analyzed using panel data method from 1970 to 2011. The findings are that the money supply is endogenous as the Post Keynesian theory explains.

Ahmad and Ahmed (2006) show that using the standard Granger causality method, the money supply of Pakistan for the period of 1980-2003 is determined endogenously in the shortest period. This paper also shows that the Central Bank of Pakistan is influencing the money supply in the long run.

Cepni and Güney (2017) paper in period from 2006 to 2015 using data analysis that has acted in accordance with what the theory of money supply in Turkey. This paper's the direction of the findings that money supply determined by of bank loans in Turkey. So, in Turkey's economy and banks' central bank that fully satisfies the total money demand is supporting the endogenous opinion in a sense.

The Model and Data Set

In this study, we refer to the model used in the study of Ahmed and Ahmed (2006). The econometric model of this study is as follow:

$$MS_t = \beta_0 + \beta_1 MS_{-1t} + \beta_2 CRD_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Where, MS_t ; Money Supply, MS_{-1t} ; Monetary Base, CRD_t ; Total Credit of Turkish Economy and ε_t is Error Term.

The data has been collected from CBRT dataset and the descriptive statistics of the series are reported in Table 1.

Table 1. Statistic (2015-2018 daily data).

	MS	MS ₋₁	CRD
Mean	1275495.	1342151.	1528497.
Std. Dev.	425994.8	506901.0	497916.6
Skewness	-1.920906	-1.539024	-1.762173
Kurtosis	5.800932	4.602379	5.788249
Jarque-Bera	141.2796	75.76426	126.2209
Probability	0.000000	0.000000	0.000000
Observations	152	152	152

Note: Jarque-Bera shows the test results of normal distribution, and null hypothesis depicts that series is normally distributed. The results Show that all series are normality.

We now turn the issue of formal tests of whether an observed data series is generated by a stationary or non-stationary process, such as, ADF. In this study, the Augmented Dickey Fuller (ADF) (Dickey and Fuller, 1979) test was applied. The findings of the unit root tests can be found from Table 2.

Table 2. Unit Root Test.

Variables	ADF test Level	ADF test First Difference
Ms	-9.70***	-9.68***
Ms-1	-10.77***	-14.77***
CRD	-6.11***	-9.94***

Note: ***, ** and * indicate the 1%, 5% and 10% levels of significance, respectively; the null hypothesis is rejected and the alternative hypothesis, saying that series is stationary is not rejected. The lag order for ADF test is selected.

The results from Table 2 show that all variables are stationary at the level.

Granger Causalty Test: Long Run Analyses.

“Using Daily data described above, we use Granger causality test to examine the endogeneity of money supply. Granger (1969) causality test is used to infer statistical precedence of information. ‘y’ is said to be granger caused by ‘x’ if ‘x’ helps in the prediction of ‘y’. In Two-way causality there is a feedback mechanism. ‘x’ granger causes y does not imply that ‘y’ is the manifestation of ‘x’. Following is the formulation of granger causality test: The fundamental assumption of granger causality test is that the concerned series should be a stationary process” (Ahmed and Ahmed, 2006).

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \dots + \alpha_T Y_{t-T} + \beta_1 X_{t-1} + \dots + \beta_T X_{t-T} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$X_t = \alpha_0 + \alpha_1 X_{t-1} + \dots + \alpha_T X_{t-T} + \beta_1 Y_{t-1} + \dots + \beta_T Y_{t-T} + \mu_t \quad (2)$$

Where T is the time lag and (ε_t, μ_t) are independently and normally distributed random variables with zero mean and constant variance. Our result reported in Table 3.

Table 3. Granger Causality Test Results.

Sample: 2/16/2015 1/08/2018

Lags: 2

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
CRD does not Granger Cause MS	150	1.67627	0.1907
MS does not Granger Cause CRD		6.20106	0.0026***

Note: ***, ** and * indicate the 1%, 5% and 10% levels of significance. A lag of r=2 for VAR was selected before Granger Causality test.

Error Correction Model: Short Run Analyses

The basis of the error correction mechanism is the assumption of a long-term equilibrium relationship among economic variables. In the error correction model, differences of non-stationary variables are taken, and error correction parameter is included as an explanatory variable, which shows long-run equilibrium agreement between variables.

The fact that the error correction coefficient has a negative sign means that the shocks will come to the balance in the long run. Accordingly, the delay value (1) of the error terms obtained from the 1 th equation is added to the calculus as an independent variable in the equation (2) we used in the next step. Findings obtained using the error correction model are summarized in Table 4.

$$\Delta Ms_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta Ms_{-1t} + \beta_2 \Delta CRD_t + ecm_{-1} + \varepsilon_{t-1} \quad (2)$$

Where Δ first difference equation given by (1), $\beta_0 \dots \beta_2$ is the parameter values in the intersection and independent variables, respectively. Here, when ε_t represents the error tem, ecm represents the error correction term.

Table 4.

Dependent Variable: DMS

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 3/30/2015 1/08/2018

Included observations: 146 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3805.222	33911.57	0.112210	0.9108
DCRD(-4)	-0.061405	0.098164	-0.625536	0.5327
DCRD(-5)	0.151476	0.073121	2.071576	0.0403**
DMS ₋₁ (-4)	-0.103338	0.085698	-1.205829	0.2300
DMS ₋₁ (-5)	-0.038276	0.066346	-0.576914	0.5650
ECM(-1)	-0.856153	0.087382	-9.797827	0.0000***
R-squared	0.484743	Durbin-Watson stat		2.030889
Adjusted R-squared	0.433997	Prob(F-statistic)		0.000000

Note: ***, ** and * indicate the 1%, 5% and 10% levels of significance

Results

According to the results of the Granger causality test, in the long run, the direction of causality between the money supply and credit expansion is straightforward from the money supply to the credit extension.

According to the findings of the error correction model, there is a positive and statistically significant relationship between money supply and credit expansion in the short term. Credit expansion increases money supply.

The fact that the error correction term is negative and statistically significant indicates that the model has stable equilibrium.

As a results, the CBRT, as the lender of last resort, accommodates to the borrowing demands of banks, setting the cost of borrowing rather than its quantity. If the Central Bank

refuses to lend to banks, money markets will collapse and a credit crunch will occur. Therefore, the Central Bank cannot control the money supply in the short run, but can effect the cost of credit through interest rate policy.

Literature

- Ahmad, N. F. Ahmed (2006). The Long-run and Short-run Endogeneity of Money Supply in Pakistan: An Empirical Investigation. SBP-Research Bulletin. Volume 2. Number 1. 2006.
- CBRT (2013). Enflasyon ve Fiyat İstikrarı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/06084069-3751-44a3-ba98-fc5a65b908ba/Enflasyon_FiyatIstikrari.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-06084069-3751-44a3-ba98-fc5a65b908ba-m5lk8Dx
- Cepni, O., İ. E. Güney (2017). Endogeneity of Money Supply: Evidence from Turkey. *Journal of Finance & Banking Studies* 6(1), <https://doi.org/10.20525/ijfbs.v6i1.680>
- Choi, W. G, S. Oh (2000). Endogeneous Money Supply and Money Demand. IMF working paper. No. 188. IMF Institute. November.
- Dickey, D. A., W.A. Fuller (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relationship by Econometric Models and Cross Special Methods. *Econometrica*, 37, 3.
- Nayan. S., N. Kadir, M. S. Abdullah, M. Ahmad (2013). Post Keynesian Endogeneity of Money Supply: Panel Evidence. *Procedia Economics and Finance* 7. International Conference on Economics and Business Research 2013 (ICEBR 2013)
- Palley, T. (2008). Endogenous Money: Implications for the Money Supply Process, Interest Rates, and Macroeconomics. PERI Working Paper. No. 178. University of Massachusetts Amherst, Political Economy Research Institute.

Ekonomik Büyümede Alternatif Bir Araç Negatif Faiz: ARDL Analizi Yaklaşımı

Ayşe Ergin ÜNAL¹, Okyay UÇAN²

An Alternative Instrument Negative Interest for Economic Growth: An ARDL Analysis Approach

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 20.08.2018

Date Accepted: 23.09.2018

JEL Classification:

C58

E43

E60

Keywords:

Negative interest,

Monetary policy,

Panel ARDL.

ABSTRACT

In this study negative interest rates that is denoted as an alternative monetary policy instrument in especially developed countries, are inquired to have a relation with economic growth on selected fragile countries using ARDL analysis for the period 1995-2016. The aim of the study is to discuss the applicability of negative interest policy for the high fragile countries including Turkey by analyzing the direction of the effect of negative interest on economic growth. On the other hand, the possible effects of negative interest rate policies on current account deficit beside savings and investments are assessed. In this context statistically significant and positive relation between economic growth and interest rates below zero is found in the developed countries that use negative interest as monetary policy. Moreover, there is also same relation in emerging fragile countries. However, there is difference to obtain the long run equilibrium. While this period is short for the developed countries, it is relatively long for the emerging fragile countries.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, ayseergin@ohu.edu.tr

² Doç.Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisat Bölümü, okyayucan@ohu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada özellikle gelişmiş küresel ekonomilerde alternatif para politikası aracı olarak nitelendirilen negatif faiz oranlarının ekonomik büyümeyle ilintisi seçilmiş kırılgan ekonomiler üzerine etkileri 1995-2016 yıllık verileri kullanılarak panel ARDL analizi ile incelenmektedir. Çalışmanın amacı, içinde Türkiye'nin de bulunduğu finansal kırılganlığı yüksek olarak değerlendirilen ülkelerde, faiz oranlarındaki değişimin ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediği analiz edilerek söz konusu ülkelerde negatif faiz politikasının uygulanabilirliğini tartışmaktır. Diğer yandan çalışmada özellikle kırılgan ekonomilerde olası negatif faiz politikalarının tasarruf ve yatırımlar dışında cari açık üzerindeki etkileri de değerlendirilmektedir. Bu bağlamda negatif faiz uygulayan seçilmiş gelişmiş ülke ekonomilerinde ekonomik büyüme ile sıfırın altında seyreden faiz oranları arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Kırılganlıkları yüksek gelişen ekonomilerde de analitik olarak faiz ve büyüme arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Fakat fark, uzun dönem dengelerine ulaşmada ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerde bu dönem kısa iken, gelişmekte olan ülkelerde bu oran göreceli olarak çok uzundur.

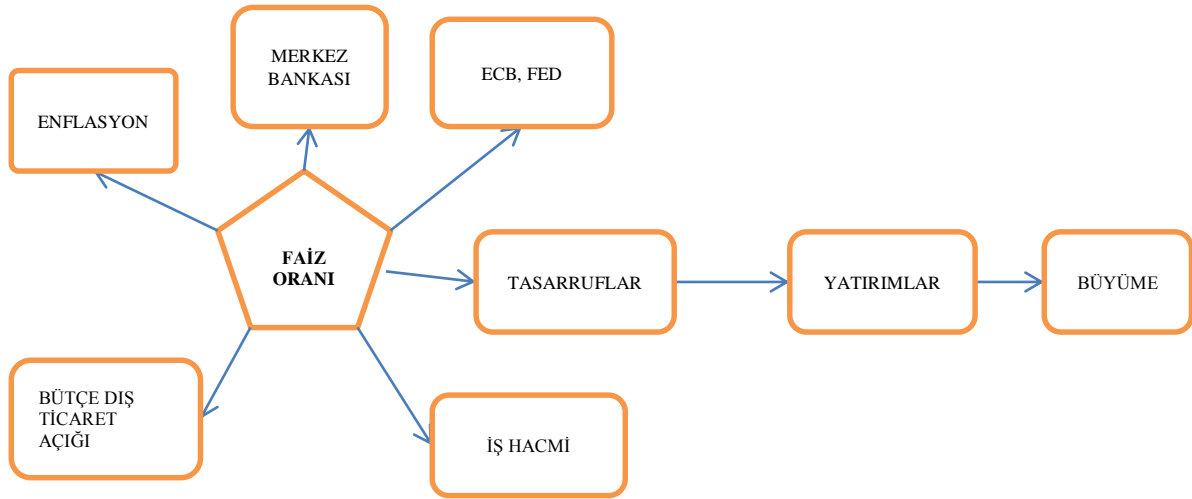
1. Giriş

2006' da ABD' de ortaya çıkan mortgage krizi ve yine ABD' de Lehman Brothers' ın iflasıyla oluşup 2008' de küresel boyutta kriz haline gelen finansal kriz pek çok ülke ekonomisini hem reel hem de finansal piyasalarda birbirinden farklı sorunlarla karşı karşıya getirmiştir. Söz konusu tarih itibari ile para ve maliye politikalarının ülke ekonomilerindeki uygulamaları tekrar gözden geçirilmiş ve krizin oluşturduğu sorunlara yönelik alternatif çözüm yolları geliştirilmeye çalışılmıştır. Ülke ekonomileri durgunluk dönemlerinde reel ve mali piyasalarda olumlu gelişmelerin oluşması adına pek çok makroekonomik değişken kullanılmaktadır. Merkez bankasının emisyon hacmi artırımı yolu ile piyasaya para sürmesi ya da faizleri düşürmesi bunlardan ikisidir. Uygulanan düşük faizin ülke ekonomilerinde yeterince etkin olmaması faizlerin daha da düşürülmesine hatta sıfırın altına inmesine neden olmuştur.

Ülke ekonomilerini durgunluktan çıkarma ve finansal dinamiklerini harekete geçirme sonucunda ulaşılabilecek artan oranlı ekonomik büyüme, krizin aşıldığını göstermekte olup bu

bağlamda kullanılan değişkenlerden biri faizdir. Döviz fiyatlarını etkileyen en önemli nedenlerden biri olarak da görülebilen faiz oranları, döviz kurlarının dalgalanması ve sermaye hareketliliğinin yönünü belirleme, daha açık bir ifade ile para biriminin değer kazanması/kaybetmesi noktasında etkindir. Faizlerin etkin olduğu bir diğer kanal ise tasarruf ve yatırım kanalıdır. Düşen faiz oranları tasarrufları azaltmakla beraber artan yatırım tüketim ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi artıracaktır. Aşağıdaki şekilde ekonomik büyüme ve faiz arasındaki ilişki açıkça gösterilmektedir. Burada dikkate edilmesi gereken faizdeki değişkenliğin enflasyon başta olmak üzere bütçe, dış ticaret açığı, iş hacmi gibi farklı pek çok değişkende de meydana getirdiği değişimin dikkate alınmasıdır.

Şekil 1: Faiz Oranı ve Büyüme Mekanizması

Kaynak: Ergin ve Yetiz, 2017; Köse vd., 2015: 328.

Faizlerin ekonomik büyümede meydana getireceği etki dışında yüksek faiz oranlarının, hem yüksek maliyetlerden kaynaklanan talep düşüşü hem de kazançlı olabileceği düşünülen proje ve altyapı yatırımlarının ertelenebilmesine ve son olarak yol açabileceği yapısal sorunlar, eklendiğinde birtakım zorluklarının da olduğu görülebilmektedir. Bu bağlamda özellikle finansal yapısı kırılganlığa yatkın riskli ülkeler için, faizlerin yükselmesi sonucu ülkeye giren sermaye aracılığıyla kısa dönemde elde edilen kazanımların ve yine yüksek faiz sebebi ile azalan hatta gerçekleşmeyen yatırımların meydana getirdiği yapısal problemlerin karşılaştırılması gerekmektedir (Karagöl ve Ortakaya, 2014).

Faizin ülke ekonomilerindeki etkisi söz konusu ülke merkez bankalarını farklı faiz kararlarını almaya yöneltmiştir. Özellikle 2008 krizi sonrası uygulanan alternatif para politikası aracı olarak görülebilen sıfırın altında faiz oranı diğer bir değişle negatif faiz bunlardan biridir. Söz konusu uygulamaya geçmeden önce ülkeler, farklı para politikaları da denemiştir. Örneğin ABD Merkez Bankası (FED) mortgage piyasasına yönelik tahvil satın alımına başlamış ve sonrasında faiz oranlarını sıfıra yakın seviyelere indirmeyle beraber sözlü yönlendirmeyi de politikaları arasına eklemiştir. Yine kriz dışında iç talep yetersizliği ve enflasyon gibi sorunlarla uğraşan İsveç, Danimarka, İsviçre Merkez bankaları da faiz düzeylerini sıfırın altında belirleyen ülkelerdendir. Negatif faiz politikasını uygulayan son ülke ise Japonya' dır. Negatif faiz uygulayan ülkelerin 2008 krizini aşma, ekonomiyi canlandırma hatta ekonomik büyümeye ivme kazandırma gibi farklı amaçları bulunmaktadır. Burada tartışılması gereken nokta ise ülke gelişmişlik düzeylerinin söz konusu uygulamada doğuracağı farklı sonuçların olup olmadığıdır.

Negatif faiz üzerine yapılan literatür incelendiğinde yerli ve yabancı makaleler ile raporların ağırlıklı olarak teorik yapıda olduğu görülmüştür. Bunlar arasından Türkiye' de yapılan Kaya ve Yalçınkaya (2016) ve Köse vd. (2017)' e ait çalışma ampirik niteliktedir. Negatif faizin teorik altyapısı, literatür ve kırılğan ekonomiler ile negatif faizi uygulamış olan seçilmiş bölge ekonomileri üzerine ampirik analizin yer aldığı çalışmada, farklı gruptaki ülkelerin negatif faiz ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir.

2. Negatif Faiz Teorik Altyapısı ve Örnek Uygulamalar

İlk kez Alman İktisatçı Silvio Gessel tarafından 19. yy.'ın sonuna gelindiğinde öne sürülen negatif faiz oranı (Köse vd., 2015: 322), ülke merkez bankalarının kendi bünyesinde uyguladığı cari hesaplar faiz oranının, söz konusu ülkede yaşanan enflasyon oranının altında tutulmasına yönelik bir politikadır. Gessel nominal negatif faiz oranlarını, ekonomik karar alıcıların özellikle kriz dönemlerinde nakde yönelmelerini engellemek amacı ile para üzerine uygulanan bir faiz oranı olarak değerlendirirken, 20. yy. 'da Fisher ve Kesynes ise, elde para bulundurmanın maliyeti olarak değerlendirmektedir (Yalçınkaya ve Kaya, 2017: 93; Ilgman ve Manner, 2011). Gessel öne sürdüğü teorisine farklı akademik tepkiler almaktadır. Mesela Fisher faizlerin sıfırın altında belirlenmesi fikrine daha ılımlı yaklaşırken Keynes bu

uygulamayı fazlaca garip olarak değerlendirmiş, Cœuré, (2014) ise bazı akademisyenlerin ise söz konusu uygulama için tipik bir para krizi yorumunu yaptıklarını belirtmektedir.

2008 krizinden sonra alternatif para politikası aracı olarak kullanılmakta olan negatif faiz uygulaması, sağladığı kredi kullanımında kolaylık sağlanması ve parasını bankada muhafaza edenin ödemek zorunda olduğu ücret gibi birtakım koşullar sebebi ile bir sistem ya da düzenleme değişikliği olarak da nitelendirilmektedir (Matthews, 2016).

Uygulanış biçimi ile geleneksel para politikası araçlarından ayrılan negatif faiz oranı, geleneksel para politikalarının dünya çapında krizi çözmedeki etkisizliği sebebi ile daha önce bahsi geçen ülke merkez bankaları açısından alternatif araç olarak görülmekte olup, tasarruflara enflasyonun ve paranın zaman değerinin altında verilen faiz oranıdır. Uygulamanın temel amacı ABD, AB ve Japonya gibi ülkelerin dünya çapında kriz nedeniyle durgunluk içinde olan ekonomilerini canlandırmak ve kriz öncesi ekonomik büyüme ivmelerini tekrar yakalamaktır. Bu çerçevede merkez bankaları negatif faiz uygulayarak, krizin etkileri azaltılınca dek ya da belli bir süre için girişimcilerin yatırım yapmalarını teşvik etmiş olacaktırlar (Ceylan, 2014). Söz konusu görüşü destekleyen Mankiw (2009), negatif faiz oranları kanalı ile firma ve hane halkı kredi imkânlarının genişleyeceği, bu yolla da ekonomik büyümenin uyarılacağı kanısındadır.

Negatif faiz uygulayan Merkez bankalarının makroekonomik ölçekte temel beklentileri aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (Dedekoca, 2015).

- Ticaret bankalarının zorunlu karşılık oranları değerinde katlanmak zorunda oldukları maliyet yerine kredi verme yolunu tercih etmeleri
- Negatif faiz uygulamaları sonucunda değeri değişen para birimleri ihracatta rekabet koşullarını değiştirmekte olup, yükselen kurlarla pahalılaştıran ithalatın enflasyonu körüklemesi
- Hazine bonoları gibi kısa vadeli para politikası araçlarının getirisinin düşmesi sonucu öz sermayeyi artırmaya yönelik sermaye piyasası araçlarına talebi artırması
- Para politikasında artan para arzı diğer bir değişle parasal genişleme uygulamalarına destek vermesi.

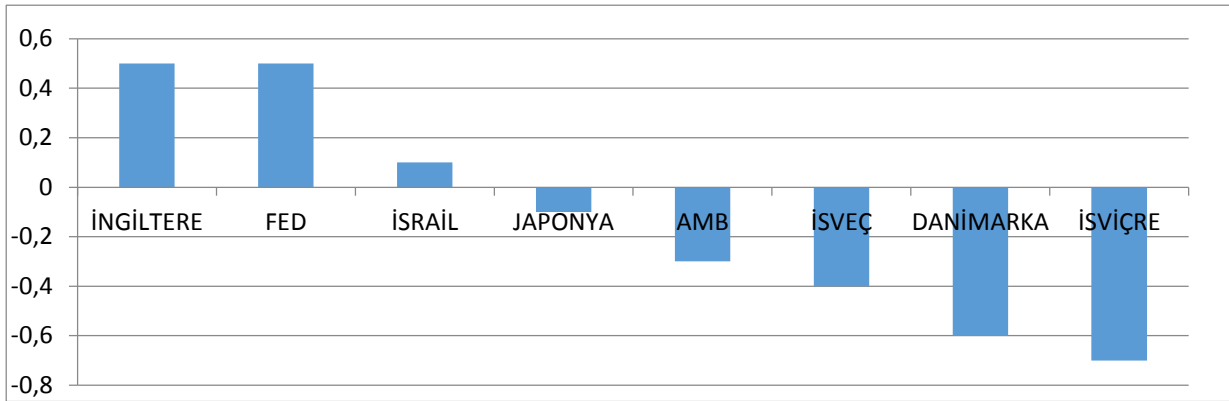
Söz konusu beklentiler uygulanacak sıfırın altında faiz oranlarının büyümeyi teşvik edeceğine vurgu yapmakla beraber, uygulamanın temel amaçları daha genel anlamda yerli para değerinin düşürülmesi, bankalara ucuz kredi olanağının sağlanması, tasarruf sahiplerini harcama yapmaya yönlendirmek ve yabancı para akışı ya da transferinin hızlanıp, kolaylaşmasıdır. Negatif faize yönelik 2017 IMF raporunda büyümeyi destekler nitelikte yeterince düşük belirlenmiş faiz oranlarının her zaman tam istihdama yol açacağı vurgulanmaktadır.

Negatif faiz uygulaması ekonomik küresel kriz sonrası uygulayıcı ülkelerde belirli beklentilerle uygulanmış olsa da belirli riskleri de beraberinde getirmektedir. IMF negatif faize yönelik hazırladığı raporunda, söz konusu uygulamaların tam olarak test edilmemiş olmakla beraber, azaltılmış banka karlılığının finansal piyasalara etkisini de değerlendirmektedir (IMF, 2017). Bu görüşü destekleyen Cœuré (2014), negatif faizin başlangıç olarak, fazla rezervleri olan bankalara bir maliyet getirip karlılıklarını düşürebilme ihtimaline vurgu yapmaktadır. Mankiw (2009) faiz indiriminin temel hedefinin toplam talep genişlemesi olduğuna vurgu yaparak hiçbir ekonomik aktörün söz konusu faiz uygulamasında borç vermek istememesi hatta yastık altının artacağı konusunda uyarılar yapmaktadır. Yine Roach (2016) sıfır faiz oranı-parasal genişlemeyi takiben uygulanan negatif faiz politikalarını birbirini etkileyen faydasız yönelimler ve merkez bankalarının kontrol mekanizmasını zayıflatan politikalar olarak değerlendirmektedir. Diğer yandan özellikle bazı gözlemcilerin negatif faiz oranlarının finansal istikrarı bozabileceği ve hatta para politikasındaki aktarım mekanizmasının engellenebileceği diğer eleştiriler arasındadır. Roach negatif faizin finansal istikrarsızlığa sebep olup, yeni bir ekonomik krize neden olabileceğini de savunmaktadır.

Negatif faiz uygulamalarına yönelik pek çok eleştiri yanında tartışılan diğer bir nokta Negatif faizin ekonomik büyümeyi ne derece artırabileceğidir. Burada kastedilen sıfırın altında uygulanacak faiz oranlarının yatırımları ne derece artırıp, tasarrufları kısma yoluyla talebi artırıp artırmayacağıdır. İktisat teorisine göre, negatif nominal faiz oranlarının tasarruf ve toplam talep üzerindeki net etkisi belirsizdir. Daha açık bir ifade ile negatif faiz oranları tasarruf oranını düşürebilme ihtimali olduğu gibi artırma ihtimalinde mümkündür (Palley, 2016: 8). Jobst ve Lin (2016) yapılan tüm eleştiri ve risklere rağmen uygulama sonucunda oluşabilecek birkaç faktörün söz konusu olumsuz etkileri azaltacağını düşünmektedir. Oluşacak bu faktörler;

toplam talebin yeniden dengeleme yolu ile daha güçlü hale getirilmesi ve bu durumun talep üzerindeki olumlu etkileri, daha yüksek varlık fiyatları ve düşük fonlama maliyetlerine ulaşma ile son olarak bankların artan borç verme olanağı ve ekonomiye katkısıdır. Söz konusu avantaj ve dezavantajlarına rağmen negatif faiz dünyada önemli Merkez Bankaları arasında uygulanmaya başlanmıştır. Aşağıdaki grafikte önemli ülke merkez bankalarının almış olduğu faiz kararları yer almaktadır.

Şekil 2: Seçilmiş Ülke Merkez Bankalarının Faiz Oranı

Kaynak: IMF, 2016.

2012 yılında Danimarka'yı takiben beş ülke Merkez Bankası faiz oranlarını sıfırın altında tutma konusunda karar almışlardır. Söz konusu uygulamanın boyutu ise ülkelerin içsel dinamikleri açısından değişmektedir. Danthin' e (2016) göre bunlar arasında belki de en açık amaç Danimarka ve İsveç' e ait olup, her iki ülkenin de asıl hedefi döviz kuru paritesini korumaktır. Diğer yandan Avrupa Merkez Bankası, Japonya Merkez Bankası ve İsveç Merkez Bankaları'nın temel amacı ise enflasyonu düşürmektir (Danthine, 2016). Özellikle Avrupa Merkez Bankası'nın ana hedefi, görev süresine uygun olarak Euro bölgesi enflasyonunu % 2'nin altına düşürme konusunda kararlı olmakla beraber uygulamaları farklılaşmaktadır (Cœuré, 2014). 2017 yılına gelindiğinde negatif faiz uygulayan ülke merkez bankası sayısı 7' ye çıkmış olup bunlar; Danimarka, Avrupa Merkez Bankası, İsveç, İsviçre, Bulgaristan, Macaristan ve Japonya'dır (IMF, 2017). Söz konusu ülkeler arasında özellikle Japonya' nın faiz oranlarını sıfırın altında belirlemesi pek çok akademisyen ve finans piyasası aktörlerinin dikkatini çekmiş ve bu bağlamda para politikası araçlarındaki bu yeni uygulamaya tartışılmaya başlanmıştır. Eğilmez' e (2016) göre Japonya'nın faiz oranlarının sıfırın altında belirlenmesinin altında yatan belli sebepler mevcuttur. Bunlar; ekonomiyi canlandırmak için ucuz para

uygulamasını artırarak sürdürmek ve kur savaşlarıdır (Eğilmez, 2016). Tablo 1' de negatif faiz uygulayan ülkelerin politikayı uygulama oranları, farklılaşan amaçları ve yöntemleri yer almaktadır.

Tablo 1: Negatif Politika Faizi Olan Merkez Bankalarına Genel Bakış

Uygulayıcı Ülke	Döviz Kuru Rejimi	Amaç	Gecelik Faiz Oranları	Açık Piyasa İşlemleri	Mevduat Faiz Oranı*	Başlama Tarihi
Danimarka	Sabit kur (avr)	Nakit Girişi Kontrolü Ve Döviz Kuru Baskısı	5	0	-65	Temmuz 2012- Nisan 2014, 2014 Eylül'
Avrupa Sahası	Serbest kur sistemi, Enflasyon hedeflemesi	Fiyat İstikrarı Sabit Beklenen Enflasyon	25	0	-40	11 Haziran 2014
Macaristan	Dalgalanan, Enflasyon hedeflemesi	Fiyat İstikrarı Döviz Kuru Baskısı	115	90	-5	23 Mart 2014
Japonya	Serbest Dalgalanma, Enflasyon hedeflemesi	Fiyat İstikrarı Sabit Beklenen Enflasyon	10	0	-10	16 Şubat 2016
Norveç	Serbest Dalgalanma, Enflasyon hedeflemesi	Fiyat İstikrarı	150	50	-50	24 Eylül 2015
İsveç	Serbest Dalgalanma, Enflasyon hedeflemesi	Fiyat İstikrarı Sabit Beklenen Enflasyon	25	-50	-125	12 Şubat 2015
İsviçre	Dalgali Kur Sistemi	Değer Kazanmada Azalış Deflasyonist Baskı	50		-75	15 Ocak 2015

*Avrupa merkez bankasının para politikası aracı olarak kullandığı üç faiz oranından biridir.

3. Araştırmanın Veri, Yöntem ve Bulguları

Bu kısımda negatif faiz oranının büyüme üzerine olası etkilerinin inceleneceği veri seti, kaynağı ve uygulanacak yöntem ile sonuçlara yer verilmiştir.

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Faiz oranı olarak Avrupa Birliği ülkelerinde Merkez Bankası bono oranı (Central Bank bond rate), bunların dışındaki ülkelerde ise iskonto oranı (int- discount rate) alınmıştır. Enflasyon değişkeni (inf) tüketici fiyat endeksinden hesaplanmıştır. Bir diğer değişken ise kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla değişkenidir. Kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla değişkeninin doğal logaritması ($\ln(\text{Perca})$) alınarak doğrusallaştırılması sağlanmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler IMF - IFS (International Financial Statistics) veri tabanından 1995-2016 arası yıllık olarak alınmıştır. Danimarka, İsveç, İsviçre, Japonya negatif faiz oranlarını uygulayıp olumlu sonuçlar alan gelişmekte olan ülkeler olarak analize dâhil olurken; Pakistan, Mısır, Arjantin ve Türkiye gibi ülkeler ise negatif faiz politikasının olası etkilerini gelişmekte olan ülkelerde değerlendirmek için eklenmiştir.

Hem zaman (1995 - 2016) hem de yatay kesit etkileri (4 gelişmiş, 4 gelişmekte olan ülke) mevcut olduğundan çalışma panel veri şeklinde olacaktır. Öncelikle panel birim kök testi yapılarak değişkenlerin hangi seviyede durağan oldukları belirlenmiştir. Kullanılan panel birim kök testi Levin, Lin & Chu'nun 2002 yılındaki testleridir (LLC-2002). Çalışmada kullanılan değişkenler aynı seviyede durağan olmadıklarından kısa ve uzun dönem ilişkileri görebilmek için PMG (Pooled Mean Group) / ARDL (Auto Regressive Distributed Lag) testi yapılmıştır.

3.2. Birim Kök Testi

Tablo 2'de Levin, Lin & Chu (2002) birim kök testi sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmada negatif faizi uygulamış gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler ayrı ayrı 2 modelde incelendiğinden iki farklı birim kök testi sonuçları yer alacaktır.

Tablo 2: LLC- 2002 Birim Kök Testi Sonuçları

GELİŞMİŞ ÜLKELER İÇİN					Entegrasyon Seviyesi
Düzyey (sabit)			Birinci Fark (sabit)		
	LLC İstatistiği	Olasılık Değerleri	LLC İstatistiği	Olasılık Değerleri	
LN(PERCA)	1,358	0,912	-4,317	0,000	I(1)
INF	-1,907	0,028			I(0)
INT	-1,151	0,064	-2,960	0,001	I(1)
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER İÇİN					Entegrasyon Seviyesi
Düzyey (sabit)			Birinci Fark (sabit)		
	LLC İstatistiği	Olasılık Değerleri	LLC İstatistiği	Olasılık Değerleri	
LN(PERCA)	-0,623	0,266	-4,726	0,000	I(1)
INF	-4,481	0,000			I(0)
INT	-0,578	0,281	-6,071	0,000	I(1)

Tablo 2’de elde edilen sonuçlara göre her iki ülke grubu için de kişi başına düşen gayri safi yurt içi hâsıla ve faiz oranı değişkenleri birinci farklarında durağan iken enflasyon değişkeni ise seviyede durağandır. Bunun anlamı enflasyon değişkeni I (0) iken diğer iki değişken I (1)’dir. Bu sonuçlara göre değişkenler aynı seviyede durağan olmadıklarından, farklı seviyelerde durağan değişkenleri kabul eden panel ARDL modelinin yapılması uygundur.

3.3. ARDL Eşbütünleşme Testi

Tablo 3 ve Tablo 4’de çalışmada seçilmiş gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait PMG/ ARDL testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3: Gelişmiş Ülkelere Ait Panel ARDL Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: D[LN(PERCA)]				
Otomatik Olarak Seçilen				
En Uygun Model : ARDL(1,3,3)				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri (P)
Uzun Dönemli Denklem				
Int	-0,241	0,039	-6,138	0,000
Inf	0,692	0,151	4,582	0,000
Kısa Dönemli Denklem				
Cointeg1	-0,102	0,022	-4,636	0,003
D(Int)	-0,013	0,029	-0,463	0,644
D(Int(-1))	0,003	0,024	0,126	0,900
D(Int(-2))	0,022	0,046	0,478	0,634
D(Inf)	-0,069	0,046	-1,492	0,141
D(Inf(-1))	-0,065	0,023	-2,798	0,007
D(Inf(-2))	-0,022	0,0178	-1,289	0,202
C	1,086	0,090	1,211	0,231

Bu modeller AIC (Akaike Bilgi Kriteri) baz alınarak, E-views 9.5 paket programı ile maksimum seviyede değişkenlerin gecikmeli değerlerinin etkileme düzeylerini belirleyecek şekilde otomatik olarak seçilmiştir.

Tablo 3’de verilen gelişmiş ülkelere ait panel ARDL test sonuçlarına göre uzun vadede faiz oranı 1 birim arttığında, kişi başına gayri safi yurt içi hâsıla bağımlı değişkeni ortalama olarak tahmini % 0,24 azalmaktadır. Diğer taraftan enflasyon 1 birim arttığında, kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla bağımlı değişkeni ortalama tahmini olarak % 0,69 artacaktır. Özetle bağımlı değişken kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla ile faiz oranı arasında negatif ilişki var iken faiz oranı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki görülmektedir.

Tablo 4: Gelişmekte Olan Ülkelere Ait Panel ARDL Testi Sonuçları

Bağımlı Değişken: D[LN(PERCA)]				
Otomatik Olarak Seçilen				
En Uygun Model : ARDL(3,4,4)				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri (P)
Uzun Dönemli Denklemler				
Int	-0,054	0,017	-3,083	0,003
Inf	0,072	0,026	2,690	0,010
Kısa Dönemli Denklemler				
Cointeg1	-0,007	0,0024	-2,916	0,032
D (LnPerca(-1))	0,308	0,377	0,816	0,419
D (LnPerca(-2))	0,047	0,364	0,130	0,896
D (Int)	-0,0192	0,036	-0,528	0,600
D (Int(-1))	-0,083	0,059	-1,418	0,164
D (Int(-2))	-0,087	0,091	-0,960	0,342
D (Int(-3))	-0,052	0,068	-0,770	0,445
D (Inf)	-0,017	0,008	-2,088	0,043
D (Inf(-1))	-0,011	0,008	-1,255	0,217
D (Inf(-2))	-0,004	0,010	-0,430	0,669
D (Inf(-3))	0,009	0,014	0,663	0,510
C	-0,082	0,892	-0,091	0,927

Kısa vadede ise hata düzeltme modeli için hesaplanan hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı (olasılık: 0,003) bulunmuştur. Bununun $-0,102$ değeri kullanılarak $1/|-0,102| = 9,8$ yıl gibi kısa bir sürede kısa vadedeki dalgalanmalar uzun dönem dengesine yakınsayacaktır.

Tablo 4’de verilen gelişmekte olan ülkelere ait panel ARDL test sonuçlarına göre ise uzun vadede faiz oranı 1 birim arttığında, kişi başına gayri safi yurt içi hâsıla bağımlı değişkeni

ortalama olarak tahmini % 0,054 azalmaktadır. Diğer taraftan enflasyon 1 birim arttığında, kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla bağımlı değişkeni ortalama tahmini olarak % 0,072 artacaktır. Özetle bağımlı değişken kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla ile faiz oranı arasında negatif ilişki var iken faiz oranı arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki görülmektedir. Kısa vadede ise hata düzeltme modeli için hesaplanan hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı (olasılık: 0,032) bulunmuştur. Bununun -0,007 değeri kullanılarak $1 / |-0,007| = 142$ yıl sonra kısa vadedeki dalgalanmalar uzun dönem dengesine yakınsayacaktır.

Daha açık bir ifade ile gelişmekte olan ülke makroekonomik yapısı dikkate alındığında kısa vadede faiz düşüşü ile ekonomik büyümenin artıramayacağı anlaşılmaktadır. Örneğin, yüksek seviyelerde seyreden enflasyon oranları faiz düşüşü ile daha da artacak bu durum ülkede uygulanan para ve maliye politikalarının daraltıcı yönde olmasını gerektirecektir. Özellikle enflasyon hedeflemesi uygulayan ülkelerde kullanılan nominal çıpa kısa vadeli faiz oranları olduğundan bu para politikası aracı stratejik önem taşımaktadır.

4. Sonuç

2008 krizinden sonra alternatif para politikası aracı olarak bazı ülkelere kullanılmakta olan negatif faiz uygulaması, kredi kullanımını kolaylaştırması ve parasını bankada muhafaza edenin ödemek zorunda olduğu ücret gibi birtakım koşullar sebebi ile bir sistem değişikliği olarak nitelendirilirken aynı zamanda alternatif para politikası olma yolunda ilerlemektedir. Negatif faiz oranı tartışmaları her ne kadar 19. yy. sonlarından itibaren tartışılmakta olsa bile özellikle son yaşanan küresel kriz sonrası uygulama alanı bulmuştur. Teorik olarak uygulaması oldukça zor görünen olgu, ülke ekonomilerindeki makroekonomik bazı durumlarda uygulanabilir hale gelmiştir. Özellikle tasarruf fazlası ya da gelişmiş ülkelerde örneklerine rastlanılan negatif faiz kararları farklı amaçlarla alınmaktadır. Örneğin gelişmiş ülke statüsündeki Japonya 16 Şubat 2016'da -0,10 olarak belirlediği faiz oranını fiyat istikrarı ve sabit beklenen enflasyon amacıyla uygularken, Danimarka döviz kuru baskısı sebebi ile söz konusu uygulamayı 2014 ve 2012 yıllarında denemiştir. Japonya ile negatif faiz uygulayan beş ülke göz önünde bulundurulduğunda ortak amacın ise, kriz sonrası ekonomik büyümeyi canlandırmak ve durgunluktan kurtulmak olduğu görülmektedir.

Bankaların Merkez bankasında yer alan rezervlerine faiz ödemesi yapmaları olarak tanımlanan negatif faiz kararlarının her ne kadar makroekonomik göstergeleri iyileştireceği düşünülse de bir takım risklerinin de bulunduğu tartışılmaktadır. Daha açık bir ifade ile söz konusu uygulama bankaların paralarını merkez bankalarında tutmak yerine kredi olarak kullanmalarını istemekte bu yolla da ekonomik büyümeyle beraber fiyat istikrarının da yakılacağını düşünmektedirler. Bu bağlamda negatif faiz dolayısıyla tasarruf yapılamadığı, bankacılık sektörünün çeşitli zorluklar yaşadığı ve banka karlılıklarının düşmesi eleştiriler arasındadır.

Negatif faizin etkilediği göstergeler arasında döviz kurları ve sermaye akışı da yer almaktadır. Ülke merkez bankalarının faiz oranları arasındaki farklar kur belirlemede önemli yer tutmaktadır. Daha açık bir ifade ile bir ülkede uygulanan negatif faiz oranları o ülkenin para birimini diğer ülkelere göre değer kaybetmesine yol açması beklenmektedir. Japonya' nın özellikle artan Çin ihracatına önlem olarak diğer bir değişle kur savaşı sebebi ile negatif faiz uygulaması bu duruma örnek verilebilmektedir. Uygulamanın diğer bir etkilediği makroekonomik değişim alanı sermaye hareketleri olup, söz konusu uygulama ile düşük faiz uygulayan ülkelerde yatırımların, faiz oranlarının daha yüksek olduğu bölgelere kayması olası risk olarak göze çarpmaktadır.

Söz konusu avantaj ve dezavantajlar göz önünde bulundurulduğunda ülke ekonomilerinde negatif faizin uygulanabilirliği tartışılmaktadır. Bu bağlamda ülke makroekonomik göstergeleri ve gelişmişlikleri dikkate alınan kriterlerdendir. Örneğin enflasyon oranlarının çok yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde negatif faizin enflasyonu daha da körükleyeceği düşünülmektedir. Diğer yandan düşen faiz oranları yatırım yapmayı teşvik edecek hatta kredi edinmeyi kolaylaştıracaktır. Söz konusu iki olgu paradoks gibi görülmekte ve uygulamanın özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerine etkileri fazlaca tartışılmaktadır. Negatif faizi uygulayan ülke örnekleri göz önünde bulundurulduğunda gelişmişlik düzeyleri göze çarpmaktadır.

Bu çalışmada negatif faiz uygulayan gelişmiş ülke ekonomileri ve Türkiye' nin de içinde bulunduğu benzer makroekonomik sorunları yaşayan seçilmiş ülke ekonomilerinde alınan faiz kararları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Teorik anlamda faiz

indiriminin özellikle artan yatırımlar ve kur değişimleri yolları ile ekonomik büyümeyi canlandıracağı düşünülmektedir. Bu bağlamda yapılan çalışmada negatif faiz uygulayan gelişmiş ülke ekonomilerinde iki makroekonomik gösterge arasında anlamlı bir ilişki saptanmış ve negatif faizin ekonomik büyümeyi canlandırabileceği bulunurken, gelişmekte olan seçilmiş ülke ekonomilerinde bu durum çok daha uzun vade de gerçekleşme ihtimaline sahiptir.

Türkiye örneği dikkate alındığında 2005 yılına kadar ülkemizde yüksek faiz oranlarının uygulandığı görülmekle beraber sonraki yıllarda faiz kararlarında azalmaya gidilmiştir. Faiz oranlarının söz konusu dönemlerde azalması ülkedeki tasarruf eğiliminin azalmasına sebep olmakta iken aynı zamanda enflasyon oranlarının artışı ile de sonuçlanmıştır. Bu durum ise negatif faiz uygulamalarının Türkiye gibi ekonomilerde uygulanma alanının riskler barındırdığını göstermektedir. Çalışmanın uygulama kısmında da benzer bir sonuç bulunmuştur. Gelişmiş ülkelerde uzun dönem dengesine yaklaşık 10 yıl gibi bir sürede ulaşılrken (negatif faizin olumlu etkilerinin görülmesi olarak nitelendirilebilir) Türkiye'yi de içinde barındıran gelişmekte olan ülke grubu için bu dönem 142 yıl gibi çok uzun bir zaman olarak ölçülmüştür.

Kaynakça

Cœuré, Benoît, (2014), Life Below Zero: Learning About Negative Interest Rates, Çevrimiçi, [https:// www.ecb.europa.eu/press/key/date/2014/html/sp140909.en.html](https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2014/html/sp140909.en.html), Erişim Tarihi:12.11.2017.

Ceylan Ali , (2014), Türkiye'de Merkez Bankası Negatif Faiz Uygulayabilir mi?, [http://aliceylan.com.tr/ V2/turkiyede-merkez-bankasi-negatif-faiz-uygulayabilir-mi/](http://aliceylan.com.tr/V2/turkiyede-merkez-bankasi-negatif-faiz-uygulayabilir-mi/), Erişim Tarihi:12.11.2017.

Danthine, Jean-Pierre (2016), The Interest Rate Unbound?, çevrimiçi, [https://www.brookings.edu/.../ the-interest-rate-unbound/](https://www.brookings.edu/.../the-interest-rate-unbound/), Erişim Tarihi: 14.10.2017

Dedekoca, Ersin, (2015), Gevşek Para Politikasının İkizi: Negatif Faiz, Çevrimiçi, <http://ankaenstitusu.com/gevsek-para-politikasinin-ikizi-negatif-faiz/>, Erişim Tarihi:12.11.2017.

- Eğilmez, Mahfi, (2016), Japon Merkez Bankası ve Negatif Faiz, Çevrimiçi, <http://www.mahfiegilmez.com/2016/01/japon-merkez-bankas-ve-negatif-faiz.html>, Erişim Tarihi: 10.07.2017.
- Ergin Ünal, Ayşe, Yetiz, Filiz, (2017), Parasal Genişlemeye Alternatif Arayışları: Negatif Faiz, Politik Ekonomik Kuram, Cilt:1, Sayı: 2.
- Ilgmann, C. & Menner, M. (2011). "Negative Nominal Interest Rates: History and Current Proposals". *International Economics and Economic Policy*, 8(4), 383-405.
- IMF, (2017), Negative Interest Rate Policies - Initial Experiences And Assessments, Çevrimiçi, <https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2017/08/03/pp080317-negative-interest-rate-policies-initial-experiences-and-assessments>, Erişim Tarihi: 10.12.2017.
- Jobst, Andreas and Lin, Huidan, (2016), Negative Interest Rate Policy (NIRP): Implications for Monetary Transmission and Bank Profitability in the Euro Area, 2016 International Monetary Fund WP/16/172
- Köse, Yaşar, Atik Murat, Yılmaz, Bülent, (2015), "Türkiye İçin Negatif Faiz Oranının Uygulanabilirliği ve Analitik Olarak İncelenmesi", *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, Cilt:7, Sayı: 13, ss: 321-339.
- Levin, A., C.-F. Lin, and C.-S. J. Chu. (2002), Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite -Sample Properties. *Journal of Econometrics* 108: 1–24.
- Mankiw. Gregory, (2009), It May be Time for the Fed to go Negative, Çevrimiçi, <http://www.nytimes.com/2009/04/19/business/economy/19view.html>, Erişim Tarihi: 05.12.2017.
- Matthews, Chris, (2016), Negative Interest Rates Won't Save Us, çevrimiçi, <http://fortune.com/2016/02/11/negative-interest-rates-wont-save-us/>, Erişim Tarihi: 10.12.2017.

Ortakaya, Ülkü İstiklal ve Karagöl Erdal Tanas, (2014), "Faiz Kısıkcında Ekonomik Büyüme", Seta Perspektif, Sayı 47.

Palley, Thomas I., (2016), *Why Negative Interest Rate Policy (NIRP) Is Ineffective and Dangerous*, Real-World Economics Review, Issue No. 76

Roach, Stephen, (2016), Central Banking Goes Negative, Çevrimiçi, <https://www.economics.utoronto.ca/gindart/2016-02-18%20-%20Central%20banking%20goes%20negative.pdf>, Erişim Tarihi: 11.12. 2017.

Yalçinkaya, Ömer. & Kaya Vedat. (2017). "Nominal Negatif Faiz Oranı Politikasının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: İlk Kanıtlar (2000Q1 - 2016Q4)", Vol:3, Issue:11; pp:91-105.

Vergi Kaçakçılığı Suçunda Hürriyeti Bağlayıcı Ceza Üzerine Bir Değerlendirme

Recep KAHRAMAN¹, Emre ATSAN²

An Evaluation on Imprisonment of Tax Evasion

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 25.08.2018

Date Accepted: 22.09.2018

JEL Classification:

H26

K34

K14

Keywords:

Tax Evasion,

Turkish Tax Law,

Economic Crime,

Economic Sanctions.

ABSTRACT

As a financial crime, should economic sanctions be imposed against tax evasion?

In our study, in terms of financial crime in terms of crime of tax evasion, the legal dimension of the sanctions imposed on this crime has been defined in Turkish Tax System. In the crime of tax evasion, which is one of the economic crime types, the legislator imposes judicial fine and imprisonment as a sanction. Since economic crimes harm individuals' property, the legal value that is protected by these crimes is mostly those with monetary value. In our study, it was discussed in the doctrine that the punishment to be given as a result of the negativity of the assets of the property should be punished as a freedom of punishment.

¹ Araştırma Görevlisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, recepkahraman@ohu.edu.tr

² Araştırma Görevlisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, eatsan@ohu.edu.tr

Özet

Bir mali suç olarak vergi kaçakçılığı suçuna karşı ekonomik müeyyideler mi uygulanmalıdır? Çalışmamızda vergi kaçakçılığı suçu özelinde mali suç açısından incelenerek, Türk Vergi Sisteminde bu suça yönelik yaptırımların mevzuat boyutu tanımlanmıştır. Ekonomik suç türlerinden olan vergi kaçakçılığı suçunda kanun koyucu yaptırım olarak adli para cezası ile birlikte hürriyeti bağlayıcı cezaya da yer vermiştir. Ekonomik suçlar bireylerin malvarlığına zarar verdiği için bu suçlarla korunan hukuksal değer çoğunlukla maddi değeri olan varlıklardır. Çalışmamızda, malvarlığının olumsuz etkilenmesinin sonucu olarak verilecek cezanın buna mukabil şekilde hürriyeti bağlayıcı ceza olması gerekliliği doktrinde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Kaçakçılığı, Türk Vergi Hukuku, Ekonomik Suç, Ekonomik Ceza

Jel Sınıflandırması: H26, K34, K14

1. Giriş

Ekonomik suçlar ifadesini mali suçlar ve ticari suçlar şeklinde ayrıma tabi tutarak incelemek özellikle yaptırımların etkisi açısından doğru olacaktır. Konumuz olan vergi kaçakçılığı suçu mali suçlardan olup devletin para rejimini özellikle gelir ve gider ilişkilerini etkilemekte bu anlamda ekonomik bir anlam taşımaktadır. Ekonomik suç ifadesinin tercih edilmesinin ana sebebi de ortaya çıkan zararın türüyle ilgilidir. Örneğin 5237 s. Türk Ceza Kanunu'nda kasten öldürme suçu kişilere karşı işlenen suçlardan hayata karşı suçların başlığı altında düzenlenmiştir. Bu nedenle vergi kaçakçılığı suçunda etki ekonomik olduğundan ekonomik suçlar başlığı altında incelenmesi gerekir.

Ekonomik gelişmelerle doğru orantılı şekilde vergi kaçakçılığı suçlarının çeşitlendiği görülmektedir. Bu suçların ortaya çıkartılmasındaki zorluklar nedeniyle yaptırımlarında değişmesi kaçınılmaz olmaktadır. Diğer bir ifadeyle suçun engellenmesi amacıyla kullanılan araç ve yöntemlerin de değişimi suçla mücadele ve suçun önlenmesi adına gereklidir. Bu açıdan bakıldığında vergi kaçakçılığı suçuyla mücadelede başarılı olunabilmesi adına öncelikli olarak suç tanımının doğru şekilde yapılması, suçların nelerden oluştuğunun tespitinin yanında suçun

nedenlerinin, etkilerinin ve suçla mücadele yöntemlerinin kusursuz belirlenmesi gerekir. Diğer bir ifadeyle geleneksel suçla mücadele anlayışı bu suçlar için uygulandığında başarılı sonuçlar alınamayabilir.

Vergi kaçakçılığı suçuyla mücadelenin etkisiz kalmasının olumsuz sonuçlarından birisi de kamu idaresi ve hukukta görülen yozlaşma halidir. Ayrıca sonucunda ortaya çıkan yolsuzluk ekonomik rekabete doğrudan zarar verdiği için bu suçla mücadele için olması gereken düzenlemelerden biri de şüphesiz ki ihlallerin ceza kanunlarıyla yaptırım altına alınması ve yaptırımların kararlılıkla uygulanmasıdır. Ayrıca vergi kaçakçılığı suçlarıyla mücadele çıkar ve baskı gruplarının güçlenmesini engellerken, kamu kaynaklarının etkin kullanılmasının önündeki engellerden birisini de ortadan kaldırmaktadır. Bunun sonucunda istihdam, üretim ve dolayısıyla rekabet gücünün de artmasına katkı sağlamaktadır.

Vergi kaçakçılığı suçuyla etkin ve hızlı mücadele için yaptırımın sadece kabahatlere uygulanan idari yaptırım olmasını savunanların yanında yaptırımın sadece adli para cezası olmasını veya hürriyeti bağlayıcı cezanın da uygulanabileceğini savunanlar bulunmaktadır. Suçla mücadele için yaptırımların sistemli uygulanması gerekir. Ancak bu durum hürriyeti bağlayıcı cezanın tamamen uygulanmaması şeklinde yorumlanmamalıdır. Diğer bir ifadeyle ortaya çıkan zarar her ne kadar ekonomik olsa da yaptırımın ekonomik olması zorunlu değildir. Sadece ekonomik cezaların yaptırım olarak kabulü suçun failinin oluşan bu ekonomik kaybın sonradan elde edeceği gelirlerle telafi edilebileceği düşüncesine kapılarak yeniden vergi kaçakçılığı suçunu işleme isteğini doğurabilir. Bu nedenle vergi kaçakçılığı suçunda hürriyeti bağlayıcı cezanın öngörülmesi kabul edilebilir bir durumdur ancak ihlalle ölçülü bir yaptırımın hükmedilmesi gerekir.

Vergi kaçakçılığı suçunda ceza kanunları hürriyeti bağlayıcı cezalar kabul etmiştir. Cezaların ekonomik olmasının ötesinde hürriyeti bağlayıcı ceza olarak uygulanmasının suçla mücadele açısından olumlu etkisi olabilir. Ancak kişileri suç işlemekten caydırıcı olan husus, yaptırımların ağırlığı değil cezasız kalmayacağı düşüncesidir. Vergi kaçakçılığı suçuyla korunan alan, her ne kadar sadece ekonomik alan gibi görünse bile kamu idaresinin zarar gören sıfatı nedeniyle belirli somut zararların ötesinde ekonomik ahlakında olumsuz etkilenmesine

yol açmaktadır. Bu nedenle yaptırımların adli para cezası ve hürriyeti bağlayıcı ceza olarak birlikte uygulanması söz konusu ahlakın olumsuz etkilenmesine engel olabilecektir.

1.1. Ekonomik ve Mali Suçlar

Ekonomik suç kavramını sürekli olarak değişen, kendini güncelleyen ekonomik sistemler açısından tanımlamak, bu suçun sınırlarını çizmek oldukça güçtür. Ancak geniş anlamda ekonomik suçları bir kişinin ya da toplumun iktisadi menfaatini olumsuz etkileyen suçlar olarak tanımlayabiliriz. Bu bakımdan iktisadi menfaati etkileyen fiillerin sınırları özellikle ülkelerin vergi, ticaret ve ceza mevzuatları altında ayrıca belirlenmesi ekonomik suç kavramının tanımını oldukça genişletmektedir.

En geniş anlamıyla ekonomik suçlar, şahısların ya da suç örgütlerinin ekonomik araçları kullanarak haksız şekilde ekonomik çıkar sağlama güdüsüyle kanun dışı yöntemlerle gerçekleştirmiş oldukları faaliyetlerdir.

Ticaret mevzuatının genel esaslarından hareket edilerek ekonomik suç kavramından daha dar kapsamda olmak üzere “ticari suç”, “mali suç” veya “vergi suçu” kavramına ulaşılmaktadır. Sahir Erman’a göre (1992) ticari suç hakkında doktrin sahasında bir tarif, şimdiye kadar verilmemiştir. Ancak, diğer bütün suçlar korumak istedikleri menfaatin niteliğine göre bir takım gruplara ayrıldıklarına göre, ticari suçları da, yine korunan hukuki yarar açısından, diğer suçlardan ayırmanın mümkün olduğu düşünülebilir. Ticaret hayatının hukuka aykırı bir takım davranışlardan korunması, ferdin meşru ticari faaliyet ve kazancının güvence altına alınması ve netice itibariyle ülkenin iktisadi kalkınmasının sağlanması maksadıyla cezalandırılmış olan fiillerin “ticari suç” adı altında toplanmalarının mümkün olduğu ileri sürülebilir (Tiryaki ve Gürsoy, 2004, s.54).

Bu bağlamda ekonomik suçlar nitelikli dolandırıcılık (yatırım, sigorta, çek ve benzeri gibi dolandırıcılık suçları), tefecilik, şike ve teşvik primi, hileli iflâs, fiyatları etkileme, kamuya gerekli şeylerin yokluğuna neden olma, hileli yollarla vergi kaçırma, mal veya hizmet satımından kaçınma ve sektörel manipülasyon olarak sayılabilir. Ekonomik, ticari ve sınaî ve hatta mali hayatı ilgilendiren özel kanunlardaki adli cezayı gerektiren suçlar, ihaleye fesat

kariştirme, bilişim suçları, vergi suçları, kaçakçılık suçu, kara para aklama suçu ve yolsuzluk suçları da ekonomik suçlar kapsamında sayabiliriz.

Ekonomik suçlar sonuç itibariyle gerek bireysel olarak gerekse toplumsal olarak birçok potansiyel riski barındırmaktadır. Bunlardan bazıları, kayıt dışı ekonomiyi artırarak devletin vergi kaybına neden olmaktadır. Özellikle ticari ve sınaî hayatımızı yakından ilgilendiren “ekonomik güvenliğimizi” tehdit etmektedir. Karşılıklı güven esasına dayalı olarak gerçekleşen piyasa faaliyetlerinin bozulmasına yol açabilmektedir.

Mali suçun çağdaş bir tanımı vermeye çalışırsak, mali suç özel, profesyonel ya da teknik becerileri olan kişiler tarafından kişisel veya örgütsel kazanç ya da diğer birey veya birimler aleyhine haksız kazanç sağlama amacıyla genellikle aldatma ya da yalan beyanda bulunma yoluyla işlenen yasadışı eylemdir (Aydın & Yılmaz, 2007, s.174).

Toplumda var olan huzur ve güven ortamını bozabilmekte ve haksız kazanç elde etme amaçlı faaliyet gösteren sektörleri çoğaltabilmektedir. Toplumda var olan ekonomik ve sosyal düzenin korunması, ekonomik ve ticari hayatın vazgeçilmez unsuru olan vatandaşlar arasındaki karşılıklı güvenin tesis edilmesi, suç örgütlerinin gelir kaynağı olan kayıt dışı ekonomi ile mücadele edilmesi için ekonomik suçlar ile etkin mücadele edilmesi gerekmektedir.

Ekonomik suçları da ticari suçlar ve mali suçlar şeklinde ikiye ayıran yaklaşımlar mevcuttur (Şensoy, 2014, s.831). Ancak ekonomik suç tiplerinin ve bunlara ilişkin ceza hükümlerinin ticaret mevzuatı, ceza mevzuatı, vergi mevzuatı gibi birçok farklı düzenleme içinde dağılmış olması kavram alanını oldukça genişletmektedir (Tiryaki ve Gürsoy, 2004, s.54).

Bu kapsamda ekonomik ceza hukukunun gelişimi konusunda iki yaklaşımdan bahsedilebilir:

1. Liberal bakış açısına göre, devletin ekonomik alana müdahalesi esas olarak belirli özgürlüklerin korunması ile sınırlı olduğundan, ceza hukuku, sınırlı bir biçimde, üçüncü kişilerden gelen tehditlere karşı kişinin malvarlığını korumaya yönelik bir hukuk olmalıdır.

2. Devletçi yaklaşıma göre ise ekonomik ceza hukuku kişilerin menfaatlerini korumaktan öteye gitmekte, sadece bir uyumsuzluğa hakemlik değil, ekonomik faaliyetler için bir araç olma amacını gütmektedir.

Çalışmamız açısından vergi suçlarını ekonomik suçların bir alt alanı olan mali suçlar altında incelememiz daha uygun olacaktır. Bu açıdan vergi kaçakçılığı suçu konusunu bir vergi suçu olarak, ekonomik suç kapsamında ekonomik ceza hukuku bağlamında değerlendireceğiz.

2. TÜRK VERGİ SİSTEMİNDE VERGİ SUÇ VE CEZALARININ YERİ

Bir devletin vergi alabilmesi için “yetki sahibi” olmaları gerekir. Bu durum hukuk devleti belirleyiciliği içinde “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesine atıfla “kanunsuz vergi olmaz” prensibinden hareketle birçok devletin anayasalarında kendini göstermiştir. Vergilerin kanuniliği ilkesi, iktidarın halkı keyfi vergilendirmelerinin önlenmesi ve devletin gelirlerinin bir düzen içinde alacak-borç ilişkisini sağlayabilmesi bakımından önemlidir. Ancak unutulmamalıdır ki vergi kanunlarının tatbiki, vatandaşın çok hassas olduğu bir noktaya, yani mali güçlerine, tesir eder (Özer, 1968, s.101). Bu noktada vergilendirme yetkisi normlar hiyerarşisinde yasama organınca ele alınmış ve anayasalara girmiştir. Bu durum yürütme organının vergilendirme olayında temel dayanağı olmuş ve yapılan işlemler bu çerçevede ele alınmıştır.

Her ülkede devletin vergi alması, gider yapması ve bunlara ilişkin bütçe işlemleri, temelde anayasal hükümlere bağlanır. Bunun nedeni, özellikle, demokratik ülkelerde halktan alınacak vergi ve benzeri yükümlülüklerin yine halkın ön rızasına dayanması gereğidir. Halk veya milletin ön rızası ise, kendisinin seçtiği yasama organınca kullanılır. Bu itibarla devletlerin anayasalarında mali hükümlerin yer alması tarihi gelişim olarak milletin iradesinin esas alınmasının bir sonucudur (Erginay, 1983, s.57). Türk Hukuk Sistemi bu doğrultuda vergilendirme olayını Anayasal düzenleme ile ele alarak mevzuat oluşturmuş ve idareye hareket kabiliyeti sağlamıştır. Ülkemizde yürürlükte bulunan ve devletin kuruluşunu, temel organlarını, devlet karşısında vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen 1982 Anayasası'nın Temel Hak ve Ödevler başlıklı İkinci Kısımında yer alan Siyasi Hak ve Ödevler başlıklı Dördüncü bölümündeki “Vergi Ödevi” başlıklı 73. Maddesine göre:

“Herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, mali gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür.

Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır.

Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konular, değiştirilir veya kaldırılır.

Vergi, resim, harç ve benzeri yükümlülüklerin muafık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapma yetkisi Bakanlar Kuruluna verilebilir.”

Anayasanın 73. Maddesinde yer alan bu ifadelere göre vergilemenin sahip olduğu temel ilkeler maddeye istinaden sırasıyla Şu Şekilde sayılabilir; genellik ilkesi, karŐılıklılık ilkesi, mali güce dayanma ilkesi, adalet ilkesi, eşitlik ilkesi, kanunilik ilkesi. Bu ilke ve hükümler vergilendirmenin anayasal sınırlarını oluŐurmaktadır (Çağan, 1983, s.73) Ayrıca Anayasa Mahkemesinin bir kararında bu ilke ve hükümlerin vergi ödevinin varlığı açısından Şu bakımdan ele almıştır, “Kişi ancak, kendisini yaŐatan, maddi ve manevi varlığını koruyup gelişmesinde olanak tanıyan topluma karşı ödevler taŐır. Bu olanaklar tanınmamıŐsa ödevden de söz edilemez.”³

Vergi suçları, devlet hazinesine karşı işlenen ekonomik suçlardan olup, burada korunan hazine yararı ile kamu yararı özdeşleşmekte ve sonuçta korunan hukuki menfaat, kamu yararı olmaktadır. Vergi suçlarının işlenmesindeki en önemli neden, toplumun sosyal, ekonomik ve mali yapısı olup, vatandaşlar genelde ekonomik durumun bozuk olduğu zamanlarda vergi ödemekten kaçınmakta ve bazen bu durum suç teşkil eden eylemlere dönüşmektedir. Vergi suçları, konu itibariyle ekonomik suçlar arasında belki de en fazla dikkat çekenlerin başında gelmektedir. Diğer suçlara göre cezasının ve yaptırımının belli ölçülerde kalması suçun caydırıcılık özelliğinde bir bilgi çarpıtmasına neden olmaktadır.

³ Anayasa Mahkemesi Kararı, 19.12.1989, E.1989/14, K. 1989/49

Vergi suç ve cezaları iki şekilde karşımıza çıkar. Bunlardan bir tanesi idari yani mali nitelikteki vergi suç ve cezalarıdır. Diğeri ise ceza hukuku bağlamındaki vergi suç ve cezalarıdır.

Vergi suç ve cezaları Türk Hukuk Sisteminde Vergi Usul Kanunu temelinde birçok kez değişikliğe uğramıştır. Vergi Usul Kanununda değişiklik yapan ve 01.01.1981 tarihinde yürürlüğe giren 2365 sayılı yasa ile vergi suç ve cezaları önemli değişiklikler içerecek şekilde yeniden düzenlenmiş ve “kaçakçılık, kusur, usulsüzlük, hileli vergi suçu ve hileli vergi suçuna teşebbüs” kavramları, “vergi kaçakçılığı, vergi kaçakçılığına teşebbüs, ağır kusur, kusur, usulsüzlük” biçiminde değiştirilmiştir. Buna benzer köklü bir değişiklik ise 02.07.1998 tarihli 4369 sayılı kanunla yapılmış ve “ağır kusur” ve “kusur” kaldırılarak “vergi ziyai suçu” kavramı yerleştirilmiştir. Bugünkü şekli ile vergi suçları “vergi ziyai, usulsüzlük (genel ve özel), kaçakçılık, cezadan indirim (kaçakçılığa iştirak), bilgi vermekten çekinme, mükellefin özel işlerini yapma, vergi mahremiyetini ihlal, haysiyet ve şerefe tecavüz, Ekim Sayım Beyanına İlişkin Görevi İhmal” suçları olarak VUK’ta yer almaktadır. Bir başka değişiklik ise 5237 sayılı TCK’ya uyum sağlanması için 5252 sayılı kanunla getirilen ve 23.01.2008 tarihinde kabul edilen 5278 sayılı Kanunla yapılmıştır. Hürriyeti Bağlayıcı Suç ve Ceza başlığını “Suç ve Cezalar” olarak değiştiren bu kanun ayrıca VUK’ta yer alan vergi suçları için vergi cezalarına verilen hapis ve para cezalarıyla ilgili bir takım düzenlemelere de imkân tanımaktadır.

2.1. Türk Ceza Kanununda Cezalandırılan Vergi Suçları ve Cezaları

Bir kişinin borcu yüzünden hapis cezasına çarptırılması, yani sadece borcunu ödemediği için bir kimsenin hürriyetinin kısıtlanması, modern hukuk anlayışına uygun düşmemektedir (Uyar, 1987, s.33). Buna karşılık kamu hukukundan kaynaklanan bir takım yükümlülükler (vergi yükümlülüğü) bu hükmün kapsamı dışındadır (Gözübüyük ve Gölcüklü, 1996, s.232). Bu noktada vergi suç ve cezaları açısından farklı bir durum söz konusudur. Çünkü vergi hukukunda yer alan vergi suç ve cezaları nitelikleri itibariyle idari ve adli vakalar olarak kabul edilip kabahat ve cürümler şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilmektedir. Kaldı ki kamu hukuku kapsamında yer alan vergileme olayının bir takım aykırı fiillere maruz kalması halinde ortaya çıkan suç eyleminin hapis cezası ile yaptırım altına alınması ilişkinin bir tarafında devletin yer

aldığı düşünüldüğünde doğaldır. Devletler kendi düzenleyici işlemlerinde toplum adına hareket ettikleri için aykırı olan bazı hareketleri yalnızca para cezaları ile geçiştiremezler.

Bu bağlamda “Hürriyeti Bağlayıcı Ceza ile Cezalandırılacak Suçlar Ve Cezaları” 213 sayılı Vergi Usul Kanunu’nun Ceza Hükümleri" başlıklı dördüncü kitabının “Vergi Cezaları” başlıklı ikinci kısmının üçüncü bölümünde düzenlenmiştir. Ancak 5728 Sayılı Kanun⁴ ile “Hürriyeti Bağlayıcı Ceza ile Cezalandırılacak Suçlar ve Cezalar” başlığıyla düzenlenmiş olan VUK’un Dördüncü Kitap, İkinci Kısım, Üçüncü Bölüm başlığı “Suçlar ve Cezaları şeklinde değiştirilmiştir⁵. Söz konusu suçlar ve bunlara hükmolunacak cezalar dört başlık halinde Kanunda yer almaktadır. 5237 sayılı yeni Türk Ceza Kanunu'nun “genel kanun" olarak nitelendirilmesiyle ceza hukuku alanı içinde uygulama açısından bir standart birliği oluşturulması amaçlanmıştır. Bunun için TCK dışında diğer kanunlarda yer verilen ceza hükümlerinin TCK kapsamında öngörülen genel hükümlerle uyumlulaştırılması yapılmıştır. TCK dışında diğer kanunlarda yer alan ceza hükümlerinden TCK'nın Birinci Kitabındaki “genel”e aykırılık teşkil edenlerin, ilgili kanunlarda gerekli değişiklikler için en geç 31 Aralık 2008 tarihine kadar süre tanınmıştır (5252 sayılı Kanun Geçici Md. 1). Bu doğrultuda, 3 tanesi geçici olmak üzere toplam 583 madde ile 23.01.2008 tarihinde 5728 sayılı Kanun TBMM Genel Kurulunda kabul edilen edilmiştir. Buna göre TCK dışında ceza maddeleri içeren birçok Kanunun TCK’ya uyum sağlanması amacıyla önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu uygulama, vergi ile alakalı kanun maddelerini de kapsamaktadır. 5728 sayılı Kanunu'nun 271-281’inci maddeleri ile VUK’un çeşitli maddeleri değiştirilerek bu maddeler TCK paralelinde yeniden düzenlenmiştir. Bu haliyle TCK’nın genel hükümlerinde yer alan kısa süreli hapis cezasının paraya çevrilmesi (TCK Md. 50), hapis cezasının ertelenmesi (TCK Md. 51) gibi hükümlerin vergi cezaları açısından dikkate alındığı görülmektedir.

10.01.1961 gün ve 10703 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak 01.01.1961 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 213 sayılı Vergi Usul Kanunu çalışmada “VUK” olarak anılacaktır) yapılan değişiklikler ve eklenen geçici ve ek maddeler ile güncelliğini korumuştur. Vergi Usul Kanunu mevcut yapısını korurken, hürriyeti bağlayıcı ceza ile cezalandırılacak vergi suçlarına

⁴ 5728 Sayılı Temel Ceza Kanunlarına Uyum Amacıyla Çeşitli Kanunlarda ve Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, K.T. 23 Ocak 2008, 26781 Sayılı Resmi Gazete.

⁵ 5728 Sayılı Kanun Md. 276

hükmolunacak cezalar için belirli hükümlerine atıf yapılan 765 sayılı TCK yürürlükten kalkmış ve 01.06.2005 tarihinde yürürlüğe giren 5237 sayılı Yeni Türk Ceza Kanunu (çalışmada “TCK” olarak anılacaktır) geçerli hale gelmiştir. Bu kısmın konusu Vergi Usul Kanunu’nda yer alan hürriyeti bağlayıcı ceza ile cezalandırılacak suçlar ve bu suçlara ilişkin cezaların 5237 sayılı TCK ile birlikte değerlendirilmesi olacaktır.

5728 sayılı Kanunla yapılan değişikliklerle, VUK'ta yer alan ceza hükümlerinden TCK'daki hapis cezasının paraya çevrilmesi, hapis cezasının ertelenmesi gibi hükümlerle çelişenlerin TCK ile uyumlulaştırılması öngörülmektedir. TCK rejiminde yeni unsurlar dikkate alınarak vergi cezalarının etkinliğini koruyabilmek için 5728 sayılı Kanunla vergi cezalarında artış amaçlanmıştır. Burada, vergi cezalarındaki ağırlaştırmaya karşılık, 5728 sayılı Kanunla fail lehine bir düzenleme yapılmış ve Ceza Muhakemesi Kanunu'nun 231'inci maddesinde öngörülen hükmün açıklanmasının geri bırakılması müessesesi hem hükmolunan ceza miktarı (5'inci fıkra) hem de suç türleri (14'üncü fıkra) yönünden önemli ölçüde genişletilmiştir. 5728 sayılı Kanunla yapılan değişikliğin yürürlük kazanması ile sanığa yüklenen suçtan dolayı verilecek ceza, iki yıl veya daha az süreli hapis veya adlî para cezası ise; mahkemece, hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına karar verilebilir (CMK 231/5). Bu halde hükmolunan ceza, iki yıl veya daha az süreli hapis veya adlî para cezası ise; hükmün geri bırakılması mümkün olmaktadır.

Adli vergi suçlarına yönelik genel hükümlerin 5237 sayılı TCK ve usul hükümlerinin 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) tarafından düzenlendiği görülmektedir. TCK'nın “Özel Kanunlarla İlişki” başlıklı 5'inci maddesinde “*Bu Kanunun genel hükümleri, özel ceza kanunları ve ceza içeren kanunlardaki suçlar hakkında da uygulanır*” hükmüne yer verilmiştir. Buna göre 213 sayılı VUK'un 357 ile 363'üncü maddeleri arasında düzenlenen ve hürriyeti bağlayıcı cezayı gerektiren “vergi suçları” hakkında. TCK'nın 5'inci maddesi gereği, TCK'nın 1 ilâ 75'inci maddeleri arasında düzenlenen genel hükümler uygulama alanı bulmaktadır. 765 sayılı Eski Türk Ceza Kanununun kaldırılması sonucu uygulamaya konan 5237 sayılı Yeni Türk Ceza Kanunu ile bir takım boşluklar oluşmuş ve diğer kanunlarda TCK'ya yapılan atıflar boşta kalmıştır. Bu durumu gidermek için 5252 sayılı “Türk Ceza Kanununun Yürürlük ve Uygulama Şekli Hakkında Kanun” un 3 üncü maddesi devreye girmiş ve yapılan yollamalar 5252 sayılı kanunda yer alan hükümlere gönderilmiş sayılmıştır. 23 Ocak

2008 tarihinde kabul edilen 5728 Sayılı Temel Ceza Kanunlarına Uyum Amacıyla Çeşitli Kanunlarda ve Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile özel kanunların büyük bir kısmında Türk Ceza Kanununun genel hükümlerine uyum sağlamak amacıyla değişiklikler yapılmış, bir takım hafif para cezaları idari para cezalarına dönüştürülmüş, bazı ağır para cezaları da gün para cezası sistemine uygun biçimde adli para cezalarına çevrilmiştir.

Genel bir kanun olan TCK’ya karşın VUK’daki ceza hükümlerinin yer aldığı “dördüncü kitap” ise özel bir ceza kanunudur⁶. Bu haliyle vergi ceza hukuku, genel ceza hukuku karşısında ceza hukukunun tamamlayıcı parçasını teşkil etmektedir⁷. Aynı ceza konusu hem TCK’da hem VUK’ta düzenlenmişse genel kanunla özel kanun arasında çatışma söz konusudur. Bu durumda özel kanunun (normun) genel kanuna (norma) önceliği ilkesi devreye girecektir. Çatışma özel ceza kanununda yer alan hükümlere göre çözümlenmelidir. Eğer özel ceza kanununda hüküm yoksa TCK’nın 5. maddesi gereğince TCK’nın genel hükümleri uygulanacaktır. Ancak TCK’ya dair uyumlaştırma çabalarının bir ürünü olan 5728 sayılı kanun ile bu çatışma ortadan kaldırılarak mevzuatta bir disiplin sağlanması hedeflenmiş ve TCK Md.5’e aykırı hükümler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır⁸.

VUK’un usule ilişkin düzenlemeler açısından daha çok idari hükümleri ihtiva ettiği göz önüne alındığında adli vergi suçlarına ilişkin temel kuralların (tekerrür, içtima, iştirak, ehliyet vb.) genel ceza hukuku çerçevesinde ele alınmak zarureti ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte şu hususu ifade etmekte yarar vardır; adli vergi suçlarında mükellef lehine olan ceza hükümleri uygulanmakta, buna karşılık, idari vergi suçlarında suçun işlendiği tarihteki hükümler geçerli olmaktadır.

TCK ile VUK arasında ilişkilendirilen vergi suçlarına baktığımızda; 359’uncu maddede düzenlenen "kaçakçılık suçu", 360’inci maddede düzenlenen “cezadan indirim (5728 sayılı Kanunla değişmeden önceki başlığı: kaçakçılığa iştirak suçu)”, 362’nci maddede düzenlenen “vergi mahremiyetinin ihlali suçu”, 363’üncü maddede düzenlenen “mükelleflerin özel işlerini yapma suçu”, VUK’ta başlığı bulunmayan ancak VUK’un 5 inci maddesinin 5’inci ve 6’ncı

⁶ D. 11.D., 07.05.1998, E.1997/1280, K.1998/1644.

⁷ D. İBK, 12.06.1980, E.1977/1, K.1980/2.

⁸ Bkz. “Özel Kanunlarla İlişki” başlıklı TCK Md. 5 gerekçesi.

fıkralarında zikredilen “haysiyet ve şerefe tecavüz suçu” ve VUK'un 243, 244, 245 ve 246'ncı maddelerinde işaret edilen “Ekim ve Sayım Beyanına ilişkin görevi ihmal veya suistimal suçu” görülmektedir.

2.1.1. Kaçakçılık

Kaçakçılık suçunun kanuni tanımı, VUK'un 359'uncu maddesinde iki ana grup halinde yapılmaktaydı. Ancak 5728 sayılı Kanununun 276. maddesi ile suç ve cezalar yönünden VUK'un 359'uncu maddesindeki ikili yapı, üçlü yapıya dönüştürülmüştür. Bu çerçevede VUK'un 359'uncu maddesinin (a) fıkrası suç fiilleri bakımından aynen korunmakta, ancak, bu fiillere ait cezanın alt sınırı arttırılmaktadır. Muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenlemek ya da kullanmak, defter, kayıt ve belgeleri tahrif etmek veya gizlemek gibi fiillerin yer aldığı bu fıkradaki “altı aydan üç yıla” ibaresi “bir yıldan üç yıla” kadar hapis cezasına hükmolunur şeklinde değiştirilmek suretiyle cezanın alt sınırının bir yıl olarak arttırılması öngörülmektedir. Bununla birlikte paraya çevrilmeye ve ertelemeye ilişkin hükümler çıkartılarak, VUK Md. 359 kapsamında hükmolunan hapis cezasının paraya çevrilmesinde ya da ertelenmesinde TCK'nın hükümlerinin dikkate alınması sağlanmaktadır. Ayrıca, VUK Md. 359/(a) fıkrasında hükmolunan ceza, iki yıl veya daha az süreli hapis veya adli para cezası ise hükmün açıklanmasının geri bırakılması mümkün olacaktır.

5728 sayılı Kanunla VUK Md. 359'da öngörülen en önemli değişiklik hâlihazırdaki (b) fıkrasının birinci ve ikinci alt bentlerinin ayrıştırılarak ayrı cezalara bağlanmasıdır. Söz konusu Kanunla Md. 359 un (b) fıkrası olarak öngörülen ilk alt bentte sayılan fiiller için üç yıldan beş yıla kadar hapis cezası öngörülmektedir. 5728 sayılı Kanunla vergi kanunlarına göre tutulan veya düzenlenen ve saklama ve ibraz mecburiyeti bulunan defter, kayıt ve belgeleri yok edenler veya defter sahifelerini yok ederek yerine başka yapraklar koyanlar veya hiç yaprak koymayanlar veya belgelerin asıl veya suretlerini tamamen veya kısmen sahte olarak düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar üç yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacaktır. VUK Md.359/b fıkrasındaki fiiller için öngörülen cezanın alt sınırı üç yıl olarak belirlenmekte ve söz konusu fiilleri işleyenlerin TCK Md. 50 ve 51'inci maddelerindeki hapis cezasının para cezasına çevrilmesi ve ertelenmesi hükümlerinden yararlanma imkânı

ortadan kaldırılmaktadır. Bununla birlikte cezalar açısından hükmün açıklanmasının geri bırakılması da ortadan kalkmaktadır.

VUK Md.359’un 5728 sayılı Kanunla ayrı bir fıkra olarak şekillendirilen (c) fıkrası, uygulamada olan (b) fıkrasının ikinci alt bendinde sayılan fiillerden müteşekkildir. Bu çerçevede VUK’ta yer alan ilgili hükümlere göre ancak Maliye Bakanlığı ile anlaşması bulunan kişilerin basabileceği belgeleri, Bakanlık ile anlaşması olmadığı halde basanlar veya bilerek kullananlara iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası öngörülmektedir (Burada kanun koyucunun madde hükmünü eksik olarak yazdığı kanısı hâkimdir. “Bilerek kullananlar” ifadesinin başına “bu belgeleri” ibaresinin gelmesinin uygun olacağı düşünülmektedir). Böylece (c) fıkrasında öngörülen cezaların alt sınırı (b) fıkrasına göre daha hafif tutulmuştur. Söz konusu olan (c) fıkrasındaki fiillere öngörülen cezanın alt sınırının iki yıl olarak belirlendiği dikkate alındığında, bu fiilleri işleyenlerin TCK Md.50’de öngörülen hapis cezasının para cezasına çevrilmesinden yararlanma imkânı ortadan kalkmaktadır. Ancak (c) fıkrasındaki fiilleri işleyenlerin alt sınırdan ceza alması durumunda, TCK Md.51’deki hapis cezasının ertelenmesi hükmünden yararlanmasına açık kapı bırakılmıştır. Buna ilaveten alt sınıra göre bu fiiller açısından hükmün açıklanmasının geri bırakılması da mümkündür.

5728 sayılı Kanunda kaçakçılık suç ve cezalarına ilişkin olarak altı çizilen iki önemli husus vardır. İlki pişmanlık ve ıslahıdır. Aynı mantığın korunmasına karşılık, TCK’da yer alan gönüllü vazgeçme, teşebbüs halindeki suçlar açısından benimsendiğinden, VUK’ta tamamlanmış olan kaçakçılık suçları açısından öngörülen pişmanlık ve ıslah kurumu farklı değerlendirilmektedir. Vergi ve vergi ceza sisteminin yapısından kaynaklanan bu farklı değerlendirme TCK’nın genel kanun olarak nitelendirilmesi karşısında çeşitli sorgulanmalara neden olmuştur. Kaçakçılık suçları için pişmanlıktan yararlanılıp yararlanılamayacağı hususundaki tereddütler, eski düzenlemenin yeni düzenlemede de aynı mantıkla muhafaza edilmesiyle birlikte son bulmaktadır. Yani yeni değişiklikle kaçakçılık suçu ve bu suça İştirak bakımından VUK’un 371’inci maddesindeki pişmanlık uygulamasının devam edeceği vurgulanmaktadır. Başka bir değişiklik ise vergisel kabahatler ile vergi suçlarının içtimai konusudur. Kabahatler Kanunu’na göre, bir fiilin hem kabahat hem de suç olarak tanımlanması durumunda, sadece suçtan dolayı yaptırım söz konusudur. Ama suçtan dolayı yaptırım

uygulanamayan hallerde ancak kabahat dolayısıyla yaptırım uygulanacaktır⁹. Yapılan düzenleme çerçevesinde, "kaçakçılık suçlarını işleyenler hakkında VUK'un 359'uncu maddesinde yazılı cezaların uygulanmasının VUK'un 344'üncü maddesinde yazılı vergi ziyai cezasının ayrıca uygulanmasına engel teşkil etmeyeceği hükmü korunarak, kanun koyucunun vergi cezaları bakımından söz konusu Md.15/3'ün bir istisna oluşturma iradesi ortaya konulmaktadır.

VUK'un 359'uncu maddesinde, kaçakçılık suçunun oluşumu için gerekli olan manevi unsur hususunda ise açık bir belirleme bulunmamaktadır. Maddi unsuru "sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge kullanmak" fiili olan kaçakçılık suçu dışındaki kaçakçılık suçlarında, suçun manevi unsurunun "genel kast" olduğu ortak görüştür¹⁰.

Ancak, maddi unsuru "sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge kullanmak" fiili olan kaçakçılık suçunda suçun manevi unsurunun "kasıt" olup olmadığı hususunda tartışma bulunmaktadır. Zira VUK'un 359'uncu maddesinin 4369 sayılı Kanun ile değişmeden önceki eski şeklinde, suçun maddi unsuru, "sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belgeyi bilerek kullanma" şeklinde belirtilerek, suçun manevi unsurunun "kasıt" olduğu "bilerek" ifadesi ile açıklanmakta iken; 4369 sayılı Kanun ile maddeden "bilerek" ifadesi çıkarılmıştır. Bu değişikliğin, suçun manevi unsurunun değiştirilmesi anlamına geldiğini ileri sürenlerce artık, "sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge kullanmak" fiili ile vücut bulan kaçakçılık suçunun manevi unsurunun "kasıt" olmadığı iddia olunmuş ve konu doktrinde tartışılmıştır. Ancak bu konuda Maliye Bakanlığı'nca çıkarılan Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği'nde "*sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belgenin gerek düzenlenmesinin gerekse kullanılmasının kaçakçılık suçunun oluşması yönünden ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Sahte veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenlenmesi, kastın karinesi olup, bunun ayrıca değerlendirilmesine gerek bulunmamaktadır. Ancak, gerçekte yapılan bir mal veya hizmet alımı karşılığında mal ve hizmeti sağlayan tarafından kendi belgesi yerine bir başka mükellefin belgesi verilebilir. Bu gibi durumlarda iş veya hizmetin mahiyetine göre belgeyi alan tarafın bu belgenin mal ve hizmetin sağlandığı mükellefe ait olup olmadığını bilemediği durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu gibi durumlarda sahte belgeyi kullanmış*

⁹ Kabahatler Kanunu, Md. 15.

¹⁰ Y. 9.CD., 27.02.1996, E.1995/3121, K. 1996/952.

olan mükellefin, bu belgenin satın aldığı mal veya hizmeti sağlayana ait olmadığını bilip bilmemesi önem taşıyacaktır. Şayet kullanıcının belgenin sahte olduğunu bilmesi gerekiyorsa, bir başka deyimle, kasıt söz konusu ise burada 359’uncu maddede belirtilen anlamda bir sahte belge kullanımı söz konusu olacaktır. Aksi takdirde ise suçun manevi unsuru oluşmadığından durum madde kapsamında değerlendirilemeyecektir¹¹” açıklamasına yer verilerek, idari yorum suçun manevi unsurunun halen “kasıt” olduğu şeklinde yapılmıştır. Bu şekilde maddi ve manevi unsurların tamam olması ile meydana gelecek kaçakçılık suçunu işleyenlere uygulanacak hürriyeti bağlayıcı cezalar ile failleri veya sorumluları ise;

Birinci; grup kaçakçılık suçu için;

Bu fiilleri işleyenler hakkında altı aydan üç yıla kadar hapis cezası hükmolunacağı belirtilmiştir. Yine maddede hükmolunan hapis cezasının para cezasına çevrilebileceği belirtilmiş ve hükmolunan hapis cezasının para cezasına çevrilmesinde, hapis cezasının her bir günü için, sanayi sektöründe çalışan on altı yaşından büyük işçiler için yürürlükte bulunan asgari ücretin bir aylık brüt tutarının yarısının esas alınacağı ve hükmolunan bu para cezasının ertelenemeyeceği belirtilmiştir. Ancak 5728 sayılı Kanununun 276. maddesi ile bu ifade şu şekilde düzenlenmiştir; “*hakkında bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasına hükmolunur. Varlığı noter tasdik kayıtları veya sair suretlerle sabit olduğu halde, inceleme sırasında vergi incelemesine yetkili kimselere defter ve belgelerin ibraz edilmemesi, bu fıkra hükmünün uygulanmasında gizleme olarak kabul edilir. Gerçek bir muamele veya duruma dayanmakla birlikte bu muamele veya durumu mahiyet veya miktar itibariyle gerçeğe aykırı şekilde yansıtan belge ise, muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belgedir*”. Birinci grup kaçakçılık suçlarında sayılan fiillerin suç failleri söz konusu belge, defter ve kayıtlara sahip ve bunları tutmak zorunda olan gerçek kişilerde vergi mükellefleri, tüzel kişilerde tüzel kişiliği temsile sahip temsilciler ve tüzel kişiliğe sahip olmayanlarda ise bunları idare eden yöneticileri veya varsa temsilcileri, küçük ve kısıtlıların kanuni temsilcileri, mükelleflerin işlerinin idarelerini usulüne uygun olarak devrettiği kişilerdir. Burada dikkat edilecek durum mükelleflerin faaliyetlerini vekâletname ile yetkili kıldıkları kişilerin, vergi idaresi açısından muhatabı olmamaları ancak ceza hukuku

¹¹ 306 Sıra Nolu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği, 24789 sayılı ve 18.06.2002 tarihli R.G.

açısından “cezaların şahsiliği ilkesi” gereği cezanın muhatabı olacakları görüşüdür (Çomaklı, 2008, s.192).

1.Grup Vergi Kaçakçılığı Suçlarında Fail

Gerçek Kişilerde	Vergi mükellefleri
Tüzel Kişilerde	Tüzel kişilerde temsile sahip temsilcileri
Tüzel Kişiliğe Sahip Olmayan İşletmelerde	İşletmeleri idare eden yönetici veya temsilcileri
Küçük ve Kısıtlılarda	Kanuni temsilcileri

İkinci grup kaçakçılık suçu için ise;

Bu fiilleri işleyenler hakkında on sekiz aydan üç yıla kadar ağır hapis cezasının hükmolunacağı belirtilmiştir. 5728 sayılı kanun Md. 276 ile bu hüküm; “üç yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır” şeklini almıştır.

Aynı madde ile var olan ve fakat üçüncü grup bir fiil olarak düzenlenen belge basımı ve bilerek kullanımı halinde; “Maliye Bakanlığı ile anlaşması bulunan kişilerin basabileceği belgeleri, Bakanlık ile anlaşması olmadığı halde basanlar veya bilerek kullananlar iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır” hükmü getirilmiştir.

Hapis cezaları 5237 sayılı TCK'nın 45'nci maddesinde düzenlenmiştir. Maddede hapis cezaları üç başlık da belirtilmiş olup bu cezalar; ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası, müebbet hapis cezası ve süreli hapis cezası olarak belirlenmiştir. 5237 sayılı TCK ile 765 sayılı TCK'da yer alan ağır hapis cezası müeyyidesi ortadan kaldırılmış bulunmaktadır.

5237 sayılı TCK'nın ‘Süreli hapis cezası’ başlıklı 49'ncü maddesi aşağıdaki gibidir;

“(1) Süreli hapis cezası, kanunda aksi belirtilmeyen hallerde bir aydan az, yirmi yıldan fazla olamaz.

(2) Hükmedilen bir yıl veya daha az süreli hapis cezası, kısa süreli hapis cezasıdır.” şeklindedir.

Bu durumda 213 sayılı VUK'un 359'ncü maddesinde sayılan kaçakçılık suçları için hükmolunacak hapis veya ağır hapis cezaları 5237 sayılı TCK'nın yürürlük tarihi olan 01.06.2005 tarihinden itibaren süreli hapis cezası olacaktır. Ancak söz konusu hapis cezaları ve

uygulamalarına ilişkin 5728 sayılı kanunda yer alan değişik madde hükümlerinin kanunun Resmi Gazetede yayınlandığı tarihten itibaren geçerli olduğunu hatırlamak gerekir. Ayrıca 5237 sayılı TCK'nın 50'nci maddesinde aynı Kanunun 49'ncü maddesinde kısa süreli hapis cezası olarak belirlenen, hükmedilmiş olan bir yıl veya daha az süreli hapis cezasının adli para cezasına çevrilebileceği belirtilmiştir.

Yine 5237 sayılı Kanunun 51'nci maddesinde işlediği suçtan dolayı iki yıl veya daha az süreyle hapis cezasına mahkûm edilen kişinin cezasının yine Kanunun aynı maddesinde belirlenmiş şartlar dâhilinde ertelenebileceği belirtilmiştir. (Bu sürenin üst sınırı, fiili işlediği sırada on sekiz yaşını doldurmamış veya altmış beş yaşını bitirmiş olan kişiler bakımından üç yıldır).

Bu durumda 213 sayılı VUK'un 359'ncü maddesinde yer alan kaçakçılık suçuna ilişkin ceza uygulamasında VUK'da mevcut olarak yer alan düzenlemeden farklılıklar oluşacaktır.

Birinci grupta yer alan suçlar için; hükmolunacak cezalar para cezasına çevrilebileceği gibi 5237 sayılı TCK'nın 51'nci maddesi uyarınca hükmolunacak süreli hapis cezası ertelenebilecektir. Para cezasına çevirme söz konusu olduğunda erteleme mümkün olmayacaktır.

VUK'da üç yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasının hükmolunacağı belirtilmiş olan ve mevcut yasa hükmüyle erteleme imkânı bulunmayan 359/b maddesinde açıklanan kaçakçılık suçu için hükmolunacak ceza 5237 sayılı TCK'nın 51'nci maddesi hükmü uyarınca Kanunun yürürlüğe girdiği tarih itibariyle maddede belirtilmiş şartlara göre ertelenebilecektir.

2.1.2. Cezadan İndirim Halleri (İştirak)

VUK'un 360'inci maddesinde kaçakçılık suçuna iştirak edenler, azmettirenler ve bu fiile maddi menfaat gözetmeden iştirak edenlere uygulanacak cezalara yer verilmiştir. 5728 sayılı Kanun Md. 277 ile VUK'un 360'inci maddesine yer verilen “iştirak” hükmü kaldırılmakta ve bu madde iştirake ilişkin bir ceza indirimi müessesesine dönüştürülmektedir. Bu çerçevede, vergi suçu, kaçakçılık suçu merkezinde toplanarak, iştirak konusu TCK'nın genel çerçevesi içinde çözümlenmektedir. Yeni halde, VUK Md,359'da yer alan suça iştirak edenlerin yapılan

eylem ile menfaatlerinin bulunmaması durumunda TCK'da suça iştirak hükümlerine göre verilecek cezanın yansı oranında indirileceği hükme bağlanmıştır. Bu durumda, kaçakçılığa iştirakte TCK Md. 37 ve Md. 41 geçerli olacak ve ancak menfaat gözetmeden iştiraki bulunanlar için VUK Md. 360'da yer alan indirim devreye girecektir. Madde hükmü şu şekildedir;

“359. maddede yazılı suçların işlenişine iştirak eden suç ortaklarının bu suçların işlenmesinde menfaatinin bulunmaması halinde, Türk Ceza Kanununun suça iştirak hükümlerine göre hakkında verilecek cezanın yarısı indirilir.”

Madde hükmünden anlaşılacağı üzere, kaçakçılık suçuna iştirak etmiş olanlardan her biri, hakkında iştirak ettiği suça ilişkin VUK'un 359'ncü maddesinde yer alan cezaya hükmolunacaktır. Bu durumda 5237 sayılı TCK'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte kaçakçılık suçuna ilişkin olarak açıklanan hukuksal müeyyideler, bu suça iştirak edenler için de geçerli olmuştur.

3. VERGİ KAÇAKÇILIĞI SUÇUNDA HÜRRİYETİ BAĞLAYICI CEZALAR VE SORUŞTURMA

3.1. Hürriyeti Bağlayıcı Cezalar

3.1.1. Genel Açıklamalar

Ceza hukukunun gelişimi incelendiğinde cezalandırmanın amacını belirleme de ölç alma, kefaret gibi düşünceler etkili olduğundan hafif ya da ağır suçlar diye ayırım yapılmadan tüm suçlara hürriyeti bağlayıcı cezaların uygulandığı görülür. (Artuk vd. 2011, s.721) Oysa günümüz ceza hukukunda cezalandırmanın temel amacı kişinin suç işlemekten caydırılması ve uslandırılmasıdır. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesi için cezaların en etkilisi olarak kanun koyucular genelde hürriyeti bağlayıcı cezayı seçmişlerdir. Diğer bir ifadeyle esas cezanın hürriyeti bağlayıcı ceza olduğu görülmektedir. (Yücel, 1976, s.617)

Suç politikasında cezalar, ceza sayılmayan yaptırımlar ve suça verilen tepkiler açısından bir sistemin stratejinin varlığı gerekir. Yaptırımların düzenli olması ve bunların uygulanması suç politikasına hizmet eder. Özellikle Batı ülkelerinde hapis cezası açısından halkın cezalara olan saygısı arttıkça etkisinin azaldığı görülür. Aynı şekilde cezaların ağırlığından öte etkinliğinin ve kaçınılmaz oluşunun daha fazla saygı gördüğü söylenebilir. (Dönmezer, 1984,

s.17) Bir düşünceye göre güncel ceza siyasetinde hürriyeti bağlayıcı cezalar kamu güvenliği ve kamu düzeninin korunması amacıyla nötralize edilme gereksinimi duyulan suçlular için uygulanmalıdır. Bu nedenle nötralizenin gerekli olmadığı hallerde suçlunun iyileştirme süreci ile kamunun korunması arasında dengenin kurulması gerekir. (Yücel, 1976, s.625)

3.1.2. Hürriyeti Bağlayıcı Cezaların Ceza Adaleti Sisteminde Yeri

Günümüz ceza kanunları her ne kadar etkililiği nedeniyle hapis cezalarını tercih etse de kişinin özgürlüğünden mahrum kalmasının ağırlığı ölçülemez düşüncesiyle hapis cezasının etkilerini azaltmak adına seçenek yaptırımlar ya da güvenlik tedbirlerini de kabul etmişlerdir. Diğer bir ifadeyle cezalandırmanın esas amacı yaptırımın sonucunda suçun cezasını çekmiş kişinin toplumun içinde kalmasını sağlamak, sosyalleşmesini sağlamak olduğundan çağdaş ceza hukukunun görünümü olan ülkelerde yürütülmekte olan suç siyasetinin ana amacı hürriyeti bağlayıcı cezaların seçenek yaptırımlar ve güvenlik tedbirleriyle ikame edilmesidir. Bu amaçla mümkün olduğu kadar hapis cezaları tercih edilmemeye çalışılmış veya hapis cezası tercih edilmişse de suçlunun infaz tamamlandıktan sonraki sürecinde de sosyalleşmesine katkı sağlayacak tedbirler geliştirilmeye çalışılmıştır. Hapis cezasının tercih edilmek istenmemesinin sebebi suçluların çoğunun biyolojik, tıbbi ve psikiyatrik tedaviye ihtiyaç duydukları görülmüş, infaz kurumlarında ki süreçlerinin uyumsuz oldukları ve yeniden suç işleme iradesinden vazgeçemedikleri görülmüştür. Bu amaçla hapis cezası genelde suçun tekerrürü halinde uygulanmaya çalışılmıştır. (Dönmezer, 1984, s.28)

5237 s. TCK md. 50'de Seçenek Yaptırımlar, md. 51/1'de Hapis Cezasının Ertelenmesi; 5271 s. CMK md. 171/2 Kamu Davasının Açılmasının Ertelenmesi, md. 231/5 Hükmün Açıklanmasının Geri Bırakılması; 5275 s. CGİT md. 107 Koşullu Salıverme, md. 105A Denetimli Serbestlik düzenlemeleri çağdaş ceza hukukunun genel suç siyaseti olan suçlunun sosyalleştirilmesi ve yeniden suç işlemesinin önüne geçilmesi amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla ceza kanunlarına yer almıştır. (Koca ve Üzülmüş, 2012, s.467)

3.1.3. Hürriyeti Bağlayıcı Cezanın Suça Etkisi

Ceza kanunlarında yer alan ihlallerin sonucu olarak bir başkasının hukuki yararına halel gelmektedir. Buna sebep olan kişinin cezasız kalması hukuk devletinde elbette düşünülemezdi.

Failin bunun karşılığını bilinen en etkili ceza olan hapis cezası ile ödemesi caydırıcılığın faile ve özellikle topluma gösterilmesi zorunludur. Bu şekilde cezaya hükmedilirken ve hüküm sırasında cezanın bireyselleştirilmesi sağlanmış olur. (Artuk vd. 2011, s.737) Bu sayede kanun koyucu hukuki cezalandırma yolundan sapmayarak toplumda yaşayan bireylerin hak ve hürriyetlerin etkili şekilde korumuş olur.

Etkin bir ceza politikasının evrensel ilkeleri şu özellikleri taşımalıdır: 1) Hürriyeti bağlayıcı cezaların uygulaması asgari düzeye çekilmeli yerine kamu idaresi ve birey için külfeti daha az olan adli para cezası tercih edilerek asgari sınırı yukarı çekilmelidir. Bu şekilde suçlunun infaz kurumunda diğer suçlularla etkileşimi engellenerek toplum içinde cezalandırma yolu seçilmiş olur. 2) Bazı suçlar için hapis cezası kademeli olarak tercih edilmeli özellikle suçun tekerrürü halinde uygulanmalıdır.¹² Her ne kadar para cezası caydırıcılık ilkesinden uzak görünse de hapis cezasının uygulanmasının da suçluyu yeniden suç işlemeye yönlendirici etkisi bulunabilir. 3) Uzun süreli hapis cezaları ihlalin ağırlığına göre uygulanmalıdır. (Yücel, 1976, s.321)

5237 s. Türk ceza kanunu md. 46 vd. hükümlerinde beş ayrı ceza öngörmüş olmasına rağmen bu cezaların dört tanesi hürriyeti bağlayıcı ceza olarak tercih edilmiştir. Esasen suçlar için para cezasının da öngörülmesi hukuki çerçevede kanun koyucu için bir tercihtir. Ancak para cezasının varlığı insanların cezalandırıldığı düşüncesinin yerleşmesini engellemekte diğer bir ifadeyle suçun cezasız kaldığı düşüncesinin oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Kanaatimce ceza adaleti sisteminde hürriyeti bağlayıcı cezaların suçun işlenmesinin engellenmesi açısından yeterli olmadığı görülmektedir. Suçta tekerrürün artış göstermesi yaptırım türleri arasında en etkin yolun hapis cezası olduğu düşüncesinin sorgulanmaya başlandığı görülmektedir. Sonuçta ceza suça değil suçluya uygulanmaktadır. Objektif sorumluluk sisteminin bulunmadığı ceza hukuku sistemlerinde cezalandırmanın sebebi subjektif unsur yani kusurdur. Bu açıdan bakıldığında ceza suçluya verilmektedir. Suçlu için

¹² 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu md. 58/3'e göre “*tekerrür halinde, sonraki suça ilişkin kanun maddesinde seçimlik olarak hapis cezası ile adli para cezası öngörülmüşse, hapis cezasına hükmolunur.*” hükmü gereğince tekerrür halinde hapis cezasının tercih edilme düşüncesi kısmen uygulanmaktadır.

hangi cezanın etkin olacağına takdir yetkisinin kanunilik ilkesi prensibinde hakime bırakılması yerinde olabilir.¹³

3.1.4. Ekonomik Suça Ekonomik Ceza İlkesi

Ekonomik suçlarda tehlikenin konusunun ekonomik olması cezanın da ekonomik olması düşüncesini doğurmaktadır. Ancak faile uygulanacak ekonomik ceza faili bir sonraki suçundan elde edeceği kazançla telafi edebileceği düşüncesinde tutarak caydırıcı olmayabilir. Sonuç olarak özgürlüğün feda edilemeyecek bir tarafı varken kazanç suçlu için feda edilebilir. Mali suçlara verilecek cezaların sadece ekonomik nitelikte olması benimsenmemiş mali nitelikli suçlar için hapis, adli para cezası veya idari para cezası öngörülmüştür. Dolayısıyla *ekonomik suça ekonomik ceza* gibi bir ilke söz konusu değildir. Bunda ceza yaptırımı ile korunmak istenen hukuki menfaat önem taşımaktadır. Örneğin bir rüşvet suçunu cezalandırırken korunmak istenilen hukuki menfaat rüşvete konu maddi değerden çok kamuya olan güvenin korunmasıdır. Diğer bir ifadeyle her ne kadar cezanın ekonomik olması tartışılabilir da ekonomik suçlarda hapis cezası etkili yegane yaptırımdır. (Dönmezer, 1984, s.28)

Hürriyeti bağlayıcı cezanın ekonomik suçlarda uygulanması suçta ve cezada ölçülülük ilkesine uygundur. Ancak ihlalin ağırlığına, yoğunluğuna ve sıklığına göre kademeli olarak artan hürriyeti bağlayıcı cezaların kabul edilmesi yerinde olacaktır. Bu durum caydırıcılığın etkisi ve ölçülülük açısından suçla mücadelede tercih edilmelidir. Nitekim kaçakçılık suçlarının düzenlendiği md. 359’da kademeli olarak artış gösteren hapis cezası düzenlemesi bulunmaktadır. Özellikle suçun ekonomik olması cezanın da ekonomik olacağını düşüncesinin bireylerde yerleşmesine yol açabilir hatta suçun bu şekilde cezasız kalacağı düşüncesi bile oluşabilir. Birey nazarında cezalara olan güvensizlik duygusu veya yetersiz olduğu

¹³ 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nun üçüncü maddesinin gerekçesinde ceza adaletine yönelik önemli ifadeler bulunmaktadır. Buna göre “suç işlenmesiyle bozulan toplum düzeninde adaletin sağlanması için suç işleyen kimseye uygulanacak ceza hukuku yaptırımlarının haklı ve ölçülü olması gerekir. Çünkü ancak haklı ve suçun ağırlığıyla orantılı bir yaptırım ile suç işleyen kişinin bu fiilinden pişmanlık duyması sağlanabilir ve yeniden topluma kazandırılması söz konusu olabilir. Yine bireylerin hukuka olan güvenlerinin pekişmesi ve cezanın caydırıcılık etkisinin doğru biçimde gösterilebilmesi için de ceza hukukunun temel ilkelerinden olan oranlılık ilkesine uymak gerekir. Madde ile bu hususa ceza kanununda açıkça yer verilerek, ceza kanununun adaletçi bir karaktere sahip olduğu da vurgulanmak istenmiştir.”

düşüncesinin ortadan kaldırılması gerekir. Bu amaçla ölçülülük ilkesi çerçevesinde hürriyeti bağlayıcı cezaların işlevi amacın gerçekleşmesi için kabul edilebilir.

3.1.5. Vergi Kaçakçılığı Suçunda Hürriyeti Bağlayıcı Cezanın Varlığı

Vergi kaçakçılığı yoluyla birey verginin konusu olması gereken bir durumu hukuka aykırı olarak verginin dışında bırakmak suretiyle yükümlü olduğu vergiyi ödememektedir. Günümüzde vergi kişinin beyanına dayanan bir hesaplama yöntemini içerdiğinden kaçakçılık suçunun işlenebilmesini bu durum kolaylaştırmaktadır. Özellikle vergi kültürü zayıf toplumlarda verginin amacının bilinmemesi nedeniyle birey ödeyeceği miktarın haksız yere alındığı düşüncesine kapılarak beyanını bir takım kanun dışı yollarla eksik yapmaktadır. Bu açıklamalar neticesinde kaçakçılık suçunun işlenebilmesinin kolaylığı cezanın hafif olmaması ile ortadan kaldırılmalı, kaçakçılık suçunun cezası aksine caydırıcı olmalıdır.¹⁴

Vergi Usul Kanunu md. 359 vd. düzenlenmiş olan vergi kaçakçılığı suçu seçimlik hareketli suçlar olarak düzenlenmiştir.¹⁵ Suça ilişkin yaptırımlar da buna göre her seçimlik hareket için değişmektedir. Diğer bir ifadeyle uygulanacak yaptırım olarak fail hakkında üç ayrı ceza hükmü bulunmaktadır. Buna göre a bendinde sayılan hareket için on sekiz aydan üç yıla kadar hapis cezası¹⁶; b bendinde sayılan hareket için üç yıldan beş yıla kadar hapis cezası ve son olarak c bendinde sayılan hareket için iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

Ekonomik suç türlerinden olan vergi kaçakçılığı suçunda da ekonomik cezanın gerekliliği tartışılmıştır. Bir görüşe göre ticari faaliyetlerin çeşitlenmesinin sonucu olarak kaçakçılık ihlallerinin de farklılaşması kanuni düzenlemelerin ve cezai yaptırımların da sürekli değiştirilmesini kaçınılmaz kılar. Yargı mercilerinin iş yükünün de bu çeşitlenme ile birlikte artacak olması suçla mücadelenin zayıflayabileceği anlamına gelebilir. Bu nedenle vergi

¹⁴ Vergi gelirlerinin devletin ekonomik faaliyetlerinde ki asli görevi göz önüne alındığında kayıpların sebep olabileceği zararların büyüklüğü kamu düzenine zarar verebilmektedir. Bu nedenle VUK md. 359'da yer alan bir takım kaçakçılık halleri suç olarak düzenlenmiştir. İşlenen suçun ihlal ettiği değer her ne kadar ekonomik olduğu gerekçesiyle cezasının da ekonomik olması gerektiği kabul edilse de cezaların caydırıcı etkisi nedeniyle suçun faillerinin toplumdaki belli süre dışlanmaları da kabul edilebilecek bir çözümdür.

¹⁵ Bölüm başlığı "*Ceza Mahkemelerince Yargılanacak Suçlar Ve Cezaları*" İken, 22/7/1998 tarih ve 4369 sayılı kanunun 14. maddesiyle "*Hürriyeti Bağlayıcı Ceza İle Cezalandırılacak Suçlar Ve Cezaları*" şeklinde değiştirilmiştir. Daha sonra ise 23/1/2008 tarihli ve 5728 sayılı kanunun 276. maddesiyle metne işlendiği şekilde "*Suçlar Ve Cezaları*" olarak bugünkü halini almıştır.

¹⁶ 16/6/2009 tarihli ve 5904 sayılı kanunla değişiklikten önce suçun cezasının alt sınırı bir yıl olarak düzenlenmişti.

kaçakçılığı suçunda ihlalin ekonomik olması ihlal suç olmaktan çıkartılarak kabahat sayılmasını ve yaptırım olarak sadece idari para cezası uygulaması düşünülebilir. Hatta bunun sistemli uygulanması halinde ihlallerin cezasız kalması neredeyse düşünülemez. (Tiryaki ve Gürsoy, 2004, s.56) Diğer görüşe göre ise ekonomik suçlarla belli yaptırımlar aracılığıyla sistemli olarak mücadele edilmesi suç karşılığında hürriyeti bağlayıcı cezanın kanuni düzenlemede yer almamasını gerektirmez. Ekonomik cezanın uygulanmasının kanun koyucuların da prensip olarak tercih etmediği düşünülemez; ihlallerde artışın olması halinde hürriyeti bağlayıcı cezadan vazgeçmek kolay olmaz. (Sancar, 2002, s.38)

Vergi kaçakçılığı sonunda ortaya çıkabilecek kayıp doğrudan Devlet hazinesini ilgilendirdiği için kaçakçılık suçunda korunan hukuksal değer Devlet ekonomik çıkarıdır. Burada hazinenin vergi kaybının önlenmesi suretiyle kamu yararı sağlanmaya çalışılır. Suçun koruduğu alanın ekonomik hayat olması ve şiddet içermemesi yada suçun faillerinin toplum içindeki konumu cezanın ekonomik olması düşüncesini akla getirebilir. Ancak suçun ekonomik olması, bedene, hayata veya cinsel dokunulmazlığa karşı olmaması cezanın da mutlaka ekonomik olması gerektiği anlamına gelmez. Diğer bir ifadeyle ekonomik ceza söylemi ekonomik suçun doğasından kendiliğinden kaynaklanan bir durum değildir. Ayrıca cezalandırma ile korunmak istenen hukuki menfaat dikkate alınmadan salt ekonomik ceza söylemi suçla mücadele açısından yerinde değildir. Vergi kaçakçılığı suçunda md. 359'da kanun koyucu suçun oluşması yada cezalandırmanın şartı olarak vergi ziyayı koşulunu aramamış ziyayı tehlikesinin varlığını yaptırıma bağlamıştır. Bu durumda suçun oluşmasını kolaylaştırıcı etkisi nedeniyle kanun koyucunun devletin vergi kayıplarına verdiği önemi göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında VUK md. 359'da hürriyeti bağlayıcı cezanın varlığı makul görülebilir.

3.1.6. Vergi Kaçakçılığı Suçunda Özel Durumlar

3.1.6.1. Kaçakçılık Suçuna İlişkin Olarak Hürriyeti Bağlayıcı Cezada İndirim Yapılması

Vergi kaçakçılığı suçuna ilişkin olarak VUK md. 360'da cezanın indirilmesini gerektiren sadece bir durum düzenlenmiş ve indirim hali sadece suça iştirak eden kişiler için kabul edilmiştir. Buna göre VUK md. 359'da yazılı suçların işlenişine iştirak eden suç ortaklarının menfaatinin bulunmaması halinde genel hükümlerde yer alan suça iştirak

hükümleri gereğince verilecek cezaların yarısı indirilir. Vergi Usul Kanunu’nda indirim hali dışında iştirak düzenlemesi bulunmadığından somut olayda suça iştirakin koşullarının tespiti için 5237 s. TCK Genel Hükümler md. 37 vd. hükümlerinin uygulanması gerekir.¹⁷

Suçta iştirak fail, azmettiren ve yardım eden olmak üzere üç farklı şekilde gerçekleşebilir. Bu kişilerin md. 360 gereğince kaçakçılık suçundan dolayı cezalarının indirilmesi için kaçakçılık suçunun işlenmesinde menfaatlerinin bulunmaması gerekir. Görüldüğü gibi kanun koyucu indirim halini koşula bağlamaktadır. 5237 s. TCK md. 38 gereğince suça iştirak eden kişi fail ise müşterek fail olarak cezası VUK md. 359’da yer alan hapis cezası üzerinde yarı oranında indirilir; azmettiren olarak iştirak etmişse azmettiren suçun cezasıyla cezalandırılacağından cezası VUK md. 359’da yer alan hapis cezası üzerinde yarı oranında indirilir. Yardım eden olarak suça iştirak etmişse yardım edenin cezası 5237 s. TCK md. 39/1 gereğince VUK md. 359’da yer alan hapis cezası üzerinde yarı oranında indirilir; aynı zamanda pişmanlık nedeniyle de yarı oranında indirilen cezası yarı oranında yeniden indirilir.

3.1.6.2. Kaçakçılık Suçunun Teşebbüste Kalma Halinin Cezaya Etkisi

Kaçakçılık suçunun tamamlanabilmesi için VUK md. 359’da yer alan hareketlerin gerçekleşmesi yeterli olduğundan sırf hareket suçu olarak kabul edilir. Diğer bir ifadeyle suçun tamamlanabilmesi için zararın ortaya çıkması aranmamıştır. (Koca ve Üzülmez, 2012, s.117) Bu suçlar neticesi harekete bitişik suçlar olarak kabul edildiğinden hareketin yapılmasıyla birlikte neticenin oluşumu aynı anda gerçekleşmektedir. Bu açıdan bakıldığında kaçakçılık suçuna teşebbüs kuralı olarak mümkün olmaz. Ancak hareketler kısımlara bölünebilmekte ise diğer bir ifadeyle hareketle netice arasında zaman aralığı bulunmakta ise kaçakçılık suçuna teşebbüs mümkündür.¹⁸

¹⁷ Vergi kaçakçılık suçları ve cezaları VUK’ta düzenlenmiş olmasına rağmen suçun maddi-manevi unsurları, nitelikli hallerin uygulanması, teşebbüs, iştirak, içtima, cezanın bireyselleştirilmesi, yaptırımlar ve yaptırımların sonuçları bakımından 5237 s. TCK’nın ilgili maddeleri uygulanacaktır. Çünkü kaçakçılık suçlarının cezalandırılmasına yönelik olarak ilkeler VUK’ta değil TCK’da düzenlenmiştir. Sonuç olarak vergi kaçakçılığına ilişkin olarak bir takım hükümler özel olarak VUK’ta düzenlenmiş olmasına rağmen hüküm bulunmayan hallerde TCK md. 5 gereğince TCK’nın uygulanması gerekir.

¹⁸ Hakan Hakeri, Ceza Hukuku Genel Hükümler, 13. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2012, S. 417

Vergi kaçakçılığı suçuna teşebbüsü düzenlen VUK md. 358 hükmü 22/7/1998 tarih ve 4369 sayılı kanunla birlikte kaldırılmıştır. Bu nedenle Vergi usul kanununda kaçakçılık suçunda teşebbüse ilişkin olarak artık özel düzenleme bulunmadığından TCK Genel Hükümler md. 35’in uygulanması gerekir. Hükmün son cümlesine göre VUK md. 359 gereğince verilecek hapis cezasının dörtte birinden dörtte üçüne kadar indirilmesi gerekir.

3.1.6.3. Vergi Kaçakçılığı Suçunda Pişmanlık Hali

Vergi kaçakçılığı suçuna ilişkin olarak VUK md. 359/son fıkraya göre, VUK md. 371’de pişmanlık hali düzenlenmiştir. Pişmanlık hükmünün uygulanabilmesi için kişinin beyanname ile vergi dairesine bildireceği gelirinin olması gerekir. Söz konusu beyan eksik olarak yerine getirildiğinde mükellef ile bu suça iştirak eden kişiler söz konusu aykırılığı kendiliğinden ilgili makama ilettiklerinde haklarında kaçakçılık suçundan dolayı hapis cezası verilemez. Ancak pişmanlık hali bir takım koşullara¹⁹ bağlanmış olup bunlar gerçekleşmediği sürece hükümden istifade edilemez. (Şenyüz, 2012: 568)

3.1.6.4. Vergi Kaçakçılığı Suçunda Seçenek Yaptırımlar ve Hapis Cezasının Ertelenmesi

Hükmedilen hürriyeti bağlayıcı cezanın fail üzerinde yaratabileceği olumsuzlukları ortadan kaldırmak ve ama aynı zamanda cezasız da bırakmama düşüncesi ile kanun koyucu belli ağırlıkta olan cezalar için faili toplumdan koparmama düşüncesi ile TCK Genel Hükümler md. 50’de kısa süreli hapis cezasının seçenek yaptırımlara çevrilmesi hali düzenlenmiştir. Buna göre hükmolunan bir yıl veya daha az hapis cezaları diğer koşulların da varlığı halinde seçenek yaptırıma çevrilebilir. Dikkat edilmesi gereken husus burada yer alan hapis cezası sonuç

¹⁹ **Madde 371:** “1. Mükellefin keyfiyeti haber verdiği tarihten önce bir muhbir tarafından her hangi resmi bir makama dilekçe ile veya şifahi beyanı tutanakla tevsik edilmek suretiyle haber verilen husus hakkında ihbarda bulunulmamış olması (dilekçe veya tutanağın resmi kayıtlara geçirilmiş olması şarttır.). 2. Haber verme dilekçesinin yetkili memurlar tarafından mükellef nezdinde her hangi bir vergi incelemesine başlandığı veya olayın takdir komisyonuna intikal ettirildiği günden evvel (kaçakçılık suçu teşkil eden fiillerin işlendiğinin tespitinden önce) verilmiş ve resmi kayıtlara geçirilmiş olması. 3. Hiç verilmemiş olan vergi beyannamelerinin mükellefin haber verme dilekçesinin verildiği tarihten başlayarak onbeş gün içinde tevdi olunması. 4. Eksik veya yanlış yapılan vergi beyanının mükellefin keyfiyeti haber verme tarihinden başlayarak onbeş gün içinde tamamlanması veya düzeltilmesi. 5. Mükellefçe haber verilen ve ödeme süresi geçmiş bulunan vergilerin, ödemenin geciktiği her ay ve kesri için, 6183 sayılı kanunun 51 inci maddesinde belirtilen nispette uygulanacak gecikme zammı oranında bir zamlarla birlikte haber verme tarihinden başlayarak onbeş gün içinde ödenmesi.”

cezadır; bu nedenle kanun metninde soyut olarak cezanın bir yıldan çok öngörülmesi seçenek yaptırımların uygulanmayacağı anlamına gelmez. TCK md. 61 gereğince kanunda yer alan soyut cezanın somutlaştırılmasıyla ceza bir yıl veya altına düşerse hakim tarafından cezanın seçenek yaptırımlara çevrilmesi mümkündür. Bu nedenle vergi kaçakçılığı suçunda da kanunda öngörülen hapis cezaları somutlaştığında bir yıl veya altına düşerse ceza md. 50/1'de öngörülen seçenek yaptırımlara çevrilebilir. Aynı şekilde TCK Genel Hükümler md. 51'de hapis cezasının ertelenmesi düzenlenmiştir. Buna göre iki yıl veya daha az hapis cezaları ertelenebilir. Dikkat edilmesi gereken husus burada yer alan hapis cezası sonuç cezadır; bu nedenle kanun metninde soyut olarak cezanın iki yıldan çok öngörülmesi ertelemenin olmadığı anlamına gelmez. TCK md. 61 gereğince kanunda yer alan soyut cezanın somutlaştırılmasıyla ceza iki yıl veya altına düşerse hakim tarafından cezanın ertelenmesi mümkündür. Bu nedenle vergi kaçakçılığı suçunda da kanunda öngörülen hapis cezaları somutlaştığında iki yıl veya altına düşerse ceza ertelenebilir.

3.1.6.5. Vergi Kaçakçılığı Suçunda Tüzel Kişilerin Ceza Sorumluluğu

5237 s. TCK md. 20 gereğince hürriyeti bağlayıcı ceza ile adli para cezası sadece gerçek kişilere uygulanabilirken tüzel kişiler için md. 60'a göre sadece güvenlik tedbiri uygulanabilir. Ancak vergi kaçakçılığı suçundan dolayı tüzel kişiler için güvenlik tedbiri uygulaması için kanunun ayrıca hükmün uygulanabileceğini belirtmesi gerekir. Oysa vergi kaçakçılığını düzenleyen VUK md. 359'da tüzel kişilere tedbir uygulanabileceğine dair hüküm bulunmamaktadır.

3.2. Vergi Kaçakçılığı Suçuna İlişkin Olarak Soruşturmanın Yapılması

Vergi kaçakçılığına ilişkin somut olayın Cumhuriyet savcılığına intikali iki şekilde gerçekleşir. Birinci durumda VUK md. 359 da yer alan kaçakçılık suçlarına ilişkin olarak soruşturma ve kovuşturma sürecine ilişkin olarak VUK. md. 367'de hüküm bulunmaktadır. Buna göre suçların işlendiğini öğrenen Vergi müfettişleri ile yardımcılarının ve Vergi dairesi başkanlığı ile Defterdarlığın keyfiyeti Cumhuriyet başsavcılığına bildirmesi VUK md. 367'de düzenlenmiştir. Vergi müfettiş ve müfettiş yardımcıları VUK md. 359'da yer alan kaçakçılık suçlarının işlendiğini tespit ettiklerinde ilgili rapor değerlendirme komisyonunun mütalaasıyla

durumu doğrudan doğruya Cumhuriyet savcısına bildirmek zorundadırlar. Diğer memurlar ise bu durumu tespit ettiklerinde durumu aynı şekilde ilgili rapor değerlendirme komisyonunun mütalaasıyla Vergi dairesi başkanlığına veya Defterdarlığa bildirmek zorundadırlar. Bu kurumlarda kendilerine yapılan bildiri Cumhuriyet savcılığına bildirmek zorundadırlar. (Şenyüz, 2012, s.399) Bu halde Cumhuriyet savcıları soruşturma başlatır ve yeterli şüpheye ulaşırsa kamu davasını açar. Ancak yukarıda yer alan kişi ve kurumların kaçakçılık suçuna ilişkin mütalaaları savcılığa teslim edilmeden Cumhuriyet savcısı kamu davasını açamaz. Bu açıdan bakıldığında yapılacak mütalaalar dava şartı olarak düzenlenmiştir. (Şenyüz, 2012, s.405) İkinci durumda Cumhuriyet savcıları VUK md. 359'da yer alan suçların işlendiğini her hangi bir şekilde öğrenmiş olabilir. Bu durumda ilgili Vergi dairesini durumdan haberdar ederek inceleme yapılmasını talep eder. Bu şekilde suç şüphesini Cumhuriyet savcısının öğrenmesiyle birlikte soruşturma başlatılmış olur. Ancak soruşturma sonunda suçun işlendiğine dair yeterli şüphe ortaya çıkmış olsa bile kamu davasının açılması için ilgili Vergi dairesinin inceleme sonucunun savcılığa bildirilmesi beklenir.

İdari makamlar tarafından ilgili vergi cezasının kesilmesi kaçakçılık suçuna ilişkin soruşturma açılmasını ve konuşturma sonunda ceza mahkumiyetine engel olmaz. Aynı şekilde Kaçakçılık suçlarını işleyenler hakkında bu maddede yazılı cezaların uygulanması 344 üncü maddede yazılı vergi ziyai cezasının ayrıca uygulanmasına engel teşkil etmez. (VUK md. 359/son)

Kaçakçılık suçunda zamanaşımına ilişkin olarak VUK'ta her hangi bir düzenleme bulunmadığından konuya ilişkin olarak TCK Genel Hükümler md. 66 ve 68 uygulanır. Kaçakçılık suçunda dava ve ceza zamanaşımı süreleri cezanın üst sınırına göre belirlenmektedir. Dava zamanaşımı süresi ve ceza zamanaşımı süresinin hesaplanmasında seçimlik hareketler için öngörülmüş olan en yüksek ceza miktarı olan beş yıllık hapis cezası dikkate alınmalıdır. Buna göre dava zamanaşımı süresi kaçakçılık suçunda sekiz yıl iken ceza zamanaşımı süresi ise 10 yıldır.²⁰

²⁰ Dava zamanaşımı süresi beş yıldan fazla olmamak üzere hapis veya adli para cezasını gerektiren suçlarda sekiz yıl (md. 66/1); ceza zamanaşımı süresi ise beş yıla kadar hapis ve adli para cezalarında on yıldır. (md. 68/1)

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ekonomik suçlara uygulanacak yaptırımın iki açıdan değerlendirilmesi gerekir. İlk olarak ekonomik suçlar için ceza hukukunda en etkili ceza hürriyeti bağlayıcı cezadır yorumu yerinde değildir. Suç karşılığı uygulanan yaptırımın caydırıcılığının temel nedeni hürriyeti bağlayıcı ceza ya da adli para cezası olmasının ötesinde bu cezaların uygulanabilirliğidir. Bu nedenle etkili uygulanabilen adli para cezası da ihlalin yaptırımsız kalmaması nedeniyle kanun koyucu tarafından tercih edilebilir. İkinci olarak ekonomik suçta ekonomik ceza verilmesi gerekir yorumu da yerinde değildir. Ekonomik suçların olumsuz etkisi her ne kadar malvarlığına yönelik görülse bile caydırıcılığın etkisi bakımından kanun koyucu hürriyeti bağlayıcı cezayı da yaptırım olarak tercih edebilir. Bireylere uygulanacak cezaların suç ile ihlal edilen değere göre şekillendirilmesi suçlunun ıslahını amaçlayan ceza hukuku anlayışına uygun değildir.

KAYNAKÇA

1982 T.C. Anayasası

213 Sayılı Vergi Usul Kanunu

306 Sıra Nolu Vergi Usul Kanunu Genel Tebliği

765 Sayılı Eski TCK

2365 Sayılı Vergi Usul Kanununda değişiklik yapan Kanun

4369 Sayılı Kanun

5237 Sayılı Yeni TCK

5252 Sayılı Türk Ceza Kanununun Yürürlük ve Uygulama Şekli Hakkında Kanun

5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK)

6183 Sayılı Amme Alacakları Tahsil Usulü Hakkında Kanun

- Artuk, M. Emin-Gökçen, Ahmet-Yenidünya, Caner. (2011) “*Ceza Hukuku Genel Hükümler*”, Ankara: Turhan Kitapevi
- Çağan, N. (1983), “*1982 Anayasasında Vergilendirme*”, Fadıl H. Sur’un Anısına Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:522.
- Çomaklı, Şafak Ertan, (2008), “*Vergi Ceza Hukukunda Mahsus Suç*”, Savaş Yayınları, Ankara.
- Dönmezer, Sulhi. (1984) “*Suç Siyaseti*”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 52, 1-32
- Erginay, A. (1983), “*Yeni Anayasamızın Mali Hükümleri*” Fadıl H. Sur’un Anısına Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No:522.
- Erman, S. (1992), “*Ticari Ceza Hukuku*” Cilt I, Dergah Kitabevi & Sahaf, İstanbul.
- Gölcüklü, A. F., & Gözübüyük, A. Ş. (1996), “*Avrupa insan hakları sözleşmesi ve uygulaması: bireysel başvuru, güvence altına alınan kararlar, insan hakları komisyonu, insan hakları divanı, inceleme ve yargılama yöntemi, tazminat, kararların yerine getirilmesi, komisyon ve divan içtihatları.*” Turhan Kitabevi.
- Hakeri, Hakan. (2012) “*Ceza Hukuku Genel Hükümler*”, Ankara: Adalet Yayınevi
- Koca, Mahmut-Üzülmez, İlhan. (2012) “*Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler*”, Ankara: Seçkin Yayınevi
- Özer, İ. (1968), “*Türkiye’de Vergi Rezervleri*”, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı” No:140, Damga Matbaası.
- Sancar, Türkan. (2002) “*Ekonomik Suç Gerçekliği Karşısında “Ekonomik Suç Ve Ceza” Söylemi*”, Çekler Hakkındaki 3167 Sayılı Kanunla İlgili Adalet Bakanlığı Taslağı Ve Karşıt Görüşler Sempozyumu
- Şensoy, Ş. C. (2004), “*Ekonomik Suç Kavramı ve Ekonomik Suçların Kriminolojik Özellikleri*”, Çetin Özek Armağanı, İstanbul.

Şenyüz, Doğan. (2012) *Vergi Ceza Hukuku Vergi Kabahatleri Ve Suçları*, Bursa: Ekin Yayınevi

Tiryaki, Tercan-Gürsoy, Türker. (2004) “*Ekonomik Suç Kavramı Ve Sigortacılık Suçlarının Bu Açıdan Değerlendirilmesi*”, *Sayıştay Dergisi*, 55, 53-69

Uyar, T. (1987), “*İcra ve İflas Hukukunda Suç Sayılan Fiiller*”, Manisa.

www.anayasa.gov.tr

Yücel, Mustafa. (1976) “*Ceza Siyasetinde Yeni Gelişmeler*”, *Ankara Barosu Dergisi*, 4, 617-627

Türkiye ve Brics Ülkelerinde Teknoloji ve Beşeri Sermayenin Ekonomideki Etkinliği: Panel Veri Analizi

Ali ŞEN¹, Ceren PEHLİVAN²

Events in Turkey and the Brics Countries in Technology and Human Capital Economy: Panel Data Analysis

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 10.07.2018

Date Accepted: 20.08.2018

JEL Classification:

E24

O33

O47

Keywords:

Human Capital,

Technology,

Economic Development.

ABSTRACT

Human capital, an important component of economic development, have increased in importance as knowledge, innovation and technological development have accelerated. The concept of human capital is observed from a broader perspective by including the effect of technological development on economic indicators in the endogenous growth of models. Together with physical capital, the improvement of technological and human capital in production will contribute to the provision of economical development. In the study, the impact of using the technology and human capital in BRICS countries and Turkey has been studied by using panel data regression analysis. As a result of the analysis, it has been seen that technology and human capital contribute positively to economic development.

¹ Prof. Dr, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ali.sen@inonu.edu.tr

² Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, pehlivanceren23@hotmail.com

Özet

Ekonomik kalkınmanın önemli bir bileşeni olan beşeri sermaye bilgi, inovasyon ve teknolojik gelişimin hız kazanmasıyla birlikte önemini arttırmıştır. İçsel büyüme modellerinde teknolojik gelişimin ekonomik göstergeler üzerindeki etkisine yer verilmesiyle beşeri sermaye kavramı daha geniş bir perspektiften incelenebilmiştir. Fiziki sermayeyle birlikte üretimde teknolojik ve beşeri sermayenin artırılması ekonomik gelişmenin sağlanmasına katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada BRICS ülkeleri ve Türkiye'de teknolojik ve beşeri sermaye kullanımının artırılmasının ekonomik göstergeler üzerinde göstereceği etki panel veri regresyon analizi kullanılarak incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda, teknoloji ve beşeri sermayenin iktisadi kalkınmaya pozitif yönde katkı sağladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Beşeri Sermaye, Teknoloji, Ekonomik Büyüme

Jel Sınıflandırması: E24, O33, O47

1. Giriş

Emeğin niteliğini ve yapısını ifade etmek için kullanılan beşeri sermaye, kalkınmanın gerçekleşmesinde önemli bir etkiye sahiptir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra teknolojik ve bilgi temeline dayalı üretimin hızlı artışıyla birlikte beşeri sermayenin ekonomik göstergeler üzerindeki rolü artmıştır. Ülkelerin zaman içerisinde beşeri sermayeye yaptıkları yatırımlarda artış yaşanmış ve birbirleri arasında karşılaştırma yapabilme olanağı sağlanmıştır. Ülkelerin eğitim, sağlık, inovasyon ve AR-GE üzerine yaptıkları yatırımlar beşeri sermayeyi ölçmek için kullanılan değişkenler olmuştur.

İktisat literatüründe geleneksel büyüme teorileri, fiziksel sermaye ve nüfustaki artışı ekonomik büyümeyi artıran içsel faktörler olarak göstermiştir. Teknolojik üretim faktörleri ise dışsal faktörler olarak nitelendirilmiştir. Geleneksel teorilerin aksine içsel büyüme modelleri teknolojik üretim faktörlerini kalkınma sürecinin temel belirleyicisi olarak görmüştür. Faktör verimliliğinin sağlanmasında teknolojik gelişimin katkısı oldukça önemlidir. Çünkü nitelikli, eğitilmiş ve kalifiye işgücü teknolojik ilerlemeye daha hızlı ayak uydurabilmektedir (Keskin, 2011: 127). Bilgi teknolojisi toplumsal, sosyal ve ekonomik gelişimin temel belirleyicisi olarak

görülmektedir. Beşeri sermayenin geliştirilmesi teknolojik yatırımların artırılmasıyla gerçekleşebilmektedir. Emegın üretimde önemli bir faktör olması, finansal sermaye gibi faktörlerin ekonomideki etkinliğinin azalmasına, beşeri sermayenin etkinliğinin ise artmasına neden olmaktadır (Piketty, 2014:238-239).

Teknolojik yapıda yaşanan gelişmeler üretimde beşeri sermayenin önemini artırmıştır. Teknolojik alt yapıda yaşanan gelişim ülkeler ve toplumlar arasında homojen bir yapının oluşmasına yol açmıştır (Fukuyama, 2014:260-269). Beşeri sermaye, ortaya koyduğu sonuçlar ve etkilerle önemli bir üretim kaynağı olmuştur. Ekonomik sorunlara makro analizlerin yanı sıra sosyolojik, politik ve stratejik çözümler sunarak katkı sağlamaktadır. Fiziksel sermayeyle birlikte teknolojik ve beşeri sermayenin kullanılması ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu bakımdan ekonomik büyüme sürecinin önemli bir kaynağı olarak görülen yenilikçi faaliyetlere katkı sağlanması gerekmektedir.

Beşeri sermayeyle ilgili birçok uygulamalı ve teorik çalışma yapılmaktadır. Bu bağlamda ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında yeni ve farklı yaklaşımlar ortaya koyulmaktadır. Bu çalışmada BRICS ülkeleri ve Türkiye'deki teknolojik ve beşeri sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi karşılaştırmalı olarak mukayese edilmiştir. Çalışmada ilk önce teknolojik ve beşeri sermayenin tanımlamalarına yer verilmiş daha sonra gelişim süreci üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise konuya ilişkin yapılmış literatür çalışmalarına yer verilmiştir. Son bölümde ise panel veri analizine ilişkin sonuçlar metodolojiyle birlikte sunulmuştur.

2. Teknolojik ve Beşeri Sermayenin Tanımlanması ve Gelişimi

İşgücünün sahip olduğu yetenek, beceri ve bilginin bir araya gelmesiyle beşeri sermaye oluşmaktadır. Eğitimin seviyesi ve niteliği arttıkça beşeri sermaye de artmış olacaktır. Elde edilen bilgi birikimiyle birlikte başta teknolojik gelişmeler olmak üzere ekonomik alanda birçok sektör kalkınma yaşayacaktır (Kibritçioğlu, 1998:207-208).

Beşeri sermaye bireylerin sahip olduğu tecrübe ve üretken yapısı sayesinde ortaya koyulan ürün olarak da tanımlanmıştır. Kişilerin yetenek ve becerilerinin artması ortaya

koyulan ürünün kalitesinin artmasına bu durumda beşeri sermayenin fiyatında bir artış yaşanmasına neden olacaktır (Thurow, 1970:28-35).

Başta sağlık ve eğitim olmak üzere bireylerin yaşam kalitesini artıran birçok faktör beşeri sermayenin temel belirleyicileridir. Ayrıca bireyler arasındaki güven temelli oluşacak ilişkiler ekonomik açıdan incelenmektedir. Sosyal sermaye olarak nitelendirilen bu olgu uzmanlaşma yoluyla beşeri sermayenin verimliliğinin artmasına neden olmaktadır (Karagül ve Masca, 2005:79-90).

Karagül, teknolojik gelişmelerle birlikte üretimde kullanılan faktörlerin verimliliğinin artacağını belirtmiştir. Verimlilik artışına paralel olarak ekonomik gelişmelerin artacağını savunmuştur (Karagül, 2002: 81).

Schultz beşeri sermayeyi insanların sahip olduğu bilgi, beceri ve çalışma güdüsünün stoku olarak tanımlamıştır. Devlet tarafından yapılacak eğitim, sağlık, AR-GE harcamalarının artması vasıflı işgücü potansiyelini arttıracaktır. Artan kişisel motivasyon sonucunda üretimde kalite artacak, üretilen mal ve hizmetlerin sayısı yükselecektir (Schultz, 1971:8). Saxton ise beşeri sermayeyi işgücünün yaptığı iş için aldığı ücreti artırmak amacıyla sahip olduğu beceriyi belli bir sınıflandırmaya tabii tutması olarak ifade etmiştir. Saxton'a göre her işgücü uzmanlaştığı alanda ücretini artırmak için kendini geliştirmelidir (Saxton vd., 2000:30).

Beşeri sermaye toplumsal ve siyasal istikrarın sağlanmasıyla tam anlamıyla bir bütün haline gelebilir. Modern ekonomilerde eğitim, sağlık ve teknolojiye gelişmeler toplumsal bütünlüğün sağlanmasıyla gerçekleşmektedir. Gelişen ekonomilerde beşeri sermaye önemli bir üretim faktörüdür (Van den Berg, 2012: 82-91). Harbison beşeri sermayenin gelişmediği ülkelerde ekonomik ve siyasal gelişiminde tam anlamıyla gerçekleşemeyeceğini belirtmiştir (Harbison, 1964:13-14).

Ülkelerin yatırım yapmasında ve üretilen ürünlerin sayısının artmasında işgücünün kalitesi önemli bir faktördür. Ekonomik verilerin dışında işgücünün nitelikli, sağlıklı ve üretken olması çalışma kalitesinin yükselmesinde, yüksek gelirlerin oluşmasında ve işgücünün içgüdüsel altyapısının güçlenmesinde beşeri sermaye önemli bir üretim stokudur (Weil, 2013:170-196).

Dornbusch ve Fischer ise beşeri sermayeyi nüfusun düşüncesinde oluşan bilgi birikimi olarak tanımlamıştır. Eğitim, öğretim ve tecrübenin artması aynı fiziki sermaye seviyesinde işçilerin daha fazla mal üretmesine ve ekonomik büyümenin gelişmesine katkı sağlayacaktır (Dornbusch ve Fischer, 2007:520).

Toplumsal ve ekonomik gelişmeler klasik iktisatta kullanılan üretim faktörlerinin de gelişmesine katkı sağlamıştır. Fiziki sermaye olarak nitelendirilen makine ve teçhizat kavramlarına insan kavramı eklenmiştir. Bireylerin kişilik haklarına ve saygınlığına zarar verilmemesi amacıyla insan kavramı yerine beşeri sermaye kullanılmıştır (Karagül, 2003: 81).

Klasik okulunun en önemli temsilcisi olan Adam Smith "Milletlerin Zenginliği" kitabında beşeri sermayeyi "yetişmiş insan gücü" olarak tanımlamıştır. İnsan gücünün niteliğinin artması için işbölümünün gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sermaye birikiminin, sanayi kapitalizmin olmadığı kapalı sistemlerde emeğin ekonominin en temel üretim faktörü olduğunu belirtmiştir. Sanayileşen toplumlarda ise; emekle birlikte sermaye ve toprağın üretime dahil edilmesi gerektiğini söylemiştir (Smith, 2008: 5-45).

Ricardo, Adam Smith'den farklı bir görüş ortaya koymuştur. Emeği doğrudan üretimin bir faktörü olarak tanımlarken, sermayeyi dolaylı emek olarak görmüştür. Üretilen malın değerini miktarından çok üretimde kullanılan "emeğin miktarı" tarafından belirleneceğini belirtmiştir. D. Ricardo teknolojiye meydana gelecek gelişmeler sonucunda sanayide artan verimler yasaının geçerli olacağını vurgulamıştır (Ricardo, 2008:7-15).

Marx, emeğin niteliğinin artmasının üretilen ürünlerin de niteliğinin artmasına neden olacağı görüşünü ortaya koymuştur. Karl Marx, Ricardo'nun teknolojik gelişmelerin üretimi iyileştireceği görüşünü benimsemekle birlikte, bu fikrin eksikliklerinin olduğunu savunmuştur. Bireylerin sahip olduğu fiziksel ve zihinsel yeteneklerinin artmasının emek gücünün en önemli belirleyicisi olduğunu savunan Marx, üretimde verimliliğin artmasıyla daha az emek kullanılacağını belirtmiştir (Marx, 1977:270-303).

Denison'a göre ise; beşeri sermayenin ekonomiye ve toplumlara getirisi, fiziksel sermayeden çok daha fazladır. ABD için yaptığı birçok çalışmada eğitime yapılacak yatırımların ekonomik göstergeler üzerinde olumlu sonuçlar bıraktığını göstermiştir. Eğitimin

kalitesi ve öğrencilerin beceri ve yeteneklerindeki artışların milli geliri arttığı sonucuna ulaşmıştır (Kar ve Ağır, 2005:1).

İçsel büyüme modelleri, büyümedeki iyileşmeleri teknoloji ve beşeri sermayeyle gerçekleşeceği varsayımlarıyla temellendirmiştir. İçsel büyümenin öncüsü olan Lucas, beşeri sermayenin uzun dönemde sürdürülebilir kalkınmanın temel belirleyicisi olduğunu, bununda eğitim ve öğrenmenin geliştirilmesiyle olacağını savunmuştur. Siyasi otoritelerin uygulayacağı kamusal politikalarla sürdürülebilirliğin gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Azgelişmiş ülkelerin beşeri sermayesinin yetersizliği nedeniyle istenilen oranda ve nitelikte sermaye çekemediği ve büyüme oranlarının bu yüzden düşük olduğunu söylemiştir (Lucas, 1990:92-96).

P. Romer göre, AR-GE sektöründe yeniliklerin olması, yeni tasarımlar ve beşeri sermaye ekonomik büyümenin temel belirleyicileridir. R. Barro ise; kamu tarafından yapılan altyapı yatırımlarının özel sektörün verimliliğini artıracığını, AR-GE sektörünün kamu tarafından desteklenmesinin de ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği görüşünü benimsemiştir. Ayrıca Barro'ya göre; ilk ve orta öğretimdeki öğrenci sayısının artması, hukuksal alt yapının gelişmesi ve ortalama insan ömrünün uzaması kişi başına milli gelirin artışına katkı sağlamaktadır (Aksu, 2014:378).

Neo-klasiklerde beşeri sermaye üzerinde durmuşlardır. Ekonomide gelirler ve giderler sonucu ortaya çıkan farkı "artık" olarak nitelendirmişlerdir. Ekonomide oluşan bu artıktan beşeri sermayeden kaynaklandığını savunmuşlardır (Çakmak ve Gümüş, 2005:60).

Neo-klasik büyüme modeli olarak da ifade edilen Solow büyüme modeli 1956 yılında ortaya koyulmuştur. Temelde emek ve sermayenin ikame girdiler olduğunu ve teknoloji düzeyinin sabit olduğunu belirtmişlerdir. Cobb Douglas tipi üretim fonksiyonu temel alınmıştır. Üretim fonksiyonu;

$$Y = f(K, L) = K^a \cdot L^{1-a} \quad (1)$$

şeklinde ifade edilmiştir. Teknolojinin sabit olduğu varsayımı altında çıktı miktarı; sermaye ve emek girdileri tarafından belirlenmektedir. Weil, Romer ve Mankiw, Solow 'un

ortaya koyduğu üretim fonksiyonuna beşeri sermayeyi dahil etmiştir. Genişletilmiş Solow Modelinde, teknoloji ve beşeri sermaye değişkenleri denkleme dahil edilmiştir.

$$Y_t = K_t^\alpha H_t^\beta (A_t L_t^e)^{1-\alpha-\beta} \quad (2)$$

Yeni oluşan denklemde A katsayısı teknolojik gelişmeyi, H katsayısı ise beşeri sermayeyi (eğitim) ifade etmektedir. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu denklemine beşeri sermayenin eklenmesiyle üretimde emek, sermaye, teknoloji ve beşeri sermayenin ne kadar etkili olacağı belirtilmiştir.

α sermayenin esnekliğini, β eğitimin esnekliğini ifade etmektedir. $\alpha + \beta < 1$ varsayımı yapılmaktadır. Bu varsayım hem fiziki hem de beşeri sermaye için azalan getiri olduğunu göstermektedir. Aksi durumda $\alpha + \beta = 1$ gibi sabit getirinin olduğu durumda modelin durağan durumu olmayacaktır (Mankiw vd., 1992: 416).

Schumpeter, ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için teknolojik gelişmelerin artırılması gerektiğini belirtmiştir. Büyümenin teknoloji dışında nüfusta meydana gelecek artıştan da etkilenebileceği üzerinde durmuştur. Schumpeter ekonomik değişimin temel belirleyicisi olarak teknolojik araştırma ve geliştirmeyi görmektedir. Schumpeter "yaratıcı yıkım" modeliyle üretilen malları niteliğindeki artışın sağlanmasının teknolojik gelişmeler olacağını, yeni fikir ve patentlerle rekabet ortamının oluşacağını savunmuştur (Parasız,2003:175).

Mincer ise; büyümenin yanı sıra iktisadi gelişmeler sonucu oluşacak ekonomik iyileşmelerin beşeri sermaye sonucu oluşacağını öngörmüştür. Mincer'e göre iki değişken arasındaki pozitif ilişki sürdürülebilir kalkınmanın belirleyicisi konumundadır (Mincer, 1995:29-49).

Hanushek beşeri sermayenin ölçülmesinde sadece okullaşma oranının kullanılmasının eksik ve yetersiz olacağını belirtmiştir. Okullaşma ve eğitim faktörlerinin dışında ulusal yönetimler ve uluslararası kalkınma ajansları tarafından desteklenen çeşitli politikaların,

ailelerin rolünün ve insan sermayesinin gelişmesi için sağlık ve beslenmenin geliştirilmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Bu çerçevede beşeri sermayeyi açıklamak için bir denklem oluşturmuştur.

$$\text{Beşeri Sermaye} = \beta_1 \text{ Okullaşma Oranı} + \beta_2 \text{ Aile} + \beta_3 \text{ Yetenek} + \beta_4 \text{ Sağlık} + \beta_5 \text{ Diğer Faktörler} \quad (3)$$

şeklinde beşeri sermayeyi tanımlamıştır (Hanushek, 2002: 541).

3. İktisadi Kalkınmada Teknolojik ve Beşeri Sermayenin Etkisi

Bölgesel kalkınma, tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesinde, yatırımların artırılmasında beşeri sermaye önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü firma veya bireylerin beşeri sermaye yatırımlarını artırmalarıyla sektörler arasındaki etkileşim artacak ve ekonomik birimlerin verimliliklerinde iyileşmeler yaşanacaktır.

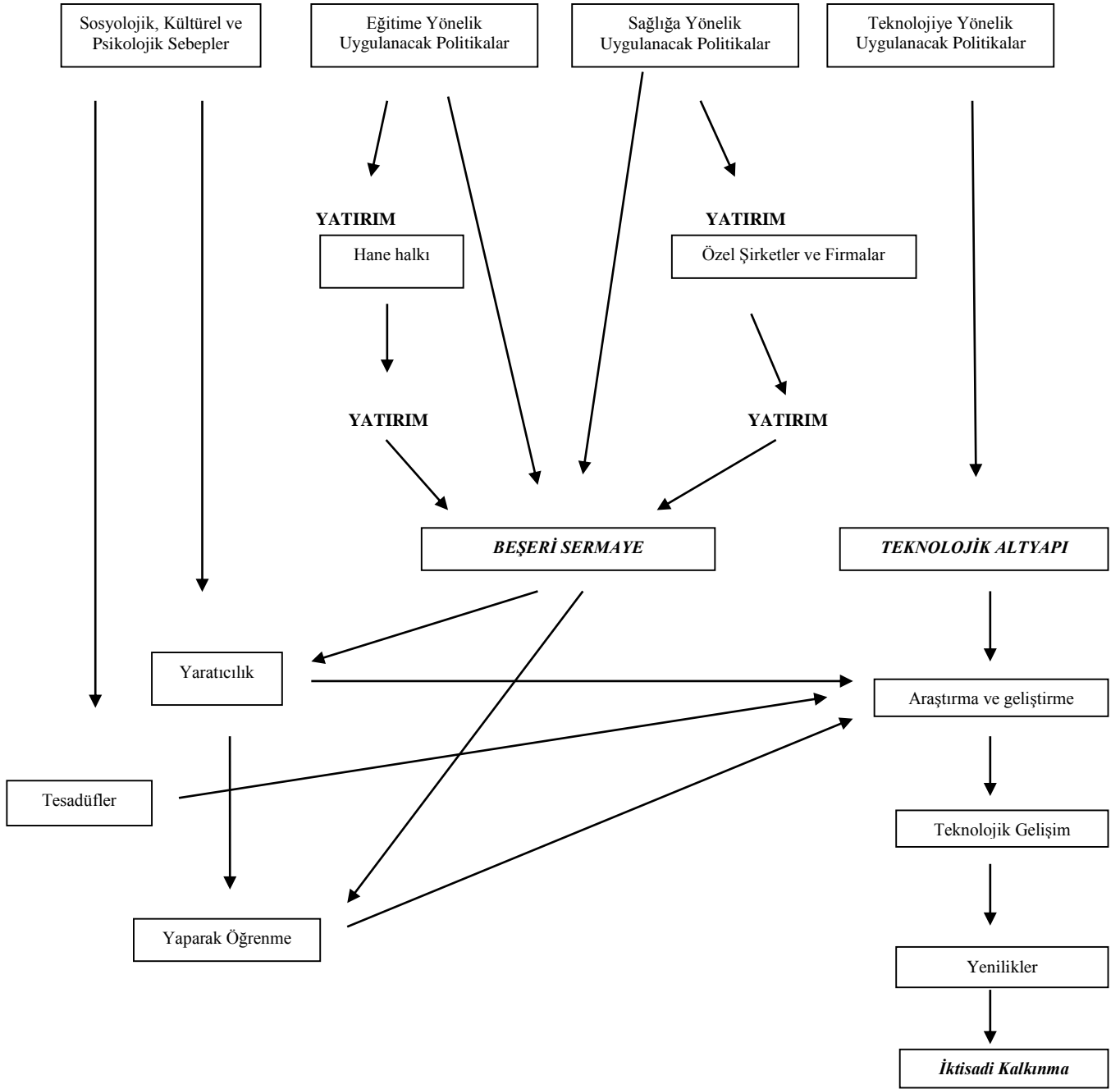
Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) beşeri sermaye yatırımlarının artmasıyla birlikte ekonomide gelir dağılımının, büyümenin, ülke nüfusundaki gelişmelerin ve toplumsal yapının gösterdiği tepkilerin etkileneceğini bu yüzden beşeri sermayenin hem mikro hem de makro ekonomi üzerinde etkili olabileceğini savunmuştur (ILO 2004, 67).

Lau 1993 yılında yaptığı çalışmada Brezilya'da beşeri ve teknolojik sermaye için yapılacak yatırımların artmasının büyümeyi yaklaşık olarak %63 oranında artıracığı sonucuna ulaşmıştır (Carnoy, 1992:352). Kuznets ise eğitim seviyesinin ve niteliğinin artmasının ülkedeki gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltacağını belirtmiştir. Eğitim düzeyinin artmasıyla önce gelir bölüşümündeki eşitsizlik artacak daha sonra azalma eğilimi gösterecektir. Kuznets eğrisi olarak bilinen bu ilişki ters U hipotezi olarak nitelendirilmektedir. Hükümetin zorunlu eğitim politikasındaki etkinliğini artırması sonucunda daha etkili bir sonuca ulaşacağını ifade etmektedir (Kuznets, 1955:1-28). Eğitim kurumlarının bireysel yetenek ve beceriye göre verdiği eğitimle nitelikli ve verimli bir işgücü yetiştirebilmektedir. Beklenen ücrete sahip olan işgücü piyasada etkin çalışarak verimliliğini artırmaktadır. Ayrıca ülkenin ihtiyacına uygun olarak işgücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. Meslek seçimi yapılırken gereksinimlere uygun olarak öğrencinin yetiştirilmesi eğitim yatırımlarının etkinliğini artıracaktır.

Meslek seçiminin belirlenmesinde aile bireylerinin sahip olduğu eğitim düzeyleri beşeri sermaye yatırımlarının etkinliği belirlemektedir. Ekonomide düşük ve yüksek gelirli işlerde çalışmak gelir dağılımını etkilemektedir. Bu değişkenlerin dışında mesleki statü, yaş ve cinsiyet toplumsal eşitsizliklerin yaşanmasına neden olmaktadır (Katz, 1998:33). Eğitim başta olmak üzere araştırmaya yönelik yapılacak yatırımlar yeniliklerin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde beşeri sermayede oluşacak gelişimler, teknolojik gelişime uyum sağlayan gelişmiş ülkelerle rekabet etmek için önemli bir sektör görevi görmektedir. Bilgi ve becerinin tarım, sanayi ve hizmet gibi sektörler dışında sağlık ve iletişim gibi alanlarda etkin bir şekilde kullanılması ülke ekonomisinde beşeri sermayenin önemi artırmaktadır. Bilgi birikimin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde işbölümü katma değeri yüksek olan alanlarda gerçekleşmektedir. Bu durum karşısında az gelişmiş ülkeler katma değeri düşük birçok alanda karşılaştırmalı bir üstünlük sağlamaktadırlar. Gelişmekte olan bir ülkenin en azından o ülke için en uygun teknolojileri belirleyebilecek ve belirlenen teknolojileri de ülke koşullarına adapte edebilecek teknolojik ve beşeri sermayeye sahip olması gerekmektedir.

Şekil 1' de teknolojik ve beşeri sermayenin bileşenlerinin oluşum şeması yer almaktadır. Eğitim, sağlık, hane halkı ve firmalara yapılacak yatırımlar sonrasında beşeri sermayede artışlar yaşanacaktır. Teknolojik alt yapının sağlanmasıyla AR-GE, patent ve inovasyon gibi alanlarda gelişim sağlanacaktır. Sosyal ve psikolojik etmenler yaratıcılıkla birleşerek teknolojik gelişimi destekleyecektir. En son olarak tüm etmenlerde yaşanacak etkileşim ekonomik kalkınmanın gelişmesine yol açacaktır.

Şekil 1. Teknolojik ve Beşeri Sermayenin Belirleyicileri

Kaynak: Kibritçoğlu, 1998, s. 217.

4. Literatür

Beşeri sermaye OECD tarafından; ekonomik gelişmeyi ve toplumsal refahı artıran, sosyal etkinliği sağlayan her türlü bilgi ve yeniliğin işgücü aracılığıyla benimsenmesi sonucu oluşan yetenek olarak tanımlanmıştır. Beşeri sermaye temelinde yapılan çalışmalarda birçok farklı değişken ele alınmıştır. Başta eğitim olmak üzere sağlık, işgücü, fiziki sermaye ve teknoloji gibi değişkenler çalışmalarda kullanılmıştır.

Schultz 1971 yılında yaptığı çalışmada sağlık harcamaları ve asgari yaşam düzeyi için gerekli olan beslenme düzeyini beşeri sermayenin bir faktörü olarak kabul etmiştir. Düşük ve yüksek gelirli ülkeleri karşılaştırarak yaptığı çalışmada sağlık ve beslenme harcamalarına yapılan yatırımların kişi başına düşen emek arzını ve emek verimliliğini artırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Louat, Jamison ve Lau 1991 yılında Latin Amerika'daki ülkeleri kapsayan bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada eğitimin esnekliğinin %20 iken sermayenin esnekliğinin %80 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada iki değişkenin birbiriyle olan tamamlayıcılık ilişkisi ortaya koyulmuştur.

Spiegel ve Benhabib (1992), çalışmasına ABD ve gelişmekte olan 12 ülkeyi dahil ederek beşeri ve fiziki sermayenin kişi başına milli gelir üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Ayrıca çalışmaya Cobb-Douglas üretim fonksiyonunu dahil etmişlerdir. Uzun dönemde beşeri sermayenin iktisadi büyüme üzerinde sınırlı bir etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

Schultz (1993) fayda maliyet analizini kullanarak ABD için bir çalışma yapmıştır. Beşeri sermaye olarak eğitim değişkenleri kullanılmış ve özellikle yükseköğretimdeki öğrenci sayısındaki artışın istihdam ve üretim artışı yoluyla büyümeyi artıracığı sonucuna ulaşmıştır.

Mayer 2001'de Meksika'da sağlık ve büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmada Barro'nun ortaya koyduğu model çerçevesinde bir yaklaşım ortaya koymuştur. Değişkenler arasında pozitif ve uzun dönemli bir ilişki olduğunu tespit etmiştir.

Teal (2010), beşeri sermaye olarak eğitim verisini kullanmış ve Kuzey Afrika'daki 32 ülke için regresyon analizi yapmıştır. Yükseköğretimdeki öğrenci sayısında meydana gelecek

artışın istihdam üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada EKK (En Küçük Kareler Yöntemi) analizi yapılmış ve analiz sonucunda eğitim seviyesi yükseldikçe kamuda iş bulma durumunun arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tebaldi ve Dias (2012), Kanada, ABD ve Latin Amerika' yı kapsayan 40 yıllık süreç için panel veri analizi yapmışlardır. Beşeri ve fiziksel sermayenin GSMH üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Tzeremes, 2014 yılında 123 ülkeyi kapsayan bir zaman serisi analizi yapmıştır. Beşeri sermayenin teknolojik yeniliklerle birlikte ekonomik etkinliği artırdığı nedensellik analizleriyle saptanmıştır.

Göçer (2013) Asya ülkeleri için yatay kesit analizi kullanarak 1996-2012 yıllarını kapsayan bir analiz yapmıştır. Analizde bağımsız değişken olarak yüksek teknoloji ürün ihracatı, toplam ihracat, AR-GE harcamalarını kullanmıştır. Bağımlı değişken olarak ise; 11 Asya ülkesinin GSMH'sını kullanmıştır. Eş bütünleşme ve nedensellik analizi sonucunda büyüme üzerinde en fazla etkinin %6,5 oranıyla yüksek teknoloji ürün ihracatında olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Waheed ve Qadri (2014) Pakistan'da beşeri sermaye ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Emek piyasasındaki gelişmelerin beşeri sermaye üzerinde düşük seviyede etkili olduğunu belirtmişlerdir.

Işık (2014), Türkiye'de patent harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini VAR analiziyle incelemiştir. Çeyrek dönemlik veriler kullanılarak yapılan analizde patent harcamalarından ekonomik büyümeye doğru bir nedenselliğin olduğu görülmüştür.

Önder ve Hatırlı 2014 yılında, yatırım malları ithalat endeksi, imalat sanayi ihracatı, bileşik okullaşma oranı ve patent sayısı değişkenlerini kullanarak Türkiye için zaman serisi analizi yapmışlardır. Çalışmada 60 gözlem sayısı ile birim kök testi, gecikme uzunluğu ve nedensellik testleri yapılmıştır. Analizde ihracat ile GSYİH arasında iki yönlü nedenselliğin olduğu görülmüştür.

Bal vd. (2014), BRICS ülkelerine Türkiye'yi de dahil ederek panel veri analizi yapmışlardır. 1995-2011 dönemi için yıllık veriler kullanılarak beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. İki değişken arasında uzun dönemli bir etki olduğu ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi artırdığı yapılan analizlerle ortaya koyulmuştur.

Pelinescu 2015 yılında AB üyesi ülkelerde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Yaptığı panel analiziyle ekonomik büyüme ve beşeri sermayenin yenilik yaratma kapasitesi arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Hanushek (2016), yüksek öğretimin kişilere, bireysel kazançlar açısından önemli ödüller kazandırdığını belirtmiştir. Bu yüzden hükümetler tarafından ekonomik verimlilik ve büyüme için yükseköğretimdeki öğrenci sayısının artırılması gerektiğini savunmuştur. OECD ülkelerindeki yüksek öğretimdeki öğrenci sayısının büyümeye olan etkisini araştırdığı çalışmada bir önceki dönemde görülen öğrenci başarı düzeylerinin, her bir okul seviyesinin daha önceki bilgiler üzerine inşa edildiğini ve okul sürelerinin bitmesiyle öğrencilerin toplam becerilerinin bir eğitim endeksi oluşturduğunu panel veri analiziyle ortaya koymuştur.

5. Metodoloji, Veri Seti ve Uygulama

Beşeri sermaye ve büyüme ilişkisi birçok analize konu edilmiştir. Beşeri sermaye değişkeni olarak çoğunlukla eğitim ve sağlık değişkenlerine ait veriler kullanılmıştır. Bu çalışmada ise; beşeri sermayeyle birlikte teknolojik gelişmeler açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır. BRICS ülkelerine Türkiye'de dahil edilerek 1999-2016 yıllarını kapsayan panel veri analizi yapılmıştır. 108 gözlem kullanılarak yapılan çalışmada bağımlı değişken olarak analize dahil edilen 6 ülkenin kişi başına milli gelirleri kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak ise; AR-GE harcamaları, patent başvuruları, ileri teknoloji ihracatı ve yüksek öğretimde kayıtlı olan öğrenci sayısı kullanılmıştır. Değişkenlere ait veriler Dünya Bankası'ndan yıllık olarak alınmıştır. Patent başvuruları ve kişi başına milli gelir verilerinin istatistiksel sorunlarının (otokorelasyon) giderilebilmesi için logaritması alınmış, diğer değişkenler ise doğal değerleriyle analize dahil edilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımlanması ve Kaynağı

<i>Değişkenler</i>	<i>Açıklaması</i>	<i>Kaynağı</i>
--------------------	-------------------	----------------

<i>lnPCNI</i>	Kişi Başına Mili Gelir	US \$ Yıllık Cari Oran	Dünya Bankası
<i>RD</i>	AR-GE Harcamaları	% GSYİH	Dünya Bankası
<i>HTE</i>	İleri Teknoloji İhracatı	İmalat İhracatının Yüzdesi (%)	Dünya Bankası
<i>lnPA</i>	Patent Başvuruları	Başvuru Sayısı	Dünya Bankası
<i>TE</i>	Yüksek Öğretime Kayıt	% Net Oranı	Dünya Bankası

Analizde ilk olarak değişkenlerin korelasyon katsayıları yorumlanmış, daha sonra tanımlayıcı istatistikleri açıklanmıştır. Panel analizinde değişkenlere birim kök testlerinin uygulanması için öncelikle yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı incelenmektedir. Değişkenler arasında yatay kesitin varlığının reddedilmesi durumunda birinci nesil (Levin, Lin ve Chu, Im, Pesaran ve Shin veya Maddala...vb.) birim kök testleri kullanılırken; değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olması durumunda ikinci nesil (MADF, CADF VE SURADF...vb.) birim kök testleri kullanılmaktadır. Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olduğu saptandığından seride birim kök testi olarak CADF (Cross-sectional Augmented Dickey Fuller) testi uygulanmıştır. Son olarak ise panel veri regresyon analiziyle değişkenlerin ülkeler üzerindeki etkisi katsayılarla incelenmiştir. Değişkenlere ait model şu şekilde oluşturulmuştur:

$$\Delta PCNI = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \Delta RD_{t-i} + \sum_{i=1}^q \alpha_{1i} \Delta HTE_{t-i} + \sum_{i=1}^q \Delta_{1i} \Delta PA_{t-i} + \sum_{i=1}^q \Theta_{1i} \Delta TE_{t-i} + \sum_{i=1}^r \lambda_{1i} \Delta PCNI_{t-i} + \psi_1 + \mu_{1t} \quad (4)$$

Tablo 2. Değişkenler İçin Korelasyon Katsayıları

<i>Değişkenler</i>	<i>lnPCNI</i>	<i>RD</i>	<i>HTE</i>	<i>lnPA</i>	<i>TE</i>
<i>lnPCNI</i>	1.000	0.305	-0.151	-.0281	0.527
<i>RD</i>	0.305	---	0.704	0.609	0.594
<i>HTE</i>	0.151	0.704	---	0.748	0.436
<i>lnPA</i>	0.281	0.609	0.748	---	0.150
<i>TE</i>	0.527	0.594	0.436	0.150	-----

Korelasyon testi değişkenler arasında doğrusal açıdan bir ilişkinin varlığı saptamak için kullanılan bir analizdir. Doğrusal bir ilişkinin olduğu durumlarda değişkenler arasındaki uyumun yönünü ve şiddeti korelasyon katsayısıyla açıklanmaktadır. Korelasyon katsayısı -1 ile 1 arasında değerler almaktadır. Katsayının negatif olması değişkenler arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğunu, pozitif bir değer olması ise değişkenler arasında aynı yönde bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir (Otrar, 2015: 9). Seride kullanılan değişkenlere ait katsayılar pozitif değerler almıştır. Değişkenler arasında aynı yönde bir ilişkinin olduğu görülmektedir. AR-GE harcamalarında meydana gelecek bir artış bilimsel çalışmaların artmasına dolayısıyla da patent başvurularında iyileşmelerin yaşanmasına neden olmaktadır. Beşeri sermayenin önemli bir parçası olan eğitim göstergesindeki artışlar bilgi ve becerinin, üretimde verimliliğin ve iş gücünün sahip olduğu niteliğinin kalitesinin yükselmesine yol açmaktadır. Üretimde oluşacak kalite ve verimlilik gelirin artmasını sağlamaktadır. Ülkelerin yüksek teknolojik alt yapıya sahip olmaları ve üretimde katma değeri yüksek ürünleri ihraç etmeleri ülke ekonomisinin ivme kazanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu açıdan analiz sonucunda elde edilen sonuçlar, beşeri ve teknolojik gelişmelerin ekonomik göstergeler üzerinde olumlu bir etki oluşturacağı sonucunu desteklemektedir.

Tablo 3. Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler

<i>Değişkenler</i>	<i>Ortalama</i>	<i>Standart Sapma</i>	<i>Varyasyon Katsayısı</i>	<i>Çarpıklık</i>	<i>Basıklık</i>	<i>Jarque-Bera</i>	<i>Olasılık</i>
<i>lnPCNI</i>	8.287	0.949	0.114	-0.641	2.442	8.800	0.012
<i>RD</i>	0.978	0.357	0.365	1.172	4.337	32.794	0.000
<i>HTE</i>	10.764	7.947	0.738	1.051	3.065	19.933	0.000
<i>lnPA</i>	9.153	1.702	0.185	-0.923	3.422	16.159	0.000
<i>TE</i>	77.044	10.461	0.135	-0.134	1.728	7.598	0.022

NOT: Çarpıklık değeri < 0 ise; sola çarpık, Çarpıklık değeri > 0 ise; sağa çarpıktır. Basıklık değeri < 3 ise; basık, Basıklık değeri > 3 ise; dikdir.

Eğitim değişkenine ait standart sapma değeri analizde kullanılan diğer değişkenlere göre daha yüksek bir değere sahiptir. Standart sapma değeri, tanımlayıcı istatistikler için değişkenler üzerindeki oynaklık göstergesi olarak ifade edilmektedir. Seride asimetrik dağılımı yansıtan çarpıklık değeri; AR-GE harcamaları ve ileri teknoloji ihracatı değeri için sağa çarpıktır. Kişi başına milli gelir, patent sayısı ve eğitim değeri ise sola çarpıktır. Seride kuyruk dağılımını

ifade eden basıklık katsayı değerine göre kişi başına milli gelir ve eğitim değeri basık iken, diğer değişkenler diktir.

Varyasyon katsayısı standart sapmanın ortalamaya göre yüzdesidir. Serilerden hangisinin varyasyon katsayısı yüksek ise o seri daha fazla değişkenlik göstermektedir. Analizde yer alan değişkenler arasında ihracat serisi en yüksek değişkenliği göstermektedir. İhracat serisini 0.365 değeriyle AR-GE harcamaları izlemektedir.

5.1. Yatay Kesit Bağımlılığının Belirlenmesi

Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının belirlenmesi, analizde kullanılacak birim kök ve regresyon analizinin seçilmesinde önemli bir etkindir. Tutarlı ve sapmasız sonuçlarının çıkması için yatay kesit testlerinin uygulanması gerekmektedir. Yatay kesit testi için Breusch-Pagan tarafından 1980 yılında geliştirilen LM (Lagrange Multiplier) testi ve Pesaran tarafından 2004'te geliştirilen CD (Cross-Section Dependence) testi uygulanmaktadır. Seride incelenen zaman süresinin yatay kesit boyutundan büyük olması durumunda ($T > N$) LM testi kullanılmaktadır. Zamanın yatay kesit boyutundan ve yatay kesit boyutunun zamandan büyük olması ($T > N$ ve $N > T$) durumunda ise CD testi uygulanmaktadır. Çalışmamızda 17 yıllık zaman süresi ve 6 ülke kullanıldığı için değişkenlere LM testi uygulanmıştır. LM testi denklemsel olarak şu şekilde gösterilmektedir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (\hat{\rho}^{ij})^2 \square X^2_{\frac{N(N-1)}{2}} \quad (5)$$

LM analizine ilişkin denklem geliştirilerek ;

$$LM_{adj} = \left(\frac{2}{N(N-1)} \right)^{\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \left[\hat{\rho}^{ij} j \left(\frac{(T-K-1) \hat{\rho}^{ij} - \hat{\mu}_{Tij}}{v_{Tij}} \right) \right] \square N(0,1) \quad (6)$$

şeklinde ifade edilmiştir (Pesaran, vd., 2008: 105-127).

Denklemden μ_{Tij} terimi varyansı, $\hat{\mu}_{Tij}$ terimi ise ortalamayı göstermektedir.

LM testi sonucunda olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması durumunda değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını söyleyen Ho hipotezi reddedilir. Bu durumda

değişkenler arasında yatay kesitin olduğu kabul edilir (Pesaran vd.,2008: 105-127). Ayrıca ülkelerin ekonomik yapılarının farklı olup olmadığının araştırılması için ise homojenlik testinin uygulanması gerekmektedir. Pesaran (2006), eğim katsayısının homojen ya da heterojen olduğu durumlarda kullanılabilecek iki türlü tahminci geliştirmiştir. Bunların ilki, eğim katsayısının homojen olduğunu varsayan "Ortak İlişkili Etkiler Havuzlanmış (Common Correlated Effects Pooled (CCEP))" tahmincisi olarak adlandırılmaktadır. Bir diğeri ise eğim katsayısının heterojen olduğunu varsayan "Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (Common Correlated Effects Mean Group (CCEMG))" tahmincisidir. Çalışmada Delta testi yapılarak değişkenlerin homojen / heterojen yapı sergiledikleri belirlenmiştir.

Tablo 4. Değişkenlere ait Yatay Kesit ve Delta Testi Sonuçları

<i>LM Testi</i>			<i>Delta Testi</i>	
<i>Değişkenler</i>	<i>Test İstatistiği</i>	<i>Olasılık</i>	$\tilde{\Delta}$ İstatistik	<i>Olasılık</i>
<i>lnPCNI</i>	8.978	0.002	11.789	0.005
<i>RD</i>	5.897	0.000	12.478	0.000
<i>HTE</i>	6.745	0.003	9.455	0.001
<i>lnPA</i>	4.125	0.000	2.448	0.000
<i>TE</i>	6.789	0.000	4.702	0.000
<i>LM_{adj} Testi</i>			$\tilde{\Delta}_{adj}$ Testi	
<i>lnPCNI</i>	7.568	0.000	6.478	0.000
<i>RD</i>	7.589	0.000	4.478	0.001
<i>HTE</i>	5.448	0.001	3.478	0.003
<i>lnPA</i>	4.852	0.000	6.444	0.000
<i>TE</i>	5.745	0.000	9.102	0.000

Tablo 4'e göre; değişkenlere ait olasılık değerleri 0.05'ten küçük olduğu için Ho hipotezi reddedilir ve seride yatay kesitin olduğu kabul edilir. İncelenen ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır ve bağımsız değişkenlerin herhangi birinde meydana gelecek değişim veya şok ülkeler arasındaki etkileşim nedeniyle birbiriyle ilişkilidir. Ülke ekonomilerinde verilecek kararlar entegrasyon nedeniyle diğer ülkelerin yapısal ve siyasal yapıları göz önüne alınarak

yapılmalıdır. Homojenlik testi sonuçlarına bakıldığında ise, her iki test istatistiği de, eğitim katsayısının homojen olduğu yönündeki H_0 hipotezini reddetmektedir. Ülkelerin ekonomik yapı açısından farklılıkların yaşanmasından ötürü çıkan sonuç istatistiksel açıdan anlamlıdır.

Yatay kesitin olduğu belirlendikten sonra çalışmada değişkenlere birim kök testi uygulanmıştır. Birinci nesil birim kök testleri yatay kesitin homojen olmasına göre değişmektedir. Maddala ve Im, Pesaran ve Shin testleri heterojenlik varsayımını benimserken; Levin, Lin ve Chu testi homojenliği benimsemektedir. Birinci nesil testler, yatay kesit bağımlılığının değişkenler arasında bağımsız olduğunu savunmaktadır. İncelenen ülkelerin herhangi birinde meydana gelecek şoktan bütün ülkelerin aynı oranda etkileneceğini öngörmektedir. Bu yaklaşımın temel ekonomik göstergeler üzerindeki etkisinin olmaması ve teorik açıdan temellendirilmesi sonucunda ikinci nesil birim kök testleri geliştirilmiştir (Pesaran, 2006: 967-1012). Seride değişkenler arasında yatay kesit olması durumunda Pesaran (2007) birimler arası korelasyonu yok edebilmek amacıyla ADF regresyonunun gecikmeli yatay kesit ortalamaları ile genişletilmiş halini kullanmaktadır. Bu test, Yatay Kesit Genelleştirilmiş Dickey Fuller (CADF) olarak adlandırılmaktadır (Tatoğlu, 2012: 223). Birim kök testi;

$$Y_{t-i} = (1-\alpha_i)u_i + \alpha_i y_{t-i} + \mu_{it} \quad (7)$$

$$\mu_{it} = Y_i f_t + e_{it} \quad (8)$$

denklemleriyle ifade edilir. e_{it} hata terimini, f_t ise ülkelerin gözlemlenemeyen etkilerini göstermek için kullanılır (Pesaran, 2006: 967-1012).

Tablo 5. Panel CADF Birim Kök Testi Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>I(0)</i>		<i>I(1)</i>	
	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>	<i>İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>
<i>lnPCNI</i>	1.174	0.485	-1.745	0.001**
<i>RD</i>	2.158	0.978	-3.548	0.000***
<i>HTE</i>	-4.520	0.782	-4.258	0.000***
<i>lnPA</i>	-4.589	0.478	-3.258	0.000***
<i>TE</i>	0.987	0.584	-4.258	0.000***

NOT: ***, ** ve * değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. Değişkenlerin uzun hafıza gösterdikleri varsayılarak birinci farkları alınmıştır.

Seriye ait sonuçlar incelendiğinde analizde kullanılan değişkenler düzey değerinde yani I (0)' da durağan değildir. Seride birim kökün olduğunu varsayan Ho hipotezi kabul edilir. Birim kök testleri ile analiz edilen serilerin durağan hale getirilmesi için değişkenlerin birinci farkı alınmıştır. Birim kök testleri tekrar uygulanmış ve değişkenler durağan hale getirilmiştir. Durağan hale gelen değişkenler için seride birim kökün olmadığını varsayan H1 hipotezi kabul edilmiştir.

5.2. Panel Eş bütünleşme Testi

Pedroni tarafından ortaya koyulan eş bütünleşme testleri değişkenler arasında heterojenlik olduğu varsayımına dayanan testler tarafından incelenmektedir (Asteriou ve Hall, 2007: 373). Pedroni yaptığı testlerde birden fazla açıklayıcı değişkenin kullanılmasına olanak sağlarken, kesit birimlerin boyutlarındaki hataların heterojen dağılımına izin vermektedir. Bu test yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermesinin yanı sıra alternatif hipotez altında eş bütünsel vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir Farklı değişkenlerle birlikte inceleme fırsatı vermesi bu testleri diğerlerinden üstün kılmaktadır. Pedroni eş bütünleşme testleri, kesit içi ve kesitler arası olarak iki farklı gruba ayrılmış ve toplamda yedi farklı testle değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Kesit içi analizi olarak; Panel ν İstatistiği, Panel rho İstatistiği, Panel PP İstatistiği ve Panel ADF İstatistiği kullanılmaktadır. Kesitler arası analiz için ise; Group rh İstatistiği, Group PP İstatistiği ve Group ADF İstatistiği kullanılmaktadır (Güvenek ve Alptekin, 2010: 181).

Tablo 6. Panel Eş bütünleşme Testi Sonuçları

Kesit İçi Testleri	t- İstatistiği	Olasılık
Panel rho İstatistiği	-2.789	0.003***
Panel PP İstatistiği	3.478	0.089*
Panel ν İstatistiği	-1.458	0.009***
Panel ADF İstatistiği	-2.471	0.000***
Kesitler Arası Testler	t- İstatistiği	Olasılık
Group PP İstatistiği	-1.425	0.048**
Group ADF İstatistiği	-2.801	0.005***
Group rho İstatistiği	-2.448	0.003***

NOT: *** %1 düzeyinde anlamlılığı, ** %5 düzeyinde anlamlılığı ve * %10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Değişkenler durağan hale geldikten sonra aralarındaki uzun dönemli ilişkinin varlığının saptamak için yedi eş bütünleşme analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda farklı anlam seviyelerinde (%1, %5 ve %10) değişkenler arasında eş bütünleşmenin olduğu görülmüştür. Bu durumda eş bütünleşmenin olmadığını savunan Ho hipotezi alternatif hipoteze karşı reddedilmiştir. İncelenen altı ülke arasında kişi başına milli gelir ile AR-GE harcamaları, ileri teknoloji ihracatı, patent başvuruları ve yüksek öğretimdeki öğrenci sayısı arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı kabul edilmiştir.

5.3. Nedensellik Analizi

Panel nedensellik analizi olarak Panel VECM (2008), Coining ve Pedroni (2008), Dumitrescu ve Hurlin (2012) olmak üzere üç farklı test kullanılmaktadır. Çalışmanın amacına yönelik olarak seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığının test edilmesinde Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen nedensellik analizi kullanılmıştır. Bu yöntem paneli oluşturan ülkeler arasındaki hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği göz önünde bulundurabilmesi, zaman boyutu, yatay kesit boyutundan (N) büyük olduğunda da küçük olduğunda da kullanılabilmesi ve dengesiz panel veri setlerinde de etkin sonuçlar üretebilmesinden dolayı çoğunlukla tercih edilmektedir (Dumitrescu ve Hurlin, 2012). Dumitrescu ve Hurlin testi denklemsel olarak şu şekilde ifade edilmektedir:

$$Y_{it} = \alpha_i + \sum_{n=1}^N \beta_i^n Y_{it-n} + \sum_{n=1}^N \beta_i^n x_{it-n} + \varepsilon_{i,t} \quad (9)$$

Denklemden N gecikme uzunluğunu göstermektedir. Panel nedensellik analizinde Ho hipotezi değişkenler arasında nedenselliğin olmadığını belirtmektedir (Baltagi, 2011: 306). Panel veri analiziyle değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunması, bu iki değişken arasında en azından tek yönlü de olsa bir nedensellik ilişkisinin olabileceğini ortaya koymaktadır. Buna göre Tablo 7'de, panel veri değişkenleri için yapılan Dumitrescu-Hurlin nedensellik test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 7. Nedensellik Sonuçları

<i>Nedenselliğin Yönü</i>	<i>Test</i>	<i>İstatistik Değeri</i>	<i>Olasılık</i>
<i>lnPCNI => RD</i>	Whnc	12.058	0.000***
<i>RD=> lnPCNI</i>	Whnc	9.248	0.005***
<i>HTE=> lnPCNI</i>	Whnc	5.503	0.018***
<i>lnPA=> RD</i>	Whnc	3.128	0.004***
<i>TE=>lnPA</i>	Whnc	3.878	0.003***

NOT: Sıfır hipotezinin kabul edildiği önermeler listeden çıkarılmıştır.

*** işareti %1 anlam seviyesine serilerin durağanlığını göstermektedir.

Tablo 7'de BRICS ülkeleri ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülke grubunun, yüksek öğretimdeki öğrenci sayısı, patent başvuruları, ileri teknoloji ihracatı, AR-GE harcamaları ve kişi başına milli gelir arasındaki panel nedensellik analiz sonuçları verilmiştir. Analiz sonucunda değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ortaya koyulmuştur. %1 anlam seviyesinde kişi başına milli gelir ile AR-GE harcamaları arasında iki yönlü; ileri teknoloji ihracatı ile kişi başına milli gelir arasında tek yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin belirlenmesini takiben değişkenler için sabit veya rastsal etkili model sonuçları belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle uygun panel veri modeline karar verilebilmesi amacıyla birim ve zaman etkileri belirlenmiş ve bu doğrultuda Hausman testi yapılmıştır.

5.4. Sabit Etkiler Modeli

Zaman ve birimlere göre yapılan panel veri analizlerinde değişkenlerin ve analiz yöntemlerindeki farklılıklar nedeniyle "Sabit Etkili Modeller" veya "Rastsal Etkili Modeller" kullanılmaktadır. Model seçiminde çoğunlukla Hausman testi veya Wald testi yapılmaktadır. Olasılık değerinin eşik değerinin ($p < 0.05$) altında çıkması durumunda açıklayıcı değişkenler arasında korelasyon olduğunu varsayan Ho hipotezi kabul edilir ve sabit etkiler modeli kullanılır.

Model seçiminde seçilen ülke grupları da önemli bir faktördür. Veriler belli bir ülke grubunu oluşturan bir yapıdan seçilirse sabit etkiler modelinin kullanılması gerekmektedir. Eğer farklı ülkeler dağınık gruplardan seçilirse, rastsal etkili modelin kullanılması daha uygun olacaktır (Hsiao, 1986: 856).

Yatay kesit analizlerinde kullanılan sabit terimin farklı olduğunu savunan sabit etkiler modeli lineer regresyon modeli olarak adlandırılır (Greene, 1997: 613). Açıklayıcı değişken olarak kullanılan x_{it} hata terimi olan μ_{it} den bağımsızdır. Denklemsel olarak şu şekilde ifade edilir:

$$y_{it} = \sum_k^n b_k c_{ik} + \alpha x_{it} + \mu_{it} \quad (10)$$

$i=k$ eşitliğinin sağlanması durumunda c_{ik} terimi 1 olur. Denklem kukla (dummy) değişkenlerini de içermektedir. Serideki kukla değişkenler n sayıda bulunmaktadır. x_{it} terimine ait α katsayısı; en küçük kareler kukla değişkenini ifade etmektedir (Verbeek, 2004: 345).

Sabit etkiler modeli, değişkenler arasında farklılık gösteren ancak zaman açısından sabit olan değişkenleri açıklamak için kullanılır. Eğer bütün davranışsal farklılıkların sabit tarafından yakalandığı varsayılmışsa model birime özgü sabit etkiler modeli olarak adlandırılır (Verbeek, 2004: 345).

Tablo 8. Sabit Etkiler Modeli Sonuçları

<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayılar</i>	<i>t- İstatistik</i>	<i>Olasılık</i>
RD	0.907	4.832	0.000
HTE	0.066	4.570	0.000
lnPA	0.265	4.332	0.000
TE	0.050	6.005	0.000
C	1.792	2.215	0.029
Etki Spesifikasyonu			
R²	0.872	Düzeltilmiş R²	0.861
Olasılık	0.000		

Tablo 8'de modele ilişkin sabit etki modelinin sonuçları yer almaktadır. Değişkenlere model seçiminin belirlenmesi için ilk önce Hausman testi yapılmıştır. Olasılık değeri kritik değer olan 0.05'ten küçük olduğu için rastsal etkili model tercih edilmemiştir. Analiz sonucunda kişi başına milli gelir üzerinde en fazla etkiyi AR-GE harcamaları (0.907) gösterirken bu değişkeni patent (0.265) ve ileri teknoloji ihracatı (0.066) izlemiştir. Teknolojik ilerlemede yaşanacak gelişmeler ekonomik kalkınma üzerinde olumlu bir etki oluşturacağı analiz sonucuyla desteklenmiştir.

6. Sonuç

Teknoloji ve beşeri sermaye yatırımlarının ülke ekonomilerine katkısı, üretimde yüksek katma değerli ürünlerinin kullanılmasının artmasından sonra ivme kazanmıştır. Özellikle gelişmiş ülkelerin üretim yapısının bilişim ve teknoloji alt yapıli sektörlere kayması, gelişmekte olan ülkelerde beşeri sermayenin önemini artırmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerin, büyümede artış ve istikrarlı bir trend yakalayabilmeleri için teknolojik araştırmalar, bilimsel çalışmalar ve incelemeleri sanayi sektörüyle birlikte gerçekleştirecekleri AR-GE faaliyetleriyle desteklemeleri gerekmektedir. Teknolojik gelişmelerin takip edilerek gerekli eğitim ve AR-GE çalışmalarının yapılması ve gelişmiş ülkelerle rekabet edebilecek ileri teknolojilerin kullanılması ülke kalkınmasına katkı sağlayacaktır.

Yatırımların ve uygulanan teşvik programlarında bilimsel alanlara yapılacak desteklerin artırılması ekonomik göstergelerde iyileşmelerin yaşanmasına neden olacaktır. Teknolojik gelişmelerin katma değeri yüksek sektörlerde gelişme göstermesi ekonomik gelişmenin sağlanmasına olanak sağlamaktadır. Bu yüzden eğitimde teknoloji, bilim ve yenilik bazlı insan kaynaklarının geliştirilmesi, ekonomide katma değer sağlanmasını desteklemeye yardımcı olacaktır. Bu çalışmada teknoloji ve beşeri sermayenin ülke kalkınmasına etkisi incelenmiştir. Yapılan panel veri regresyon analiziyle kalkınma üzerinde AR-GE harcamaları başta olmak üzere patent, ileri teknoloji ihracatı ve eğitimin katkısının olduğu saptanmıştır.

Kaynakça

- Aksu, L. (2014). "İktisat Ekollerinin İktisadi Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını*, Yayın No:208, Ocak-Şubat 2014, s. 351-392, İstanbul.
- Asteriou, D. ve Hall, S.G. (2007), *Applied Econometrics: A Modern Approach Using Eviews and Microfit Revisited Edition*, Newyork: Palgrave Macmillan.
- Bal, H., Algan, N., Manga, M. & Kandır, E. (2014). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği", *International Conference On Eurasian Economies*, 1-9.
- Baltagi, B.H. (2011), *Econometrics, Fifth Edition*, Springer, New York.
- Carnoy, M. (1992). "Education and Economic Development: The First Generation", in Blaug, Mark (Ed), *The Economic Value of Education: Studies in The Economics of Education*, Edward Elgar Publishing Limited, Cambridge.
- Çakmak, E., ve Gümüş, S. (2005). "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve iktisadi büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)", *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları*, Sayı:60, s.59-72.
- Dornbusch, R., and Fisher S. (2007). *Makro Ekonomi*, Çev: Salih AK, Gazi Yayınları, Ankara.
- Fukuyama, F. (2014). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Profil Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Göçer, İ. (2013). "Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri", *Maliye Dergisi*, 165, 215-240.
- Greene, W. H. (1997). *Econometric Analysis*, United States of America (USA), New York: Prentice-Hall International.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2010), Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi, *Enerji, Piyasa ve Düzenleme Dergisi*, 1(2), ss. 172-193.

- Hanushek, E., A., and Kimbo, D. (2000). "Schooling, labor-force quality, and the growth of nations", *The American Economic Review*, 90 (5), 1184-1208.
- Harbison, H. F. (1964). *Education, Manpower and Economic Growth*, Princeton University Press, USA.
- Hsiao, G. (1986), *Analysis of Panel Data*, England, Cambridge: Cambridge University Press.
- ILO. (2004). *Investing in Every Child: An Economic Study of the Costs and Benefits of Eliminating Child Labour*. Geneva.
- Işık, C. (2014). "Patent Harcamaları ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *Sosyoekonomi Dergisi*, 2014-1, 69-86.
- Kar, M. ve Ağır, H. (2003). "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve İktisadi büyüme: Nedensellik Testi", II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı, Kocaeli Derbent, s. 181-190.
- Karagül, M. (2002). "Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye'deki Önemi", *Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Yayınları*, Yayın No. 37. Afyon.
- Karagül, M. (2003). "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı" *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 5, 79-90.
- Katz, L. F. (1998). "Commentary: The Distribution of Income in Industrialized Countries", *Symposium of Income Inequality: Issues and Policy Options*, Federal Reserve Bank of Kansas City, Wyoming.
- Keskin, A. (2011). "Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.
- Kibritçioğlu, A. (1998). "İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53: 1-4, 207-230.

- Kuznets, S. (1955). "Economic Growth and Income Inequality", *American Economic Review*, March 1955.
- Lau, J. L., Dean T. Jamison, D. T. & Louat, F. F. (1991). "Education and Productivity in Developing Countries an Aggregate Production Function Approach", *Office of the Vice President Development Economics and Population and Human Resources Department the World Bank, Review*, Vol: 70, No:5, (March 1991), pp. 612.
- Lucas, R. (1990). "Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries", *American Economic Review*, Vol: 80, No:2, (May 1990), pp. 92–96.
- Mankiw, N. G., Romer D. & Weil, D.N. (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, Vol:107, No. 2, (May 1992), pp. 407-437.
- Marx, K. (1977). *CAPITAL*, Lawrence and Wishart, London.
- Mayer, D. (2001). "The long-term impact of health on economic growth in Mexico:1950-1995", *Journal of International Development* Vol:13, s.123-126.
- Mincer, J. (1995). "Economic Development, Growth of Human Capital and The Dynamics of the Wage Structure", *Journal of Economic Growth*, 1, s.29-48.
- Önder, K. ve Hatırlı, S. A. (2014). "Türkiye’de İmalat Sanayi İhracatı ve Büyüme İlişkisinin İktisadi Analizi", *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, 9(34), 5851-5869.
- Parasız, İ. (2003). *İktisadi Büyüme Teorileri*, Ezgi Yayınları, Bursa.
- Pelinescu, E. (2015). "The impact of human capital on economic growth", *Procedia Economics and Finance*, 22, 184-190.
- Pesaran, M. H. (2006). "Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure", *Econometrica*, 74 (4): 967-1012.
- Pesaran, M.H., Ullah, A. & Yamagata, T. (2008). "A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence", *Econometrics Journal*, 11, 105-127.

-
- Piketty, T. (2014). "*Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*", Çeviren: Hande ÇOLAK, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 3144, I. Basım, İstanbul.
- Ricardo, D. (2008). "*Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*", Çev.: B. ZEREN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Birinci Basım, İstanbul.
- Schultz, T. W. (1971). *Investment in Human Capital*, New York. The Free Press, USA.
- Schultz, T.W. (1993). "The Economic Importance of Human Capital in Modernization," *Education Economics*, Volume:1, Issue:1.
- Smith, A. (2008). *Milletlerin Zenginliği*, Çeviren: Haldun DERİN, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Spiegel, M. ve Benhabib, J. (1994). "The Role of Human Capital in Economic Development Evidence from Aggregate Cross-Country and Regional U.S. Data", *Economic Research Reports*, C.V. STARR Center for Applied Economics, New York University, Vol:46, s.1-41.
- Tatoğlu F.Y. (2012). *İleri Panel Veri Ekonometrisi*, Beta, İstanbul
- Teal, F. (2010). "Higher Education and Economic Development in Africa: a Review of Channels and Interactions", *Centre for the Study of African Economies University of Oxford*, No:25, August 2010, s.1-24.
- Tebaldi, E. and Dias, J. (2012). "Institutions, human capital, and growth: The institutional mechanism", *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, 300-312.
- Tzeremes, N. G. (2014). "The effect of human capital on countries economic efficiency", *Economic Letters*, 124, 127-131.
- Thurow, L. C. (1970). *Investment in Human Capital*, Wardsworth Publishing Company, California.

ŞEN, A., PEHLİVAN, C., (2018), "Türkiye ve Brics Ülkelerinde Teknoloji ve Beşeri Sermayenin Ekonomideki Etkinliği: Panel Verii Analizi", *Fiscaeconomia*, Vol.2(3), 198-225.

Van Den Berg, H. (2012)." Economic Growth and Development", *World Scientific Publishing*, Second Edition, Singapore.

Verbeek, M. (2004). *A Guide to Modern Econometrics*, England: John Wiley&Sons.

Waheed, A. and Qadri, F. S. (2014). "Human capital and economic growth: A macroeconomic model for Pakistan", *Economic Modelling*, 42, 66-76.

Weil, N. (2013). *Economic Growth*, *Pearson Education Ltd.*, Third Edition, Essex, England.

Koşul Bağımlılıklar Çerçevesinde Örgütlerin Cam Tavan Düzeyinin Sınıflandırılması: Eğitim ve Sağlık Sektörü Karşılaştırmalı Örneği¹

Numan AKSOY²

Classification of Organizations' Level of Glass Ceiling Within the Frame of Contingencies: A Comparative Example from Education and Health Sectors

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 26.06.2018

Date Accepted: 20.09.2018

JEL Classification:

M10

M12

M19

Keywords:

Gender Inequality,

Glass Ceiling,

Chosen Contingencies.

ABSTRACT

Gender inequality encountered worldwide, also visibly exists in organizations as a problem. The entire global workforce bears signs of gender discrimination. Women occupy much fewer managerial positions when compared with men. Women work in organizations in low hierarchy and less responsible jobs, and are paid lower wages. The situation of women who are not given a chance for promotion in organizations, is depicted figuratively by a transparent barrier. The barriers, which invisibly hinder women from rising in the organizational levels are mentioned as glass ceiling in the literature.

This study is an investigation into the way several chosen contingencies affect the perception of glass ceiling in women. The industry which the organization belongs, socialization provided by the family, whether the organization is in the public or private sector, women's marital status, number of children, and the establishment date of the organization are the selected micro and macro contingencies. These contingencies show in which situations women's perception of glass ceiling increase or decrease and thus provide a way for classification. In this research a comparative analysis of women's perception of glass ceiling in the health and education sectors has been carried out. The above cited sectors have been chosen to make a comparison between a sector which can be traditionally accepted as women's field and a sector which can be regarded as outside of this field. A glass ceiling questionnaire was answered by women in these sectors and the results supported the previous arguments of the literature.

¹ Bu makale, yazarın "Koşul Bağımlılıklar Çerçevesinde Örgütlerin Cam Tavan Düzeyinin Sınıflandırılması: Eğitim ve Sağlık Sektörü Karşılaştırmalı Örneği" başlıklı doktora tezinden çıkarılmıştır.

² Dr. Atılım Üniversitesi İşletme Bölümü'nde yarı zamanlı öğretim üyesi. Yazışma Adresi: Şehit Mustafa Doğan Caddesi Doğa Sitesi Lale Apt 98/7 Yıldızevler/ANKARA E Posta: numan83@gmail.com, GSM: 0532 522 35

Özet

Bütün dünyada karşılaşılan, kadın ve erkeğin eşitsizlik sorunu örgütlerde de kendini açıkça göstermektedir. Dünyada iş gücünün tamamı, cinsiyet ayrımcılığının izlerini taşımaktadır. Örgütlerde yönetim düzeyindeki kadınlar erkeklerden yüksek oranda geridedir. Kadınlar, örgütlerde hiyerarşinin alt sıralarında yoğunlaşmakta, sorumluluğun düşük olduğu işlere verilmekte ve düşük ücret almaktadırlar. Örgütte kadınlara ilerleme şansının tanınmaması, onların yöneticilik kariyerinin şeffaf bir engele takılmasıyla resmedilmektedir. Örgütte kadının ilerlemesini engelleyen bu görünmez engeller yazına “cam tavan” ismiyle girmiştir.

Bu çalışmada, seçilen bazı koşul bağımlılıkların kadınların cam tavan algısını ne yönde etkilediği sorusuna cevap aranmaktadır. Örgütün bulunduğu iş kolu, ailenin verdiği sosyalleştirme, örgütün kamu veya özel sektörde bulunması, kadının evli olup olmaması, kadının çocuk sayısı ve örgütün kuruluş yılı seçilen mikro ve makro düzey koşul bağımlılıklardır. Bu koşul bağımlılıklar, hangi durumlarda kadınların cam tavan algısının artacağını ve azalacağını göstererek bir sınıflama yolunu açmaktadır. Bu çalışmada, karşılaştırmalı olarak sağlık ve eğitim sektöründe çalışan kadınların cam tavan algıları incelenmektedir. Bununla, geleneksel kadın alanı olabilecek bir sektör ile bu kapsama girmediği düşünülen bir sektörün karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu iki sektördeki kadınlara cam tavan algısı anketi uygulanmış ve çıkan sonuçlar yazına destek verir nitelikte olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet Eşitsizliği, Cam Tavan, Koşul Bağımlılıklar

Jel Sınıflandırması: M10, M12, M19

1.Giriş

Pozitivist bir makro örgüt kuramı olan koşul bağımlılık kuramının temel fikri, örgütsel yapı ve dinamiklerin strateji, büyüklük, teknoloji gibi koşul bağımlılıklar tarafından belirleneceğidir (McGraht, 2006). Kuramda, örgütsel yapının her bir farklı özelliği bir ya da daha fazla koşul bağımlılık faktörüne bağlıdır. Bu çalışmadaki modelde, koşul bağımlılık

kuramındaki örgüt yapısının yerine cam tavan düzeyi konulacak ve tanımlanacak bazı koşul bağımlılıkların onu nasıl etkilediği üzerinde durulacaktır.

Çalışmada, örneklem olarak Ankara'daki sağlık ve eğitim örgütleri seçilmiştir. Çalışmanın yapısı gereği bu örgütlerin gerek kamu, gerekse özel sektörden olmasına dikkat edilmiştir. Araştırmanın bu iki sektörde yapılmasının nedenini hem yabancı hem de yerli yazına dayandırmak mümkündür. Makalede, kadınların daha fazla yükselebilecekleri bir sektör ile daha az yükselebilecekleri bir sektörü karşılaştırmak amaçlanmıştır. Araştırmanın başlıca kısıtı kapalı uçlu anket yönteminin kullanılmasıdır. Aynı zamanda, çalışma yalnızca eğitim ve sağlık sektöründe ve Ankara'da yer alan örgütlerle kısıtlıdır. Sağlık sektörünün geleneksel kadın alanı, eğitim sektörünün geleneksel kadın alanı olmayan sektörler olarak kabul edilmesi araştırmanın bir diğer kısıtıdır.

1.1. Cam Tavan Kavramı

Kariyer, örgütlerde bir bireyin işle ilgili yaşadığı tecrübeler silsilesidir. Örgütte ilerleme şansına sahip olmayan kadınların yöneticilik kariyerinin baştan ölü doğduğu, gerek yatay, gerekse dikey olarak ilerleyemeyen kadınların görünmez bir duvara çarptığı söylenmektedir. Örgütte kadının ilerlemesini engelleyen bu şeffaf duvarlara "cam tavan" adı verilmektedir (Aytaç, 2008). Bir başka deyişle, cam tavan, kadın ve diğer azınlıkların kariyerlerinde ilerlemelerini durduran engellerdir (Jackson ve Callaghan, 2009; Morrison ve Van Glinow, 1990). Cam tavandan bahsederken, hiyerarşinin üst basamaklarına çıkıldıkça kadının sistematik olarak terfi şansının azaldığı söylenmektedir. Cam tavanın varlığını kanıtlamak için kadınların oransal olarak erkeklere göre örgütlerde yükselme şansı azalmalı ve bunun sebebinin bir takım engellere bağlı olması gerekmektedir (Baxter ve Wright, 2000). Bu engeller kısaca; farklılıkları tolere edemeyen örgüt kültürü, insan sermayesi eksikliği, işyerinde eğitim eksikliği, hami yardımı alamama, erkek ağlarına dahil olamama ve hükümetlerin yasalarla yeterince denetim sağlayamaması olarak sıralanabilir (Jackson ve Callaghan, 2009). Bunlara ek olarak, sosyalleşme, erkek yöneticilerin kalıp yargılar barındıran beklentileri ve tutumları, kadınların aile sorumlulukları gibi faktörlerin de cam tavanı körüklediği söylenebilir (Van Vianen ve Fischer, 2002). Cam tavanın oluşma nedenini sadece "kadın" olmaya bağlayan çalışmalar da vardır (Cannings, 1988).

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Koşul Bağımlılık 1: İçinde Bulunulan Sektör

2.1.1. Toplumsal Güç ve Statü Yaklaşımı

Kadınlar ile erkeklerin yükselme mücadelesi aslında bir güç mücadelesidir. Çoğu arenada kadınlar erkeklerden daha az güç ve statüye sahiptir. Kadın ve erkeğin toplumsal olarak değişik rolleri vardır. Kadınlar pasif roller edinirken, erkekler daha ataktır. Toplumlarda, genellikle, erkekler bilgili ve otoriter, kadınlar ise daha yumuşak mizaçlı ve arabulucu olarak görülürler (Carli, 2001).

Çocukluktan başlamak üzere, kadınlar, cinsiyetler arası rol farklılıklarını öğrenir. Bundan dolayı erkeklerin direkt olarak uyguladıkları güç stratejilerine endirekt olarak cevap verirler. Sosyalizasyon sırasında erkeklerin üzerinde daha fazla efor sarfedilmesi, onları güçlü, kadınları ise daha toleranslı olmaya yönlendirmektedir. Kadınlar daha çok katılım ve kabul gibi pozitif sosyal davranışlar göstermekte, bu da buldukları gruptaki tansiyonu düşürerek grup bütünlüğünü artırmaktadır. Erkekler ise genellikle daha savaşçı, uzlaşmacı olmayan bir karakter sergiler. Bundan dolayı, cinsiyetler arası iletişim farkları ortaya çıkmaktadır (Carli, 1989). Kadınların rol farklılıkları nedeniyle kesin ve doğrudan konuşamaması da herhangi bir konuda erkeklere göre yetersiz olarak kabul edilmelerine yol açmaktadır (Carli, 1990).

Kadınlar sosyalleşme ve toplumsal güç yaklaşımları uyarınca sağlık bakımı gibi “geleneksel kadın alanı” olarak kabul edilebilecek işlere sürüklenmişlerdir (Ragins ve Sundstrom, 1989). Çalışma hayatında kadın ve erkekler arasındaki sektör farklarının irdelendiği Almanya araştırmasında Holst ve Busch (2009) kadınların otel, yemek hizmetleri, ulaşım, sağlık gibi sektörlerde daha düşük oranda ayrımcılığa maruz kaldığını ortaya çıkarmışlardır. Benzer bir araştırma da Goodman, Fields ve Blum (2003) tarafından Amerika’da gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada da kadınların servis sektöründe ayrımcılığa daha az maruz kaldığı ortaya çıkmıştır.

Güç yaklaşımı gereğince, örgütlerin cam tavan düzeyi, içinde bulunulan sektöre koşul bağımlı olacaktır. Kadınlar geleneksel kadın alanı olarak kabul edilebilecek sektörlerde daha kolay yükseleceklerdir.

Hipotez 1: Toplumsal güç yaklaşımı uyarınca, geleneksel kadın alanı olarak kabul edilebilecek sağlık sektöründeki kadınların cam tavan algısı bu gruba girmeyen eğitim sektöründekilere kıyasla zayıflar.

2.2. Koşul Bağımlılık 2: Ailenin Sosyalleştirme Tarzı

2.2.1. Anne-Babanın Eğitim Düzeyi

Endüstrileşmesini tam olarak tamamlayamamış ülkelerde, cinsiyet açısından ayrılmış kadın ve erkek görevleri vardır. Bu görevlerin her biri, sadece bir cinsiyet tarafından yerine getirilir ve her bir cinsiyet, karşı cinsiyetin yaptığı işe karışmaz. Bunun nedeni de, sosyalleşme aşamalarında aranmalıdır. Aileler endüstrileşmesini tam olarak tamamlayamamış toplumlarda kadın ve erkeğin rollerini çocuklarına tek taraflı olarak vermektedir. Kadın cinselliğini kontrol etmenin amaçlandığı daha geri kalmış topluluklarda kadın bir cinsel objedir (Wood ve Eagly, 2002).

Kadınların ailesi geleceklerini şekillendirmede çok önemli bir faktördür. Çocukların ilk sosyalleşme tecrübeleri ailede başlar. Ebeveynler daha en baştan kalıp yargılar ışığında sosyalleştirme yapıp cinsiyet ayırımına gidebilir. Erkekler ve kızların odaları başka renklere boyanır, erkekler bağımsız, başarı odaklı, baskın, kızlar ise duygusal ve hissi olarak tanımlanırlar. Bir çocuk için yetişmede gerek anne, gerekse babanın rolü çok önemlidir (Scott-Jones ve Wilkins, 1986). Bilişsel gelişim kuramı çocukların hemcinslerini taklit edeceğini anlatır. Bu durumda annenin eğitiminin yüksek olması kızlarının başarı olasılığını arttıracaktır. Bunun tersini savunanlar ise, erkek çocuklarının anneyi, kız çocuklarının ise babayı taklit etmeye yatkın olduğunu söylerler (Dryler, 1998). Bu iki fikrin hangisinin doğru olduğu bilinemediğinden gerek anne, gerekse babanın her ikisinin de çocuk üzerindeki etkisi yüksek kabul edilmelidir.

Eğitimli ailelerin çocuklarına verdikleri sosyalleştirme farklıdır. Eğitimli anne ve babanın çocuklarını kalıp yargılar ile sosyalleştirme oranı daha düşüktür. Aynı zamanda, bu tip anne ve babalar çocuklarına insan sermayelerini arttırmaları için daha çok bilişsel ve duygusal destek verirler (Davis-Kean, 2005). Eğitimli anne ve babalar, çocuklarından akademik olarak da daha fazla beklenti içinde olacaklardır (Scott-Jones ve Wilkins, 1986). Kadınların ailesinde, anne ve babanın eğitim düzeyi ne kadar artarsa onun örgütte yükselme şansının o oranda artacağı söylenmektedir (Dryler, 1998). Kadın ve erkeğin eşit olduğu düşüncesi, anne ve baba tarafından çocuğa yüksek oranda aşılırsa ileride o kadının örgütte yükselme şansı kuvvetlenir. Bu düşünce, genellikle yüksek eğitimli ebeveynler tarafından kızlarına aktarılmaktadır (Holst ve Busch, 2009). Ebeveyn teşviki, ayrıca, bireyde kendine güveni de artırır (Tharenou, Latiner ve Conroy, 1994).

Bunlar ışığında,

Hipotez 2a: Eğitim sektöründe, ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, kadının cam tavan algısı zayıflar.

Hipotez 2b: Sağlık sektöründe, ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, kadının cam tavan algısı zayıflar.

2.3. Koşul Bağımlılık 3: Kamu-Özel Sektör Ayrımı

Örgütlerin cam tavan düzeyindeki farklılıklar, örgütün kamuda veya özel sektörde olmasıyla da koşul bağımlılık gösterecektir. Kadınların gerek iş, gerekse özel hayatları geleneksel tabular nedeniyle darbe almaktadır. Kadına olan bu negatif bakış açısı, özel sektörde olduğu gibi kamu sektöründe de kadınların cam tavana çarpmasına neden olmaktadır. Erkekler, devlet işlerinde de kurdukları ağlar vasıtasıyla işlerini yürütmekte, kadınların harcadığı yüksek gayret ise genellikle yetersiz kalmaktadır (Zafarullah, 2000).

Kadınların kamu sektöründe yer değiştirmeye zorlandığı da görülmektedir. Başka bir örgüte geçiş yapma, genellikle örgüt içi yer değiştirmeden daha sakıncalı bir durum olarak göze çarpmaktadır. Bu durum, çoğunlukla kişi-örgüt uyumunu azaltır ve bireysel kariyere sekte vurur.

Liyakat sistemi devreye girdiğinde, adayın nitelikleri önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu sistem uygulandığında, teorik olarak, aynı nitelikteki kadın adayların erkek adaylar karşısında dezavantajı ortadan kalkacaktır. Bütün açık pozisyonların halka duyurulması, terfilerin prosedürlere bağlı olması ve alınan bütün kararların kaydının tutulması nedeniyle kamu sektöründe prosedürel adalet, özel sektöre göre daha çoktur (Powell ve Butterfield, 1994).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından bugüne kadar, yasalar önünde kadınların erkekler ile eşit haklara sahip olması için birçok adım atılmıştır. Kadın, her zaman “Batı’ya açılan pencerede modern bir yüz” olarak görülmüştür. Aynı zamanda, Türkiye’de de kamu personel alımlarında liyakat sistemi uygulanmaktadır. Dolayısıyla;

Hipotez 3a: Eğitim sektöründe kamu kurumlarında, özel sektöre kıyasla, kadınların cam tavan algısı daha zayıf olacaktır.

Hipotez 3b: Sağlık sektöründe kamu kurumlarında, özel sektöre kıyasla, kadınların cam tavan algısı daha zayıf olacaktır.

2.4. Koşul Bağımlılık 4: İş-Aile Dengesini Kurabilme

Kadınların yükselmesi iş ve aile dengesi kurabilmeleri ile de koşul bağımlıdır. Toplumlarda ailedeki sorumluluk, sosyalleşme ile verilen roller nedeniyle büyük ölçüde kadındadır. Aynı zamanda kadının bir veya birden çok çocuğa sahip olması da bu sorumluluğu arttırır. Erkeklerin kariyerleri ve kazançları evli ve çocuklu olmaları ile herhangi bir etkileşim göstermez. Bunun aksine, kadının her bir sahip olduğu çocukla birlikte, kazancının yaklaşık %7 oranında düştüğü söylenmektedir. Bir araştırmada, kadınların kariyer yapmayı tercih etmeleri durumunda ortaya çıkacak bu olumsuz durumu engellemek amacıyla sadece üçte bir oranının çocuk sahibi olduğu tespit edilmiştir (Smith, 2002). Kadınların evlendikleri ve çocuk sahibi oldukları durumlarda, kariyerlerini ikinci plana attıkları yönünde toplumlarda yanlış bir inanç vardır. Erkeklerin azımsanmayacak bir bölümü, bütün aile sorumluluğunun kadında olduğunu düşünmektedir. Toplumsal olarak oluşan bu ön yargılar nedeniyle kadınların işe yeterince vakit ayıramayacakları düşünülerek örgütlerde yükselmeleri engellenir. Düşük statü ve geliri olan kadınlar, çocuklar için verilen birtakım hizmetlerden de faydalanamazlar. Dolayısıyla, onların çocuklarına baktırabilecek birilerini bulamamaları, örgütlerde yükselme şanslarını daha da

azaltır (Smith, 2002). Birçok örgütte kadınlar için yurt dışı görevlere gidebilmeyi de aile ve çocuğu dengeleme çabası engellemektedir. Erkekler ise rahat bir biçimde kendilerine verilen tüm görevleri yapar ve örgütlerinde yükselirler (Linehan ve Walsh, 1999).

İş ve aile arasındaki dengenin kurulamaması, bireylerde rol çatışması ortaya çıkarmaktadır. Bazı yönetici kadınların bu durumun yarattığı stres nedeniyle içki içmeye başladığı saptanmıştır (Apperson vd., 2002). Kültürel olarak farklı ülkeler ele alınsa bile iş ve aile dengesi ile ilgili bu olumsuz durum çoğu zaman aynı kalır. Anlatılanlar ışığında, örgütlerdeki cam tavan düzeyi kadının evli ve çocuklu olmasıyla da koşul bağımlı olacaktır.

Hipotez 4a: Eğitim sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre yüksek olacaktır.

Hipotez 4b: Sağlık sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre yüksek olacaktır.

Hipotez 5a: Eğitim sektöründeki kadınların çocuk sayısı arttıkça cam tavan algı düzeyleri yükselir.

Hipotez 5b: Sağlık sektöründeki kadınların çocuk sayısı arttıkça cam tavan algı düzeyleri yükselir.

2.5. Koşul Bağımlılık 5: Örgütün Yaşı

2.5.1. Ön Yargılar ve Kalıp Yargılar

Örgütlerde kadınların yükselmesini engelleyen en kritik engellerden birinin de ön yargılar ve kalıp yargılar olduğu söylenebilir. Bir kişinin rolü ile ilgili idealleşmiş zihinsel imajlar ve bilişsel kategorilere ön yargı denmektedir. Ön yargılı bakış açısında örgütlerde liderlik ve üst pozisyonlar erkeklere özgüdür (Ragins ve Sundstrom, 1989). Kalıp yargılar ise gruba mensup olan üyelerin karakteristikleri ve davranışlarıyla ilgili inançtır. Erkekler bu yargılar ışığında baskın, bağımsız, hırslı gibi özelliklere sahip olarak görülür. Kadınlar ise nazik, bakıcılık yönü olan, bağımlı gibi özellikler taşırlar (Ragins ve Sundstrom, 1989). Dolayısıyla kadınlar liderlik rolü için uyumsuzdur.

2.5.2. Hami Desteği

Hamilik, daha bilgili ve tecrübeli bir kişinin daha az tecrübeli birine göz kulak olup iş öğretmek onun kariyer ve kişisel gelişimini ilerletmesini sağlayan resmi bir süreçtir (Roberts, 2000). Haminin yararları; çırağı terfi için hazırlamak, yetenek ve özelliklerini sergilemesini sağlamak, ona koçluk yaparak yönlendirmek ve dış tehditlere karşı korumaktır (Noe, 1988).

Cinsiyetlerin farklı olduğu durumlarda hamilik çok zor yürümektedir. Kadınlar potansiyel hamilerle limitli temas kurduğu için genellikle güç odaklarına ve baskın koalisyonlara mesafeli kalmaktadır. Aynı nedenle erkek ağlarına da uzak kalırlar (Noe, 1988). Buna ek olarak, kadınların yöneticiliği ile ilgili negatif düşünceler, sosyalleşme kaynaklı problemler ve ilişkinin doğurabileceği potansiyel dedikodu durumları da kadınlar için hamiyet ulaşmada engel yaratır (Simonetti, Ariss ve Martinez, 1999). Toplumsal olarak kadının pasif, erkeğin ise aktif olarak kabul edilmesi de yine kadınların hamiyet ulaşma durumunu kısıtlar (Ragins ve Cotton, 1991).

Özetle, kadınlar hamiyet yardımı almadan örgütlerde üst pozisyonlara ilerlemekte çok zorlanırlar. Hamilerin de çoğu zaman erkek olması, kadının hamiyet desteği almasının yolunu kesmekte ve örgütte üst pozisyonlara yükselmesini engellemektedir (Schor, 1997).

2.5.3. Ağ Oluşturma

Ağ oluşturma, bireyler tarafından, kendi kariyerlerini destekleme potansiyeli olan kişilerle, ilişki kurmaya yeltenmektir (Singh, Vinnicombe ve Kumra, 2006). Ağ oluşturma, özellikle de bunun liderler arasında olanının, birey ve örgüt performansı üzerinde anlamlı bir etkisi vardır. Başarılı ağ oluşturma; Singh, Vinnicombe ve Kumra (2006)'ya göre kariyer çıktılarını direkt olarak etkiler. Ağların formel ağlar ve formel olmayan ağlar gibi tipleri mevcuttur.

Kadınlar, örgütlere son yıllarda dahil olmaya başlamışlardır. Bundan dolayı henüz enformel ağlar oluşturmaya erkekler kadar vakit bulamamışlardır. Örgütlerin kuruluş ve geçiş dönemlerinde birçok örgütte henüz kadınlar tam olarak istihdam edilmediğinden, erkekler birbirine sıkı sıkıya bağlanıp kendi enformel ağlarını oluşturmuşlardır (Brass, 1985; Higgins ve

Kram, 2001). Bundan dolayı da baskın ağlar erkeklerin ağları haline gelmiştir. Brass (1985), bunun bozulmasını istemeyen erkeklerin kadınları kendi ağlarına dahil etmekten kaçındıklarını söylemektedir. Erkeklerin, kadınları örgütlerde belirsizliğin yüksek olduğu kritik pozisyonlardan uzak tutup, önemsiz ve standart işlerle uğraştırarak bunu yaptıkları söylenmektedir (Kanter, 1977).

Erkeklerin oluşturduğu enformel ağlara “eski erkek ağları” (old boy’s network) adı verilmektedir. Bu ağlarla birbirine bağlanan erkekler, mesai saatleri dışında, patronlarla golf oynamayı, erkek kulüplerine ve spor faaliyetlerine dahil olmayı sürdürmektedirler. Kadın oldukları için bu faaliyetlere dahil olamayan bireyler, örgütte terfi imkanlarını kaçırmaktadır.

Örgütlerin cam tavan düzeyi örgütün yaşı ile koşul bağımlı olacaktır. Buraya kadar anlatılanların ışığında, kuruluş yılı daha eski olan örgütlerde yerleşik erkek egemen örgüt kültürünün ve kadına kalıp yargılar barındıran bakış açısının artacağı söylenebilir. Bu tür örgütlerde, erkeklerin oluşturduğu formel ve enformel ağlar yerleşik olacak, bu aynı zamanda kadınların hami yardımına ulaşabilmesinin de önünü kesecektir.

Yaşlı örgütlerde, örgütsel ekoloji kuramı³na göre de (Hannan ve Freeman, 1977) değişime direnç vardır. Bu örgütler, statükoyu korumak isteyeceklerdir, çünkü onlarda, yapısal durağanlık faktörü nedeniyle hedefler, teknoloji, otorite formları değişmekte zorlanır (Blum, Fields ve Goodman, 1994). Aynı şekilde, kurumsal kuram⁴ açısından da (Meyer ve Rowan, 1977) çıkarılan yasaların her geçen yıl gittikçe artması, üst yönetim takımlarında kadın bulundurmaya kurumsal açıdan zorlar hale gelmiştir (Goodman, Fields ve Blum, 2003). Bütün bunlar nedeniyle;

Hipotez 6a: Eğitim sektöründe örgütün yaşı büyüdükçe kadınların cam tavan algıları güçlenmektedir.

³ Hannan ve Freeman (1977) tarafından kavramsallaştırılan, doğadaki canlı varlıklara benzeyen örgütlerin bazılarının aynı onlar gibi doğal bir şekilde elenip, diğerlerinin ise yaşamaya devam ettiğini savunan makro örgüt kuramıdır. Kurama göre, örgütler, bir popülasyonun içinde doğarlar, büyürler, yaşarlar ve sonunda da ölürler.

⁴ Meyer ve Rowan (1977) tarafından dillendirilen, örgütlerin sadece teknik çevre koşullarına uyum sağlama ile yetinmeyip içinde buldukları kurumsal çevrede meşruiyet sağlamak amacıyla da taşıyarak yaşadıklarını anlatan makro örgüt kuramıdır.

Hipotez 6b: Sağlık sektöründe örgütün yaşı büyüdükçe kadınların cam tavan algıları güçlenmektedir.

3. Araştırma Yöntemi, Analiz ve Bulgular

3.1. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de sağlık ve eğitim sektöründeki örgütlerin cam tavan düzeyini kadınların algılarına dayanarak birtakım koşul bağımlılıklar çerçevesinde belirlemektir. Eğitim ve sağlık sektöründe çalışan kadınların cam tavan algılarının birtakım koşul bağımlılıklar çerçevesinde sınılanması amacıyla geliştirilen hipotezlerin test edilmesi, niceliksel yolla yapılmıştır. Bu çerçevede katılımcı kadınlara anket uygulanmıştır. Hazırlanan anket ilk oluşturulduğunda 5 bölümden ve 115 sorudan meydana gelmiştir. Bu ankette ilk bölümde katılımcının kendisi ve örgütü hakkında genel bilgileri doldurması istenmiştir. Diğer bölümlerde ise bireye örgütünden edindiği cam tavan algısıyla ilgili sorular sorulmuştur. Sorular, kuramsal çerçevede anlatılan bilgilere karşılık gelecek şekilde gruplanmıştır. Soruların her birinde katılımcıdan 5 cevap seçeneğinden birine cevap vermesi istenmiştir. Cevap seçenekleri şu şekildedir: 1) Hiç Katılmıyorum, 2) Katılmıyorum, 3) Kararsızım, 4) Katılıyorum, 5) Tamamen Katılıyorum. Ankete, daha sonraki aşamada, geçerlilik ve güvenilirlik analizi uygulanmıştır.

Anketin geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılması için evren İstanbul ilindeki sağlık ve eğitim sektörü olarak belirlenmiştir. Yazında, bir anketin uygulanacağı kişi sayısının, soru sayısının iki ila on katı arası olması gerektiği belirtilmektedir (Kline, 1994). Anket 345 kişiye uygulanmıştır. Örneklem yöntemi olarak kartopu örnekleme başvurulmuştur.

Ankete 71 kişi geri dönüş yapmıştır ve bu da toplamın yaklaşık %21’ine denk gelmektedir. Anket sonuçları sonraki aşamada Microsoft Excel programına girilip kodlanmıştır. Bunun ardından SPSS 15.00 programı vasıtasıyla geçerlilik ve güvenilirlik analizi yapılmıştır.

Sağlık ve eğitim sektörü kadınlarının cam tavan algısını ölçmek amacıyla dört alt boyutta 103 maddelik hazırlanan ölçeğe 71 kişiyle bir pilot uygulama yapılmıştır.

Ölçeğin tamamının güvenilirliği 0.929 olmuş, yani iç tutarlılık bakımından yüksek bir sonuç elde edilmiştir. Sonuçlar ışığında, anket soruları tekrar ele alınmış ve 115 sorudan meydana gelen ölçek toplam 70 soruya indirilmiştir. Oluşan yeni ölçek, Ankara ilindeki kadın doktorlara ve üniversitelerdeki kadın akademik personele uygulanmıştır. Araştırmada yine kartopu örnekleme kullanılmıştır. Anket soruları, soru sayısının 5 katı kişiye, yani 350 kişiye dağıtılmıştır. Ankete geri dönüş oranı yaklaşık %77'dir. Ankette, dört bölümden alınan toplam puanlar kadının cam tavan algısının boyutunu ortaya koymuştur.

3.2. Niceliksel Analiz Bulguları

Hipotez 1: Toplumsal güç yaklaşımı uyarınca, geleneksel kadın alanı olarak kabul edilebilecek sağlık sektöründeki kadınların cam tavan algısı bu gruba girmeyen eğitim sektöründekilere kıyasla zayıflar.

Sağlık ve eğitim sektörlerinde çalışan kadınların cam tavan algıları arasında fark olup olmadığı bağımsız örneklemler için t testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Sağlık ve Eğitim Sektöründe Çalışan Kadınların Cam Tavan Algısı Farklarının T-Testi

	Sektör	N	Ortalama	S.sapma	T	sd	p
Cam Tavan Algısı	Sağlık	158	1,73	0,34	-3,038	267	0,003*
	Eğitim	111	1,86	0,36			

Not: *p<0.05

Eğitim sektöründe çalışan kadınların ($\bar{X}=1.86$), sağlık sektöründe çalışan kadınlara ($\bar{X}=1.73$) göre cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da eğitim ve sağlık sektöründe çalışan kadınların cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (p<0.05).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de toplumsal güç yaklaşımı uyarınca, geleneksel kadın alanı olarak kabul edilebilecek sağlık sektöründe kadınların, bu gruba girmeyen eğitim sektörüne göre cam tavan algısı zayıflamaktadır.

Hipotez 2a: Eğitim sektöründe, ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, kadının cam tavan algısı zayıflar.

Eğitim sektöründe çalışan kadınların annelerinin eğitim düzeylerine göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Eğitim Sektöründe Çalışan Kadınların Annelerinin Eğitim Düzeylerine Göre Cam Tavan Algılarının Karşılaştırıldığı ANOVA Testi

	Anne Eğitim Durumu	N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamlı Fark
Cam Tavan Algısı	İlkokul	12	2,01	0,41	4,482	0,002*	*İlkokul – Üniversite *Ortaokul - Lise *Ortaokul - Üniversite *Ortaokul - Lisansüstü
	Ortaokul	11	2,17	0,47			
	Lise	29	1,85	0,34			
	Üniversite	43	1,73	0,30			
	Yüksek lisans/Doktora	16	1,89	0,29			

Not: *p<0.05

Eğitim sektöründe çalışan, annelerinin eğitim durumu ortaokul olan kadınların cam tavan algıları ($\bar{X}=2.17$), annelerinin eğitim durumu ilkokul, lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kadınlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Eğitim sektöründe çalışan kadınların babalarının eğitim düzeylerine göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Eğitim Sektöründe Çalışan Kadınların Babalarının Eğitim Düzeylerine Göre Cam Tavan Algılarının Karşılaştırıldığı ANOVA Testi

	Baba Eğitim Durumu	N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamlı Fark
Cam Tavan Algısı	İlkokul	25	1,85	0,30	4,551	0,002*	*İlkokul-Ortaokul *Ortaokul - Lise *Ortaokul - Üniversite *Ortaokul - Lisansüstü
	Ortaokul	25	2,09	0,45			
	Lise	27	1,82	0,34			
	Üniversite	30	1,70	0,27			
	Yüksek lisans/Doktora	4	1,94	0,25			

Not: *p<0.05

Eğitim sektöründe çalışan, babalarının eğitim durumu ortaokul olan kadınların cam tavan algıları ($\bar{X}=2.09$), babalarının eğitim durumu ilkokul, lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kadınlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Ortalama istatistikleri incelendiğinde eğitim sektöründe kadının ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, onun cam tavan algısı zayıflamaktadır.

Hipotez 2b: Sağlık sektöründe, ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, kadının cam tavan algısı zayıflar.

Sağlık sektöründe çalışan kadınların annelerinin eğitim düzeylerine göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Sağlık Sektöründe Çalışan Kadınların Annelerinin Eğitim Düzeylerine Göre Cam Tavan Algılarının Karşılaştırıldığı ANOVA Testi

	Anne Eğitim Durumu	N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamlı Fark
Cam Tavan Algısı	İlkokul	23	1,92	0,28	6,148	0,000*	*İlkokul – Lise
	Ortaokul	16	1,95	0,26			*İlkokul - Üniversite
	Lise	32	1,72	0,36			*İlkokul - Lisansüstü
	Üniversite	61	1,65	0,33			*Ortaokul – Lise
	Yüksek lisans/Doktora	26	1,60	0,30			* Ortaokul - Üniversite * Ortaokul - Lisansüstü

Not: *p<0.05

Sağlık sektöründe çalışan, annelerinin eğitim durumu ortaokul olan kadınların cam tavan algıları ($\bar{X}=1.95$) annelerinin eğitim durumu ilkokul, lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kadınlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Sağlık sektöründe çalışan kadınların babalarının eğitim düzeylerine göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Sağlık Sektöründe Çalışan Kadınların Babalarının Eğitim Düzeylerine Göre Cam Tavan Algılarının Karşılaştırıldığı ANOVA Testi

Sektör	Baba Eğitim Durumu	N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamlı Fark
Cam Tavan Algısı	İlkokul	39	1,95	0,34	13,754	0,000*	*İlkokul – Lise
	Ortaokul	25	1,90	0,28			*İlkokul - Üniversite
	Lise	55	1,59	0,27			*İlkokul - Lisansüstü
	Üniversite	33	1,60	0,31			*Ortaokul – Lise
	Yüksek lisans/Doktora	6	1,43	0,13			* Ortaokul - Üniversite
							* Ortaokul - Lisansüstü

Not: *p<0.05

Sağlık sektöründe çalışan, babalarının eğitim durumu ilkokul olan kadınların cam tavan algıları ($\bar{X}=1.95$), babalarının eğitim durumu ortaokul, lise, üniversite ve lisansüstü eğitim düzeyine sahip kadınlara göre daha yüksek bulunmuştur.

Ortalama istatistikleri incelendiğinde sağlık sektöründe kadının ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, onun cam tavan algısı zayıflamaktadır.

Hipotez 3a: Eğitim sektöründe kamu kurumlarında, özel sektöre kıyasla, kadınların cam tavan algısı daha zayıf olacaktır.

Eğitim sektöründe kamu kurumlarında ve özel kurumlarda çalışan kadınların cam tavan algıları arasında fark olup olmadığı bağımsız örneklem için t testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Eğitim Sektöründe Kamu Kurumlarında ve Özel Kurumlarda Çalışan Kadınların Cam Tavan Algıları Farklarının T-Testi

	Örgüt tipi	N	Ortalama	S.sapma	t	sd	P
Cam Tavan Algısı	Kamu	72	1,82	0,30	-	56,785	0,130
	Özel	39	1,94	0,45			

Not: *p<0.05

Genel olarak eğitim sektöründe özel kurumlarda çalışan kadınların ($\bar{X}=1.94$), kamu kurumlarında çalışan kadınlara ($\bar{X}=1.82$) göre cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. Ancak, eğitim sektöründe kamu ve özel kurumlarda çalışan kadınların cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır ($p>0.05$).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de eğitim sektöründe kamu kurumlarında çalışan kadınların, özel sektöre kıyasla, cam tavan algısı daha düşüktür.

Hipotez 3b: Sağlık sektöründe kamu kurumlarında, özel sektöre kıyasla, kadınların cam tavan algısı daha zayıf olacaktır.

Sağlık sektöründe kamu kurumlarında ve özel kurumlarda çalışan kadınların cam tavan algıları arasında fark olup olmadığı bağımsız örneklem için t testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. Sağlık Sektöründe Kamu Kurumlarında ve Özel Kurumlarda Çalışan Kadınların Cam Tavan Algıları Farklarının T-Testi

	Örgüt tipi	N	Ortalama	S.sapma	t	sd	P
Cam Tavan Algısı	Kamu	109	1,66	0,32	-	156	0,000*
	Özel	49	1,88	0,34			

Not: *p<0.05

Genel olarak sağlık sektöründe özel kurumlarda çalışan kadınların ($\bar{X}=1.88$), kamu kurumlarında çalışan kadınlara ($\bar{X}=1.66$) göre cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da sağlık sektöründe kamu ve özel kurumlarda çalışan kadınların cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur ($p<0.05$).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de sağlık sektöründe kamu kurumlarında çalışan kadınların, özel sektöre kıyasla, cam tavan algısı daha düşüktür.

Hipotez 4a: Eğitim sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre yüksek olacaktır.

Eğitim sektöründe çalışan kadınların medeni durumlarına göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. Eğitim Sektöründe Çalışan Kadınların Medeni Durumlarına Göre Cam Tavan Algısı Farkı ANOVA Testi

		N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamlı Fark
Cam Tavan Algısı	Bekar	27	1,74	0,30	3,509	0,033	*evli ile bekar
	Evli	78	1,92	0,37			
	Dul	6	1,65	0,35			

Not: *p<0.05

Genel olarak eğitim sektöründe evli kadınların ($\bar{X}=1.92$), medeni durumu bekar ve dul olan kadınlara göre cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da eğitim sektöründe kadınların medeni durumlarına göre cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (p<0.05). Bulunan bu fark evli kadınlar ile bekar kadınların cam tavan algıları arasındadır.

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de eğitim sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre fazladır.

Hipotez 4b: Sağlık sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre yüksek olacaktır.

Sağlık sektöründe çalışan kadınların medeni durumlarına göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Sağlık Sektöründe Çalışan Kadınların Medeni Durumlarına Göre Cam Tavan Algısı Farkı ANOVA Testi

		N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamli Fark
Cam Tavan Algısı	Bekar	39	1,46	0,24	19,650	0,000*	*evli ile bekar
	Evli	108	1,82	0,31			*evli ile dul
	Dul	11	1,73	0,42			*dul ile bekar

Not: *p<0.05

Genel olarak sağlık sektöründe evli kadınların ($\bar{X}=1.82$), medeni durumu bekar ve dul olan kadınlara göre cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da sağlık sektöründe kadınların medeni durumlarına göre cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (p<0.05).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de sağlık sektöründe evli kadınların cam tavan algısı evli olmayanlara göre fazladır.

Hipotez 5a: Eğitim sektöründeki kadınların çocuk sayısı arttıkça cam tavan algı düzeyleri yükselir.

Eğitim sektöründe çalışan kadınların çocuk sayısına göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Eğitim Sektöründe Çalışan Kadınların Çocuk Sayısına Göre Cam Tavan Algılarının Arasındaki Farkın ANOVA Testi

		N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamli Fark
Cam Tavan Algısı	Yok	38	1,68	0,32	6,329	0,001*	* yok ile 1 * yok ile 2 * 1 ile 2
	1	36	1,89	0,41			
	2	33	2,02	0,28			
	3 ve üzeri	4	1,91	0,10			

Not: *p<0.05

Genel olarak eğitim sektöründe 2 çocuğu olan kadınların ($\bar{X}=2.02$) cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da eğitim sektöründeki kadınların çocuk sayısına göre cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (p<0.05).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde, eğitim sektöründe kadınların çocuk sayıları artıkça cam tavan algıları da artmaktadır.

Hipotez 5b: Sağlık sektöründeki kadınların çocuk sayısı arttıkça cam tavan algı düzeyleri yükselir.

Sağlık sektöründe çalışan kadınların çocuk sayısına göre cam tavan algılarının arasında fark olup olmadığı tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 11. Sağlık Sektöründe Çalışan Kadınların Çocuk Sayısına Göre Cam Tavan Algılarının Arasındaki Farkın ANOVA Testi

		N	Ortalama	S.sapma	F	p	Anlamli Fark
Cam Tavan Algısı	Yok	64	1,53	0,30	26,170	0,000*	* çocuk yok ile 1 * çocuk yok ile 2 * çocuk yok ile 3+ * 1 ile 2
	1	44	1,71	0,27			
	2	44	2,01	0,27			
	3 ve üzeri	6	1,88	0,10			

Not: *p<0.05

Genel olarak sağlık sektöründe 2 çocuğu olan kadınların ($\bar{X}=2.01$) cam tavan algıları daha yüksek bulunmuştur. İstatistiksel olarak da sağlık sektöründe kadınların çocuk sayısına göre cam tavan algıları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur (p<0.05).

Ortalama istatistikleri incelendiğinde de sağlık sektöründe kadınların çocuk sayıları artıkça cam tavan algıları da artmaktadır.

Hipotez 6a: Eğitim sektöründe örgütün yaşı büyüdükçe kadınların cam tavan algıları güçlenmektedir.

Eğitim sektöründe çalışan kadınların cam tavan algıları ile çalıştıkları örgütün yaşı arasındaki ilişki Pearson Korelasyon Katsayısı ile analiz edilmiştir.

Kadınların cam tavan algıları ile çalıştıkları örgütün yaşı arasında -0.174 olan negatif yönlü anlamlı olmayan düşük düzeyde bir ilişki bulunmuştur (p>0.01). Bir başka deyişle

kadınların cam tavan algıları güçlendikçe çalıştıkları örgütün yaşı azalmaktadır veya kadınların cam tavan algıları zayıfladıkça çalıştıkları örgütün yaşı artmaktadır.

Hipotez 6b: Sağlık sektöründe örgütün yaşı büyüdükçe kadınların cam tavan algıları güçlenmektedir.

Sağlık sektöründe çalışan kadınların cam tavan algıları ile çalıştıkları örgütün yaşı arasındaki ilişki Pearson Korelasyon Katsayısı ile analiz edilmiştir.

Kadınların cam tavan algıları ile çalıştıkları örgütün yaşı arasında -0.375 olan negatif yönlü anlamlı düşük düzeyde bir ilişki bulunmuştur ($p < 0.01$). Bir başka deyişle kadınların cam tavan algıları güçlendikçe çalıştıkları örgütün yaşı azalmaktadır veya kadınların cam tavan algıları zayıfladıkça çalıştıkları örgütün yaşı artmaktadır.

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırma sonuçları 1.hipotez için yorumlandığında, sağlık sektörü geleneksel kadın alanıdır çünkü kadınlar küçüklükten itibaren hemşirecilik gibi oyunlar oynayarak büyürler. Kadınlar yaradılışları gereği insana hizmet için erkeklere oranla daha uygundur, çünkü birçok geleneksel aile kız çocuklarını hizmet etme mantığı ile yetiştirmektedir. Dolayısıyla, sektörde çalışan çok sayıda kadın olduğundan buralarda kadınların yükselmesi kolaylaşır.

Eğitim sektörü ise, geleneksel kadın alanı sınıflamasına uymayacak bir sektördür. Kas, kol veya beden kuvvetine dayalı geleneksel bir erkek alanı da değildir. Her bir bireyin akademik başarısı ve yaptığı yayın kriterleriyle kendini ispat edebileceği bir sektördür. Akademik personel kadınlar son yıllarda sayıca artmaktadır. Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda, kadınların erkeklerle aynı oranda üniversite bitireceği, iş hayatına atılacağı, eve gelir getireceği istense de, bu durum hayata geçirilememiştir. Bu nedenle, birçok kadın eşine oranla daha eğitimsiz kalmış ve daha çok ev işlerinde hizmet ve çocuk bakma gibi görevlerden sorumlu olmuştur. Daha sonraları, modern hayatın getirdiği ekonomik sıkıntılardan dolayı "bir eve bir maaş" kavramı yetersiz gelmeye başladığından kadınlar da çalışma hayatına girmeye başlamışlardır. Ancak, erkeklerin yıllar boyunca oluşturdukları ağlar kemikleşmiş bir hale geldiğinden (Adler ve Israeli, 1994) erkekler kendi istedikleri sektörlere kadınların dahil

olmaması için yeterli donanıma sahip olmuşlardır. Kadınların işgücü piyasasında olmadığı örgütlerin kuruluş ve geçiş dönemlerinde birlikte çalışmalarından dolayı artık o sektörler erkeklerin eline geçmiştir (Brass, 1985). Kadınların sayıca erkekleri yakalayamadığı bir sektör olan eğitim sektöründe üst kademelere tırmanamaması, yılların getirdiği erkek egemen ağların üniversitelerde yerleşik olmasıyla açıklanabilir.

Dolayısıyla, bir örgütte kadınların yükselme oranının artması için "geleneksel kadın alanı" olarak damgalanan sektörlerde çalışılması gereklidir diyebiliriz. Cinsiyet tabanlı sosyalleşmenin sonucunda, toplumsal olarak kadın alanı şeklinde kabul görecektir mesleklere erkekler dahil olmak istemeyeceklerdir. Kağıt üzerinde "geleneksel erkek" ve "geleneksel kadın alanı" tanımına uymayan nötr bir sektör seçildiğinde (buradaki eğitim sektörü gibi) yine erkekler lehine olan bir tablo ortaya çıkacaktır, çünkü, erkekler, yazında anlatıldığı gibi, sektörün kuruluş zamanlarında kendi ağlarını oluşturacaklar ve kadınların yükselmesi bu ağlara takılacaktır (Higgins ve Kram, 2001). Dolayısıyla analizler sonucu Hipotez 1'in destek bulması normal karşılanmaktadır.

Hipotez 2 analiz sonuçları incelendiğinde, kadının ailesinin eğitim düzeyinin yüksek olduğu durumlarda, her iki sektörde de ortak sonuç olarak hipotezlerin desteklendiği görülmektedir. Kadınların ailesinin eğitim düzeyi arttıkça, örgütlerde yükselme şansı da artmaktadır, çünkü kadınlar o tip ailelerde geleneksel kadın rolleri ile sosyalleşmemiştir. Erkekler ile aynı şartlarda, eşit imkanlarla büyümüş, aynı okullarda okumuş, aynı istekler ve idealler ile üniversiteyi kazanmışlardır. Bu noktada, ailenin maddi durumu da önem kazanmaktadır. Bir çocuğun yetişmesinde, manevi desteğe ek olarak maddi durumun da büyük önemi vardır. Maddi durum elvermediği sürece, manevi desteğin etkisi bir yere kadar olacaktır. Bir çocuğun iş hayatına atılmadan önce iyi bir eğitim almasının önemi büyüktür. Kendine benzer diğer çocuklarla günlerini geçirmesi, benzer hayat beklentileri olan bireylerin birlikte büyümesi anlamını taşıyacaktır. Bu etkileşim, aileden gelen etkinin pekişmesinde faydalı olacaktır. Daha iyi eğitim veren okullarda, daha nitelikli öğretmenler ile kadın, insan sermayesini daha yukarıya taşımaya başaracaktır. Vasıflı öğretmenlerin kız çocuklarına okul periyodunda daha iyi hamilik yapabilecekleri ve onları gelecekteki kariyerlerine daha donanımlı hazırlayabilecekleri göz ardı edilmemelidir.

Hipotez 2'nin analizi sırasında ortaya çıkan bir ilginç durum da ailesi ortaokul mezunu olan kadınların cam tavan algılarının ailelerinin eğitim durumu ilkököl olan kadınlara göre fazla olmasıdır. Bunun nedeni olarak ailesi ilkököl eğitime sahip olan kadınların aileleri ile kendilerini kıyasladıklarında büyük bir çita atladıklarını düşünmeleri, yükseldikleri pozisyonlardan her ne kadar bir noktada kariyerleri tıkansa bile yine de mutlu oldukları ve bunun onlara yeterli geldiği düşünülebilir.

Araştırma sonucunda, eğitim ve sağlık sektörlerinin her ikisinde de hipotezler 3a ve 3b desteklenmiş ve kamu sektöründe çalışan kadınların cam tavan algılarının özel sektöre kıyasla daha zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Atatürk'ün kadının medeni, siyasal ve kültürel haklarda erkek ile eşit tutulmasını sağlayacak modern atılımları gerçekleştirdiği bilinmektedir. Devletçi gelenekte kadın-erkek ayrımının olması mümkün değildir. Özel sektör, kadın personele her zaman daha mesafeli yaklaşacaktır. Çünkü kadının ilk işe girişte yapılan mülakatlardan başlamak üzere işe verebileceği annelik arası onlar için önem arz etmektedir. Özel sektörün kar amacı vardır, bu nedenle bir kadın yöneticinin doğum arası vermesini kabullenebilmesi güçleşmektedir. Kamu sektörü yapısal olarak, kendi yasalarını uygular ve bağımsız geliri vardır. Devletler, kadınların işe verdikleri arada maliyeti değil, bireylere verilecek fırsat eşitliğini ön planda tutar ve bu nedenle kadınların lehine kurumsal bir baskı oluşur (Kelly ve Guy, 1991). Türkiye'de Atatürkçü devlet geleneğinde, ayırım düşüncesinin oluşması zordur. Erkek ve kadın aynı merkezi sistem sınavlarından geçerek liyakat usulü ile işe başlarlar.

Kamu sektöründe memuriyet hakkını kazanan kadınlar aynı örgütte daha uzun süre çalışma imkanını yakalayacaklardır. Özel sektörde yoğun rekabetin yaşanması nedeniyle, firmalar personellerine düşük maaş ödemek ve yıllar içinde giderek artan kaliteli üniversite eğitiminin etkisini örgütlerine taşımak için belirli bir yaştan sonra bireyleri işten çıkararak yerlerine yenilerini ikame ederler. Erkekleri fazla ilgilendirmeyen aile ve çocuk ikilemi kadınların işten çıkarılmasına yol açabilir. Kamu sektöründe bu tür problemler görülmesi olası değildir. Kadın, annelik arası verse de, görevinin başına döner, yaşı ilerlese de çalışmaya devam eder. Böylece, örgüt içinde daha fazla vakit geçirmeye başlar. Bu geçirdiği vakit, onun kendini ispatlayabilmesi için önemlidir. Kadın, bu süre zarfında, erkekler kadar nitelikli ve başarılı

olduğunu kanıtlarsa yükselmeye giden yolda önü açılacaktır. Örgütte geçirdiği vakitte kadın, erkeklerle daha fazla vakit geçirerek onların kurduğu ağlara dahil olma ve yükselmeye bunu kullanma şansını da yakalayabilir.

Kamu sektöründe giriş sınavlarında, yaş sınırlaması vardır. Eğitimlerini kadın-erkek karışık olarak tamamlayarak genç yaşta işe başlayanlar, örgütte mevcut ağları henüz tanımadan kendi ile aynı dönemde, aynı okuldan yetişen ve aynı yaşlardaki meslektaşları ile daha yoğun ilişki içinde olacaklardır. Özellikle sağlık sektöründe asistanlık döneminde bütün bölümlerde çalışıldığı ve bu gruplarda erkek ve kadın karışık olduğu için yeni oluşan ağlar da artık eski erkek ağları olmayacaktır. Bu gruplar, gelecek yıllarda birbirlerini de kollamaya başlayacaklardır. İçlerinden yükselen kişiler örgütte bir pozisyon açığı doğduğunda kendi iç grubundan bir kişinin oraya atanması için çalışacaklardır. Bundan dolayı, geçmiş yıllardaki çalışmasıyla kendini göstermiş bir kadın da rahatlıkla yükselme şansı yakayabilecektir. Özel sektördeki rekabetçi ortamda ise aynı işi yapanlar arasındaki maaş farklılıkları nedeni ile herkes birbiri ile iyi geçiniyor görünse de aynı kaynaşma mümkün olmayacaktır. Bütün bu gerekçeler, gerek sağlık, gerekse de eğitim sektöründe kamu kurumlarında, özel sektöre kıyasla kadınların neden cam tavan algılarının düşük çıktığının açıklamalarıdır.

Çalışma sonucunda eğitim ve sağlık sektörlerindeki kadınların evli olanlarının cam tavan algılarının evli olmayanlara göre güçlü olduğu ortaya çıkmış ve hipotezler 4a ve 4b yazının gösterdiği yönde desteklenmiştir. Evli olmayan kadınların büyük bölümünün aileleri ile yaşamaya devam eden kişiler olduğu varsayıldığında, geleneksel ev hanımı rollerinin bu kadınlara yüklenmediği düşünülebilir. Evli araştırma görevlilerinin katılımıyla yapılan bir araştırmada kadınların %59.4'ü yemek pişirme, %50.5'i bulaşık yıkama, %69.2'si çamaşır yıkama, %41.1'i ütü yapma, %65'i giysileri onarma, %55.8'i yemek hazırlama işlerinin kendilerinin sorumluluğunda olduğunu belirtmişlerdir (Ergöl vd., 2012). Bu tip ek sorumluluklar, kadınların kariyerlerinde yükselme için harcayacakları zamanı ve çabayı sektöre uğratmaktadır. Bekar kadınların anne ve babasıyla yaşama olasılığının yüksek olduğu düşünüldüğünde yukarıdaki sorumlulukların büyük bölümü anne ve babada kalacak ve kadının iş hayatına olan konsantresi artacaktır.

Bu nedenlerden dolayı, yazını doğrular nitelikte, evli olan kadınların eğitim ve sağlık sektöründe cam tavan algılarının evli olmayanlara göre yüksek çıkması beklenen bir sonuçtur.

Hipotezler 5a ve 5b'nin analizinde, yukarıda anlatılanlara paralel olarak çocuk sayısı arttıkça kadınların cam tavan algılarının da arttığı ortaya çıkmıştır. Kadınların kariyerlerini yükseltmeye başlayacakları 20'li ve erken 30'lu yaşlar, tıbben çocuk sahibi olmalarının da en uygun olacağı yaşlardır. Ancak, her bir çocukla beraber kadının ailevi sorumlulukları artmakta ve iş hayatına ayırabilecekleri zamanları azalmaktadır. Doğum izinleri ile kariyer bölünmekte, daha sonraları ise çocukların büyümesi için harcanan çaba, çalışma hayatına harcanan çabayı genellikle geçmektedir (Smith, 2002). Bu nedenlerden dolayı, kadınların çocuk sayısının arttığı durumlarda eğitim ve sağlık sektöründe cam tavan algılarının da artacağı çalışma sonucunda desteklenmiştir. İki çocuğu olan kadınların cam tavan algısının üç çocuğu olan kadınlardan güçlü çıkması bir noktadan sonra kadının artık durumu kanıksadığını ve çocuk bakım konusunda kazandığı tecrübenin iş hayatına yansımadığını düşündüğünü gösteriyor olabilir.

Makalenin altıncı hipotezleri oluşturulurken, yazına dayanarak, örgütlerin yaşının büyüdüğü durumlarda, bu eski örgütlerde yerleşik erkek egemen örgüt kültürünün görüleceği, kadına kalıp yargısal bakış açısının artacağı, erkeklerin oluşturduğu formel ve formel olmayan ağların yerleşik olacağı ve kadınların hamiye ulaşımının zorlaşacağı varsayılmıştır. Aynı zamanda, örgütsel ekoloji kuramı gereği (Hannan ve Freeman, 1977), ilk kurulduğunda kadınların çalışma hayatında fazla olmamasından dolayı erkeklerin yaşattığı yaşlı örgütlerde değişime direncin fazla olması beklenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda, hipotezler 6a ve 6b desteklenmemiştir. Yazına aykırı çıkan bu sonuç, Atatürk devrimlerinin kuvvetli etkisinin görüldüğü ilk Cumhuriyet yıllarında kurulan örgütlerin kadına daha rahat bir çalışma sahası verdiğini ortaya çıkarmış ve tekrar gelenekselleşmeye başlamış Türk kültürünün örgütlere de kadınlar aleyhine yansıdığını göstermiştir. Bu gelenekselleşme, Batı kültürü için üretilmiş fikirler ve kuramların, Türkiye için geçerli olmamasına neden olmuştur.

Bu çalışmada, örgütlerdeki kadınların seçilen iki sektördeki cam tavan algıları bazı koşul bağımlılıklar için sınıflanmaya çalışılmıştır. Türkiye de, tüm dünya ülkelerinde olduğu gibi, kadınların kariyerlerini erkekler kadar ilerletemediği çarkın bir parçası halindedir. Eğitimli

genç neslin giderek arttığı düşünülürken, bu yeni neslin ön yargılardan arınmış olarak yetiştirdikleri çocukların bu çarkı olumlu yönde kırabilecekleri umudu her zaman taşınacaktır.

Kaynakça

- Adler, N. J. ve Israeli, D. N. (1994). Where in the World are the Women's Executives?. *Business Quarterly*, 59(1): 89-94.
- Apperson, M., Schmidt H., Moore, S., Grunberg, L., ve Greenberg E. (2002). Women Managers and the Experience of Work-Family Conflict. *American Journal of Undergraduate Research*, 1(3): 9-16.
- Aytaç, S. (2008). *Çalışma Yaşamında Kadının Kariyer Sorunu*. Ankara: TUHİS.
- Baxter, J., ve Wright, E. O. (2000). The Glass Ceiling Hypothesis: a Comparative Study of the United States, Sweden and Australia. *Gender & Society*, 14(2): 275-294.
- Blum, T. C., Fields, D. L., ve Goodman, J. S. (1994). Organization Level Determinants of Women in Management. *Academy of Management Journal*, 37(2): 241-268.
- Brass, D. J. (1985). Men's and Women's Networks: a Study of Interaction Patterns and Influence in an Organization. *Academy of Management Journal*, 28 (2): 327-343.
- Cannings, K. (1988). Managerial Promotion: the Effects of Socialization, Specialization and Gender. *Industrial and Labor Relations Review*, 42(1): 77-88.
- Carli, L. L. (1989). Gender Differences in Interaction Style and Influence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(4): 565-576.
- Carli, L. L. (1990). Gender, Language and Influence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5): 941-981.
- Carli, L. L. (2001). Gender and Social Influence. *Journal of Social Issues*, 57(4): 725-741.

-
- Davis-Kean, P. E. (2005). The Influence of Parent Education and Family Income on Child Achievement: the Indirect Role of Parental Expectations and the Home Environment. *Journal of Family Psychology*, 19(2): 294-304.
- Dryler, H. (1998). Parental Role Models, Gender and Educational Choice. *British Journal of Sociology*, 49(3): 375-398.
- Ergöl, Ş., Koç, G., Eroğlu, K., ve Taşkın, L. (2012). Türkiye’de Kadın Araştırma Görevlilerinin Ev ve İş Yaşamında Karşılaştıkları Güçlükler. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 2(1): 43-49.
- Goodman, J. S., Fields D. L., ve Blum T. C. (2003). Cracks in the Glass Ceiling: in What Kinds of Organizations do Women Make it to the Top. *Group & Organization Management*, 28(4): 475-501.
- Hannan, M. T. ve Freeman, J. (1977). The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*, 82: 929-964.
- Higgins, M. C. ve Kram, K. E. (2001). Reconceptualizing Mentoring at Work: a Developmental Network Perspective. *Academy of Management Review*, 26(2): 264-288.
- Holst, E. ve Busch, A. (2009). Glass Ceiling Effect and Earnings: the Gender Pay Gap in Managerial Positions in Germany. *SOE Papers*, June Issue: 1-34.
- Jackson, J. F. L. ve Callaghan, E. M. (2009). What do we Know About Glass Ceiling Effects? A Taxonomy and Critical Review to Inform Higher Education Research. *High Education Journal*, 50: 460-482.
- Kanter, R. M. (1977). *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kelly, R. M. ve Guy, M. E. (1991). Public Managers in the States: a Comparison of Career Advancement by Sex. *Public Administration Review*, 51(5): 402-412.
- Kline, P. (1994). *An Easy Guide to Factor Analysis*. New York: Routledge.

-
- Linehan, M. ve Walsh, J. S. (1999). Senior Female International Managers: Breaking the Glass Border. *Women in Management Review*, 14(7):261-272.
- McGraht, R. G. (2006). Beyond Contingency: From Structure to Structuring in the Design of the Contemporary Organization. S. Clegg, C. Hardy, T. B. Lawrence ve W. Nord (Der.) *The Sage Handbook of Organization Studies Second Edition: 577-597*. London: Sage.
- Meyer, J. W. ve Rowan, B. (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journal of Sociology*, 83: 340-63.
- Morrison, A. M. ve Von Glinow, M. A. (1990). Women and Minorities in Management. *American Psychologist*, 45: 200-208.
- Noe, R. A. (1988). Women and Mentoring: a Review and Research Agenda. *Academy of Management Review*, 13(1): 65-78.
- Powell, G. N. ve Butterfield, D. A. (1994). Investigating the Glass Ceiling Phenomenon: an Empirical Study of Actual Promotions to Top Management. *Academy of Management Journal*, 37(1): 68-86.
- Ragins, B. R. ve Sundstrom, E. (1989). Gender and Power in Organization: a Longitudinal Perspective. *Psychological Bulletin*, 108(1): 51-58.
- Ragins, B. R. ve Cotton, J.L. (1991). Easier Said Than Done: Gender Differences in Perceived Barriers to Gaining a Mentor. *Academy of Management Journal*, 34(4): 939-951.
- Roberts, A. (2000). Mentoring Revisited: a Phenomenological Reading of the Literature. *Mentoring & Tutoring*, 8(2): 145-170.
- Schor, S. M. (1997). Seperate and Unequal. *Business Horizons*, 40: 51-58.
- Scott-Jones, D. ve Wilkins, W. (1986). Sex Equity in Parenting and Parent Education. *Theory Into Practice*, 25(4): 235-247.

-
- Singh, V., Vinnicombe, S., ve Kumra, S. (2006). Women in Formal Corporate Networks: an Organizational Citizenship Perspective. *Women in Management Review*, 21(6): 458-482.
- Simonetti, J. L., Ariss, S., ve Martinez, J. (1999). Through the Top with Mentoring. *Business Horizons*, November-December Issue: 56-62.
- Smith, S. (2002). Family and Work: How the Balancing Act Disadvantages Women in the Workplace . 31 Mayıs 2010. <http://www.socwomen.org/socactivism/factlabor.pdf>.
- Tharenou, P., Latiner, S., ve Conroy, D. (1994). How Do You Make it to the Top? an Examination of Influences on Women's and Men's Managerial Advancement. *Academy of Management Journal*, 37(4): 899-931.
- Van Vianen, A. E. M. ve Fischer, A. H. (2002). Illuminating the Glass Ceiling: The Role of Organizational Culture Preferences. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, 75(3): 315-337.
- Wood, W. ve Eagly, A. H. (2002). A Cross-Cultural Analysis of the Behavior of Women and Men: Implications for the Origins of Sex Differences. *Psychological Bulletin*, 128 (5): 699-727.
- Zafarullah, H. (2000). Through the Brick Wall and the Glass Ceiling: Women in the Civil Service in Bangladesh. *Gender, Work & Organization*, 7(3): 197-209.